ISSN: 2181-0796
DOI: 10.26739/2181-0796
www.tadqiqot.uz

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД

INTERNATIONAL JOURNAL OF
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Alisher Navoi

VOLUME 2
ISSUE 3
2021

ISSN 2181-0796

Doi Journal 10.26739/2181-0796

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА

2 СОН, 3 ЖИЛД

ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД

НОМЕР 2, ВЫПУСК 3

LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

VOLUME 2, ISSUE 3

TOSHKENT-2021

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ

№3 (2021) DOI http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2021-3

Бош муҳаррир:

Мирзаев Ибодулла
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Бош муҳаррир ўринбосари:

Исмоилов Салоҳиддин
ф.ф.н., доцент (Ўзбекистон)

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Боқиева Гуландом
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Жалолов Жамол
п.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Дадабоев Ҳамидулла
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Маҳмудов Низомиддин
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Жўраев Маматқули
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Йўлдошев Қозоқбой
п.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Расулов Равшанхўжа
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Эункюнг Оҳ
ф.ф.д., профессор (Жанубий Корея)

Маматов Абди
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Сафаров Шаҳриёр
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Шаҳобиддинова Шоҳида
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Тўхтасинов Илҳом
п.ф.д. (Ўзбекистон)

Қулмаматов Дўсмамат
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Жумабоева Жамила
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Мирзоҳидова Муяссар
ф.ф.д., профессор (Қирғизистон)

Улуқов Носиржон
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Элтазаров Жўлибой
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Пардаев Азамат
ф.ф.д., доцент (Ўзбекистон)

Киселев Дмитрий
ф.ф.д. (Ўзбекистон)

Сувонова Нигора
ф.ф.н., доцент (Ўзбекистон)

Муҳиддинова Бадиа
ф.ф.н., доцент (Ўзбекистон)

Темиров Шерали
PhD, масъул котиб (Ўзбекистон)

Исакова Нодира
котиб, докторант (Ўзбекистон)

ИЛМИЙ МАСЛАҲАТ КЕНГАШИ:

Турниёзов Неъмат
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Ирисқулов Муҳаммадаваз
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Бердалиев Абдували
ф.ф.д., профессор (Тожикистон)

Сайфуллаева Раъно
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Мустафа Уғурлу
ф.ф.д., профессор (Туркия)

Джусупов Маханбат
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Бозоров Одил
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Қуронбоев Аҳмаджон
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Абдиев Муродқосим
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Рахимов Ғанишер
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Расулова Маҳфуза
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Ёқубов Жамолиддин
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Бақоева Муҳаббат
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Каримов Суюн
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Ризаев Баҳодир
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Мўминов Сиддиқ
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Маматов Абдуғофур
ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Жабборов Хўжамурод
ф.ф.д., доцент (Ўзбекистон)

Умурқулов Бекпўлат
ф.ф.д., доцент (Ўзбекистон)

Муқҳаметкалиева Гулнар
ф.ф.н.(Қозоқистон)

Саидов Саъно
ф.ф.н., доцент (Ўзбекистон)

Саҳифаловчи: Шахрам Файзиев

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр. 1, дом-2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД

№3 (2021) DOI http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2021-3

Главный редактор:

Мирзаев Ибадулла
д.ф.н., профессор (Узбекистан

Заместитель главного редактора:

Исмаилов Салахиддин
к.ф.н, доцент (Узбекистан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бакиева Гуландом
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Жалалов Жамол
д.п.н., профессор (Узбекистан)

Дадабаев Хамидулла
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Махмудов Низамиддин
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Жўраев Маматкули
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Йулдашев Казакбай
д.п.н., профессор (Узбекистан)

Расулов Равшанхужа
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Эункюнг Ох
д.ф.н., профессор (Южная Корея)

Маматов Абди
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Сафаров Шахриёр
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Шахабиддинова Шахида
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Тухтасинов Илхам
д.п.н., профессор (Узбекистан)

Кулмаматов Дусмамат
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Жумабаева Жамила
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Мирзахидова Муяссар
д.ф.н., профессор (Киргизистан)

Улуков Насиржан
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Элтазаров Жулибай
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Пардаев Азамат
д.ф.н., доцент (Узбекистан)

Киселев Дмитрий
д.ф.н. (Узбекистан)

Сувонова Нигора
к.ф.н., доцент (Узбекистан)

Мухиддинова Бадиа
ф.ф.н., доцент (Узбекистан)

Темиров Шерали
PhD, отв. секретарь (Узбекистан)

Исакова Нодира
секретарь, докторант (Узбекистан)

НАУЧНЫЙ СОВЕТ:

Турниязов Неъмат
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Ирискулов Мухаммадаваз
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Бердалиев Абдували
д.ф.н., профессор (Таджикистан)

Сайфуллаева Раъно
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Мустафа Угурлу
д.ф.н., профессор (Турция)

Джусупов Маханбат
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Базаров Адил
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Куронбоев Ахмаджан
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Рахимов Ганишер
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Расулова Махфуза
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Абдиев Мурадкасим
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Каримов Суюн
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Якубов Жамалиддин
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Бакоева Мухаббат
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Ризаев Бахадир
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Муминов Сиддик
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Маматов Абдугафур
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Жаббаров Хужамурад
д.ф.н., доцент (Узбекистан)

Умуркулов Бекпулат
д.ф.н., доцент (Узбекистан)

Мукхаметкалиева Гульнар
к.ф.н. (Казакистан)

Саидов Саъно
к.ф.н., доцент (Узбекистан)

Верстка: Шахрам Файзиев

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр. 1, дом-2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000

INTERNATIONAL JOURNAL OF LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

№3 (2021) DOI http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2021-3

Chief Editor:

Mirzaev Ibodulla
Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Deputy Chief Editor:

Ismailov Salokhiddin
Cand.of phil.sciences, assistant professor (Uzbekistan)

EDITORIAL BOARD:

Bakieva Gulandom
Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Jalolov Jamol
Cand.of ped.scien, prof. (Uzbekistan)

Dadabaev Khamidulla
Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Makhmudov Nizomiddin
Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Juraev Mamatkul
Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Yuldashev Kazakbay
Doc. of ped.scien., prof. (Uzbekistan)

Rasulov Ravshankhuja
Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Eunkyung Oh
Doc. of phil. scien., professor (South Korea)

Mamatov Abdi
Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Safarov Shakhriyor
Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Shakhobiddinova Shokhida
Doc. of philol. scien., prof. (Uzbekistan)

Tukhtasinov Ilhom
Doc. of ped. scien. (Uzbekistan)

Kulmamatov Dusmamat
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Jumabaeva Jamila
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Mirzokhidova Muyassar
Doc. of phil. scien., professor (Kirghizistan)

Ulukov Nosirjon
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Eltazarov Juliboy
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Pardaev Azamat
Doc. of phil. scien., docent (Uzbekistan)

Kiselev Dmitriy
Doc. of phil. scien. (Uzbekistan)

Suvonova Nigora
Cand. of phil. sciences, docent (Uzbekistan)

Muhiddinova Badia
Cand. of phil. sciences, docent (Uzbekistan)

Temirov Sherali
PhD, senior secretary (Uzbekistan)

Isakova Nodira
Secretary, doctorate researcher (Uzbekistan)

SCIENTIFIC ADVISORY COUNCIL:

Turniyazov Nemat
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Iriskuliov Mukhammadavaz
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Berdaliev Abduvali
Doc. of phil. scien., professor (Tajikistan)

Sayfullaeva Rano
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Mustafa Ugurlu
Doc. of phil. scien., professor (Turkey)

Djusupov Makhanbat
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Bozorov Odil
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Kuronbaev Akhmadjon
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Rakhimov Ganisher
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Rasulova Makhfuza
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Abdiev Murodkosim
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Yakubov Jamoliddin
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Bakaeva Mukhabbat
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Karimov Suyun
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Rizaev Bakhodir
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Muminov Siddik
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Mamatov Abdugafur
Doc. of phil. scien., professor (Uzbekistan)

Jabborov Khojamurod
Doc. of phil. scien., docent (Uzbekistan)

Umurkulov Bekpulat
Doc. of phil. scien., docent (Uzbekistan)

Mukhametkalieva Gulnar
Cand. of phil. sciences (Kazakhstan)

Saidov Sano
Cand. of phil. sciences, docent (Uzbekistan)

Pagemaker: Shakhram Fayziev

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр. 1, дом-2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000

МУНДАРИЖА\СОДЕРЖАНИЕ\CONTENT

Якубов Жамолиддин, Алимова Мухарам
ЛИНГВОДИДАКТИК ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАРДА "КОГНИЗАНТ" ШАХСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ХУСУСИДА.....7
Одилова Гулноза
ТАОМ РЕЦЕПТИ ЯРАТИШНИНГ ЛИНГВИСТИК МУАММОЛАРИ.....17
Сатимова Дилафруз Нумонжоновна
ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ЛЕКСИК ҚАТЛАМИ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯСИ: СТАНДАРТ ВА СУБСТАНДАРТ.....29
Қўчқорова Садоқат Тошпўлатовна
ФРАНЦУЗ ЭРТАКЛАРИ ДИСКУРСИДА ХАЛҚОНА МАГИЯ ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИГА ОИД.....39
Rakhmonova Amira Ulfatovna
PECULARITIES OF EMOTIVE CATEGORY IN LINGUISTICS.....48
Курганов Анваржон
ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҲАРБИЙ ТЕРМИНЛАРНИНГ СТРУКТУР ХУСУСИЯТЛАРИ.....58
Тураходжаева Моҳидил
ЛЕКСИК НОМИНАЦИЯ ОНОМАСИОЛОГИК ВА КОГНИТИВ ЁНДАШУВ КЕСИШМАСИДА.....69
Абдуллаева Санобар Бахриллаевна
УПОТРЕБЛЕНИЕ АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ-ЗООНИМОМ В ТЕКСТАХ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.....81
Темирова Феруза Ойбек кизи
МЕТАЛЛУРГИЯ ТЕРМИНЛАРИНИНГ ЛЕКСИК-ДЕРИВАЦИОН ХУСУСИЯТЛАРИ.....88
Ernazarova Iroda
THE ARTISTIC WORLD OF ESHKOBIL SHUKUR.....96
Jo'rayev Ilyos Ro'ziqulovich
FORS-TOJIK TILIDAGI LEKSIKOGRAFIK MANBALARDA TURKIY QATLAM ("CHAROG'I HIDOYAT" LUG'ATI MISOLIDA).....106

ТАЪЛИМШУНОСЛИК

Нарзиева Маъмура
ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА АБДУЛЛА ОРИПОВ ШЕЪРЛАРИНИНГ ЎҚИТИЛИШИ.....118

ТАРЖИМАШУНОСЛИК

Мирзаев Ибодулла Камолович
ЎЗБЕК ТАРЖИМАШУНОСЛИГИНИНГ УЛКАН ЮТУўИ.....127

ТАҚРИЗ

Сайдалиев Саидумар
ЧЕТ ТИЛ ҚИЁСИЙ МЕТОДИКАСИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЧИСИ.....131

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

ТИЛШУНОСЛИК

Якубов Жамолиддин,
Профессор, филология фанлари доктори,
Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университети,
Тошкент, Ўзбекистон,
e-mail: yakubov1955@mail.ru
Алимова Мухарам,
Доцент, филология фанлари номзоди,
Тошкент Давлат педагогика университети,
Тошкент, Ўзбекистон,
e-mail: mukharam.alimova@mail.ru

ЛИНГВОДИДАКТИК ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАРДА "КОГНИЗАНТ" ШАХСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ХУСУСИДА

http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2021-3-1

АННОТАЦИЯ

Чет тил воситасида янги ва фойдали ахборотни эгаллаш коммуникантларни когнизантга айлантириш учун имконият беради. Ўрганилаётган тилда матн ўқиш/тинглаш жараёни талабанинг соҳавий ёки мутахассислик бўйича ўзлаштирадиган маълумотлар билан таъминлайди. Матн/дискурс мулоқотдош шахсини билимдон соҳибига айлантириш йўлидаги энг маъқул манбалар сирасига киради. Қуйидаги сатрларда матн ўқиш орқали талаба шахсини когнизантга айлантириш технологиясини таклиф этган профессор Жамол Жалоловнинг "Когнизант шахсининг шаклланишида матн муҳим омилдир" мақоласига муаллифлар ўз муносабатларини ифода этади.

Таянч сўзлар: когнизант (билим соҳиби), умумтаълим когнизанти, соҳавий когнизант ва ихтисослик когнизанти, коммуникант, компетенция, матн, дискурс, чет тил, янги ва фойдали ахборот, microdictionary.

Якубов Жамалиддин,
Профессор, доктор филологических наук,
Узбекский государственный университет мировых языков,
Ташкент, Узбекистан,
e-mail: yakubov1955@mail.ru
Алимова Мухарам,
Доцент, кандидат филологических наук,
Ташкентский Государственный Педагогический Университет,
Ташкент, Узбекистан,
e-mail: mukharam.alimova@mail.ru

О ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ "КОГНИЗАНТА" В ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОМ НАУЧНОМ ИССЛЕДОВАНИИ

АННОТАЦИЯ

Для целей формирования личности когнизанта необходимо обеспечить его новой и полезной информацией на материале чтения иноязычного текста. Процесс чтения и слушания текста на изучаемом языке обеспечивает студентов информацией по специальности или отрасли знаний. Текст/дискурс является одним из важнейших источников превращения личности коммуниканта в когнизант. Ниже авторы излагают своё отношение по поводу рекомендованной профессором Ж.Ж.Жалаловым инновационной технологии в его статье "Текст как важное средство формирования когнизанта".

Ключевые слова: когнизант: общеобразовательной сферы/отраслевой/данной специальности, коммуникант, компетенция, текст, дискурс, иностранный язык, новая и полезная информация, microdictionary.

Yakubov Jamollidin,
Professor, Doctor of philological sciences,
Uzbek State University of World Languages,
Tashkent, Uzbekistan
e-mail: yakubov1955@mail.ru
Alimova Mukharam,
Associate Professor, PhD.
Tashkent State Pedagogical University,
Tashkent, Uzbekistan
e-mail: mukharam.alimova@mail.ru

ON THE FORMATION OF THE PERSONALITY OF "COGNISANT" IN LINGUODIDACTIC SCIENTIFIC RESEARCH

ANNOTATION

While teaching communication in the target language in order to acquire new and useful information in English students' personality should be developed into so-cold "cognizants". Reading and listening comprehension process in the target language provides information in this or that area and specialty. Text/discourse may serve as one of the necessary sources of developing communicant into cognizant. Below the authors express their attitude to the content of the article "Text as an important means of cognizant`s developing" written by prof. J.Jalolov who recommended the innovative technology of

developing cognizants' personality by the way of reading English texts.

Key words: cognizant, cognizant of general education, cognizant of certain area, speciality cognizant, communicant, competence, text, discourse, foreign language, new and useful information, microdictionary.

Тилшунослик фани бугунга қадар улкан ютуқларга эришди. Жаҳон тил илмида матн ва унинг лисоний табиатини ўрганиш борасида амалга оширилаётган тадқиқотлар кейинги ўттиз-қирқ йил давомида кун тартибига қўйила бошлади. Бу ҳолат умумназарий тилшунослик учун ҳам характерлидир.

Матнни лингвистик жиҳатдан таҳлил қилишни нимадан бошламоқ керак ва бунда қандай масалаларга асосий эътибор қаратилиши лозим, деган саволларга ҳам ҳозирги вақтда тилшуносларнинг бераётган жавоблари бир-бирига унчалик мувофиқ келмайди. Масалан, матннинг нутқ категорияси эканлигини далилловчи олимлар унинг белгилик табиати нималардан иборат, матнни нутқий жараён деб аташ лозимми ёки уни нутқнинг ҳосиласи натижаси сифатида талқин этиш тўғри бўладими, матнни оғзаки нутқ билан ёки ёзма нутқ билан боғлаб ўрганиш маъқулми, деган муаммоларни кун тартибига қўймоқдалар.

Замонавий тилшуносликда янги йўналишлар деб тан олинган

прагматик ва когнитив тилшуносликнинг асосий муаммоларидан матн, дискурс ва когнизант масалаларини ўрганиш катта аҳамият касб этмоқда. Айниқса, юқоридаги масалаларни лингводидактикада чет тилларни ўқитиш жараёнига татбиқ этиш ўзининг ижобий самарасини бермоқда.

Ҳар соҳанинг эътироф этилган арбоблари бўлади. Мамлакатимиз таълим тизимида чет тилларни ўргатиш/ўрганиш билан фидокорона ва унумли шуғулланаётган олимлар орасида профессор Жамол Жалолов алоҳида ўрин эгаллайди. Зеро, мазкур соҳанинг назарий ва амалий муаммоларини ҳал қилинишида домланинг хизматлари мутахассислар томонидан тан олинган. Устоз бугун ҳаётини ўз халқига садоқат билан илм-зиё тарқатиш учун, бутун онгли фаолиятини ўзбек ва герман тилшунослигининг равнақини бойитиш учун меҳнат қилмоқда.

Таъкидлаш лозимки, мазкур мақолада Ўзбекистонда хорижий тилларни ўқитиш методикаси ва лингводидактика масалаларига назар ташлаганда ўзининг бу муаммоларга доир йирик асарлари билан педагогика ва методика фанига улкан ҳисса қўшган ноёб истеъдод соҳиби, ўз соҳасининг фидойи заршуноси, таниқли олим, профессор Жамол Жалалович Жалоловнинг "Когнизант" шахсининг шаклланишида матн муҳим омилдир" мавзусидаги мақоласига ўз муносабатимизни билдиришни лозим топдик.

Устоз ўз мақоласида қуйидаги масалаларни кўтаради: Матн, дискурс, тилни ўрганиш/ўргатиш ва лингводидактикада когнизант терминининг хусусияти.

Маълумки, тилшуносликда матн ҳам нутқий фаолият махсули сифатида, ҳам нутқий малака тарзида талқин этилади. Бунда ёзма нутқ нутқий фаолият маҳсули сифатида, оғзаки нутқ (шу жумладан, унинг магнит тасмасидаги ифодаси ҳам) нутқий жараён деб изоҳланади.

Профессор Ж. Жалолов фикрича [6, Б.71], "Матн деганда нутқ фаолиятининг асосий турлари (гапириш, тинглаб тушуниш, ўқиш ва ёзув)да яратиладиган ва идрок этиб тушуниладиган нутқий парча назарда тутилмоқда. Аниқроқ фикр юритадиган бўлсак, матн гапириш/ёзув ҳосиласи ва тинглаб/ўқиб тушуниш учун объект ҳисобланади. Булар турлича номлар билан аталиб келинади: аудиоматн (тинглаб тушунишда), айтиладиган матн (гапиришда), график матн (ёзув/ўқишда).

Мақолада матн аталмиш илмий муаммо бир қанча фанларнинг ўрганиш объекти

бўлади, жумладан, матншунослик, манбашунослик, стилистика, матн лингвистикаси, матн лингводидактикаси сингари илмий соҳаларда таҳлил ва тадқиқ этилади.

Ж. Жалолов матн билан алоқадор мутахассисларни турли номлар билан атайди: матншунос, манбашунос, матнхон, матнгўй, матннавис, матнсомеъ ва ҳ.к.

Таъкидланганлардан кўринадики, матнни яратувчилар (ёзувда/гапиришда) ва матнни идрок этиб тушунувчилар (тинглаш/ўқишда) ахборот узатиш ва олиш билан машғул бўладилар. Бундан ташқари матнни овоз чиқариб айтувчи (ваъзгўй ва муаззин) унинг мазмунидан воқиф бўлмаслиги ҳам мумкин. Матнсомеъ (тингловчи) эса уни тушуниши ёки тушунмаслиги ҳам мумкин. Матнни тушунишда уч омил ўзаро таъсир кўрсатади. У ҳам бўлса лисоний (матн қамровидаги лексик ва грамматик ҳодисалар), техникавий (матн сўзларидаги ўқилиш қоидалари) ва нутқий (дискурсив - матндан олинадиган ахборот) кабилар назарда тутилмоқда [6, Б.72].

Жаҳон тилшунослигида матнни ўқиб тушуниш бўйича кўплаб фикрлар мавжуд. Жумладан, рус тилшуноси И.Р.Галпериннинг талқинига кўра, матн ҳар томонлама мукаммал ҳолатга келтирилган ёзма нутқ маҳсулидир. Оғзаки нутқ эса турли қайтариқларни, узуқ-юлуқ гапларни ҳам ўз ичига олади ва шунинг учун уни текшириш объекти бўла оладиган матн деб эътироф этиш унчалик мақсадга мувофиқ эмас [4, Б.140].

Амстердам университети (Голландия) профессори Т.ван Дейк матн ва унинг ўзига хос табиатини прагматика билан боғлаб ўрганади. Унинг тадқиқотларида асосий эътибор матннинг коммуникатив-прагматик хусусиятларини ўрганишга қаратилган эди [5, Б.312]. Т.ван Дейк матннинг грамматик жиҳатларини дастлаб логик ва аналитик фалсафа қоидалари билан боғлаб ўрганишга ҳаракат қилган эди, кейинчалик у матн семантикаси масалалари билан жиддий шуғуллана бошлади.

Т.ван Дейкнинг матн семантикасига жиддий эътибор билан қарашига Калифорния университети профессорлари Лакофф ҳамда Филморларнинг таъсири катта бўлган. Т.ван Дейк ўз тадқиқотларида матн фақат гапларнинг ўзаро боғланишидан эмас, балки коммуникатив актларнинг ҳам ўзаро муносабатидан ташкил топишини та' кидлайди.

Рус олими М.В.Ляпон ҳам матн тилшунослиги муаммоларини мураккаб синтактик қурилмалар асосида талқин этишга интилади. Унинг фикрича, матн тавсифи қуйидаги тўрт тамойилга асосланиши мумкин:

1.Матн - бу жумлаларнинг ўзаро муносабатидан келиб чиқувчи хабардир. Матн тадқиқотчи учун тил ҳодисаларини ўрганишда бирдан-бир манба бўлиб хизмат қилади.

2.Матн - бу сўзловчининг нутқий қобилиятини рўёбга чиқарувчи воситадир. Бу жараёнда матн тилнинг нутқда реал қўлланилишини таъминловчи макон вазифасини ҳам бажариб келади.

3.Матн - бу сўзловчининг актив нутқий фаолияти маҳсулидир.

4.Матн - бу тил системасининг коммуникатив жараёнда муҳим функция бажарувчи энг юқори босқичидир [7, Б.71].

М.В.Ляпон матннинг шаклланишида инсон омили энг муҳим факторлардан бири эканлигини, инсон матн шаклланиши учун жонли манба бўлиб хизмат қилишини ҳам тўғри таъкидлайди. "Инсон омили, - дейди у, - ҳозирги замон тилшунослигининг диққат марказида бўлиб, "прагматика - семантика - синтактика" дастурининг ҳаётга татбиқ этилишида муҳим мавқега эгадир" [7, Б.71].

Профессор В.Г.Гак талқинига кўра, матн таҳлилига "прагматик нуқтаи назардан

ёндашиш тил бирликлари талқини учун анъанавий тилшуносликда эътибордан четда қолган кўпгина истиқболли йўлларни очади" [3].

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, профессор Ж.Жалолов фикрини ривожлантирган ҳолда қуйидаги муаммоларни ҳал қилиш лозим: 1) текшириш объекти - матн (текст) мазмун-моҳиятини аниқ белгилаб олиш ва унинг доирасини ниҳоятда кенгайтириб юбормаслик лозим. Масалан, бошланғич таълимда ва 7-8 синфлардаги ўқувчилар билан матн устида ишлаш жараёнини тахлил этиш мумкин. Бошланғич синфда олинадиган матнлар ҳажми юқори синфлар учун олинадиган матнлардан тубдан фарқ қилишини ҳисобга олиш; 2) "кичик" лисоний бирликлар, жумладан, сўзга нисбатан муносабатни қайта кўриб чиқиш; 3) бошқа фанларнинг ўзаро муносабати орқали аниқланиши мумкин бўлган умумфалсафий муаммоларни ҳал этишдек мураккаб вазифаларни ўз зиммасига олмаслик; 4) тилшуносликка янгидан киритилаётган терминларга масъулият билан ёндашиш ва уларни турли маъноларда қўлламаслик, бунда полисемияга йўл қўймаслик; 5) лисоний категорияларни нолисоний категориялардан аниқ фарқлаш...

Ж.Жалолов Ўзбекистон шароитида 11 ва 15 ёшлик болаларга матн ўқишни ўргатишнинг ўзига хос хусусиятлари хакида гапирар экан, бу ерда қуйидаги ҳолатларга эътибор қаратиш кераклигини таъкидлайди: 1) болаларнинг психик ҳолати, 2) болаларнинг дунё қараши ва қизиқиши, 3) билим олишга бўлган мотивацияси.

Бу ерда устоз турли ёшдаги ўқувчиларда ҳар хил миқдордаги чет тил лексикасини ўргатиш ҳақида фикр юритади. Жумладан, 1-4 синф ўқувчиларига ўрганилаётган чет тилда 600-800 та лексикани ўрганиш вазифаси қўйилган бўлса, Ўрта мактабни тугатаётган ўқувчи 1,800 атрофидаги лексикани ўз нутқида қўллай олиши кўзда тутилган. Олий ўқув юртида таълим олаётган талабалар эса 3, 000 та, чет тилни мутахассислик сифатида танлаган талабалар 5,000 атрофида лексик бирликларни ўзлаштириши лозимлиги Ж.Жалолов томонидан илмий асослаб берилган.

Ж.Жалолов ўз мақоласида эътиборни ўқувчиларнинг нутқий фаолияти-дискурсга, яъни нутқий мулоқотга қаратади. Замонавий тилшуносликда янги йўналишлар сифатида тан олинган прагматик ва когнитив тилшуносликнинг асосий муаммоларидан бири дискурс масаласидир. Дискурс лотинча discursus - "муҳокама" сўзидан олинган бўлиб, ҳиссий, бевосита, интуитив, яъни муҳокаматалаб билимдан фарқли ўлароқ, муҳокама йўли билан ҳосил қилинадиган мантиқий далил - исботли билим демакдир. Профессорнинг таъкидлашича: "матн муаммосига боғлиқ бир термин ҳақида айтиб ўтмоқчимиз, у ҳам бўлса дискурс масаласи. Уни, бизнинг наздимизда, нутқий фаолиятда воқе бўладиган матн дейиш мумкин.

Дискурс ҳақида таъкидланган таърифни соддалаштирганимизда, нутқий фаолиятдаги ёки амалиётдаги матн дейиш маъқул кўринади. Дискурсив компетенция коммуникатив аспектда бошқача тушунилмоқда. Мана энди, дискурсив компетенция масаласига қисқача тўхталиб ўтиш мумкин. Дискурсив компетенция деганда, ўқувчи/талабанинг у ёки бу тилда, масалан, ўзбекча ёки инглизча матндан ўқиб/тинглаб ахборот олиш ёки нутқда яратиладиган оғзаки/ёзма матнда ифода этилган ахборотни эгаллаш ҳақида сўз бормоқда. Дискурсив компетенциянинг яна бир хос жиҳати оғзаки/ёзма матн орқали ўзгаларга ахборот узатишдир" [6, Б.73].

Дискурсив компетенция ҳақида сўз борар экан, профессор Борис Васильевич Беляевнинг чет тил ўрганишда дискурсивлик тушунчасига махсус баҳо бермаслигимиз мумкин эмас. Муаммо шундаки, чет тил ўқитиш психологияси мутахассиси Б.В.Беляев "дискурсивлик"ни онглилик принципи билан боғлаб, ҳозирда кенг истеъмолдаги дискурсив компетенция ғоясига зид фикр ифодалаган

[2, Б.182]. Ўтган асрнинг олтмишинчи йилларида чоп этилган Б.В.Беляев қаламига мансуб илмий манбалар ўз даврининг талабига мос келган бўлсада, компетенциявий ёндашув лингводидактик назарияга ҳозирда тўғри келмаслиги табиий ҳол деб тушунилиши керак. Олимнинг фикрича, аввал қоида, сўнгра нутқ тарзида чет тил ўргатиш ҳозирга келиб мутлақ хато ёндашувлиги атрофлича исботланган. Бундай илмий тезис, афсуски, бошқа олимлар асарларида ҳам илгари сурилган.

Тилшуносликда дискурсга бағишланган кўплаб фикрлар мавжуд. Жумладан, Н. Абдуназарованинг фикрича, тилни прагматик нуқтаи назардан тадқиқ этишга бағишланган ишларда дискурс атамаси саккиз хил маънода қўлланилиши таъкидланади [1, Б.1196]. Муаллиф фикрича, "дискурсни барча экстралингвистик факторлар билан биргаликда, дунё, фикрлар, қарашлар, баҳо, адресантнинг мақсадини ўз ичига олган матн ёки ҳаракатдаги нутқ деб тушунса бўлади" [1, Б.1200].

Т.А. ван Дейк дискурсни бир нечта даражада кўриб чиқишни таклиф қилади. У кенг маънода дискурсга комплексли коммуникатив воқеа, тор маънода эса коммуникатив ҳаракатнинг ёзма ёки нутқий вербал маҳсули сифатида қараш лозимлиги ҳақида фикр билдиради. Таъкидлаш лозимки, Т.А. ван Дейк дискурс ва матн ўртасидаги фарқни шундай белгилайди: "дискурс - актуал айтилган матн, яъни фаол нутқий ҳаракат, матн эса тил тизимига ёки шаклий лисоний билимларга тегишли фикрларнинг мавҳум грамматик тузилишидир. Дискурс - аниқ суҳбат, аниқлик эса дискурс тушунчаси қўлланадиган вазиятга, матнга ва обектга ҳам бирдай тааллуқлидир" [5, Б.312].

Юқорида таъкидланган фикрлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, бу ерда асосий гап коммуникатив компетенция ҳақида кетяпти. Мактабда билим олаётган 11-15 ёшлик ўқувчилар ва бошқаларнинг фақат нутқий малакаларини оширишда коммуникатив мулоқот катта роль ўйнайди. Ўқувчилар, бир томондан, берилган матн билан танишишади, сўнг унинг асосий мазмунини монолог ёки диалог тарзида баён этадилар. Фикримизни янада тиниқроқ ифодалайдиган бўлсак, ўқиш кўникмаси ва малакасини баҳолаш бошқа нутқ фаолияти турларини ишга солиш орқали амалга ошади. Ўқиш кўникмаси деганда, ҳарф ва ҳарф бирикмаларини сўз ва жумлада тўғри ўқий олиш, графема-фонема муносабатларини ўрнатиш назарда тутилмоқда, ўқиш малакаси термини эса матндан олинадиган ахборотга тааллуқли методик тушунчадир. Янада тушунарлироқ қилиб айтганда, лексик, грамматик, имловий билимлар мажмуини сезги/анализаторлар ёрдамида ўзлаштиргандан сўнг матндаги ахборотни эгаллашга киришилади. Шундай қилиб, ўқувчиларнинг ўқиш саводхонлигини баҳолаш деганда иккиёқлама методик муаммони ҳал этиш вазифаси туради. Биринчисида (кўникмада) ўқиш техникасига эътибор қаратилмоқда, иккинчисида эса бевосита мулоқот (коммуникация) жараёни ва ҳосиласи англанмоқда. Коммуникатив компетенциянинг шаклланишида охир-оқибат ўқувчи/талабани когнизант сифатида тарбиялашдир (профессор Ж.Жалолов фикрига биноан когнизант - ўрганилаётган тил воситасида янги ва фойдали билим олувчи шахс). Қўшимча хулоса шуки, когнизант бир тиллик, икки тиллик ва кўп тиллик бўлиши мумкин [6, Б.75].

Профессор Ж. Жалолов лингводидактикада илк бор когнизант терминини қўлламоқда. Нутқ фаолиятининг асосий ва қўшимча турларини эгаллашдан кўзланадиган мақсад, тил ўрганувчи шахсини когнизант сифатида шакллантиришдир: когнизант деганда, Олим у ёки бу тил ёрдамида ҳаётий ёки лингвистик билим олувчини тушунади. Тил мутахассиси когнизанти икки томонлама билим соҳибига айланмоқда: нутқ фаолияти турларини юритиш чоғида мулоқотда

қўллайдиган ҳаётий билимлар ва мутахассислик тилининг назарий билимларини эгаллашлари ҳақида сўз бормоқда.

Когнизант масаласини махсус муҳокамага қўйишдан мақсад шундан иборатки, биринчидан, нутқий фаолият давомида ўқувчи/талаба когнизантлик сари қадам қўяди; иккинчидан, ҳаётий тажриба орттириш мобайнида ҳам когнизантлик мақомини эгаллашга эриша боради; учинчидан, мутолаа ва муҳокама чоғида когнизантликнинг турли қирралари сайқалланиб боради; ниҳоят, тўртинчидан, ўрганган маълумотлар ва орттирган тажрибага асосланган ҳолда мустақил фикр юритиш, бошқача қилиб айтганда, танқидий тафаккур билан машғул бўлади.

Ж.Жалоов фикрича, чет тил ўргатиш/ўрганиш жараёнида когнизант оладиган маълумотлар ўқув муассасалари турига кўра икки хил бўлиши тажрибадан маълум. Чет тил ўрганувчи ўзлаштирадиган ахборот умумтаълимий мазмунда бўлиши (чет тилдан мутахассислик берадиган ўқув юртлардан бошқа барча таълим масканларида) ва ўрганилаётган чет тил ҳақида назарий билим фақат ихтисослик олий таълим муассасасида дастурий талаблар доирасига киради. Демак, чет тил ўрганувчи когнизант мақомига амалий машғулотларда нутқ фаолияти турларини юрита бориб мулоқот қилиш натижасида эришадилар. Бу илмий-методик тезис нолисоний ва махсус ўқув юртлари учун ҳам бир даражада тааллуқли.

Бир сўз билан айтганда, Ж.Жалолов матн ёрдамида когнизантларни уч тоифага бўлади: биринчисига ўрта умумтаълим мактабини битирувчилар, иккинчисига нолисоний ўқув юртини тугатувчилар, ва учинчисига муайян чет тилдан ихтисослик олувчилар назарда тутилмоқда. Учаласини бошқача ном билан аташ ҳам ўринлидир: умумтаълим когнизанти, соҳавий когнизант ва ихтисослик когнизанти.

Профессор Ж.Жалолов томонидан илгари сурилган "когнизант" ва "матн" масалаларини таҳлил қилиб, қуйидаги хулосаларни айтиш мумкин: лингводидактикада биринчидан, Ж.Жалолов тил таълимида оғзаки ва ёзма матннинг ўқувчи/талабалар томонидан билим олишларида, яъни уларнинг когнизант сифатида шаклланишида бирламчи аҳамиятга эга эканлигига урғу бериб ўтади; иккинчидан, когнизант шахси вербал ва новербал - ҳатти-харакатлар мажмуи (инглизча: body language-pasimilogy - kinesica; русча: язык жестов - пасимология - кинесика) тил ўрганувчининг нутқий тажрибасини ривожлантиришга ҳисса қўшади; учинчидан, "матн" терминининг лингводидактикада маъқул топилган бир ва бирдан ортиқ ахборот элтувчи жумла(лар) мақомида таърифлаган; тўртинчидан, "матн" сўзининг маъновий қамрови аксарият мутахассислар ўйлаганидек, фақат ўқишга мўлжалланган ёзма манба эмас, балки чет тил ўқитиш методикасида айтарли даражада мукаммал тадқиқ этилган нутқ фаолияти турлари бўлмиш тинглаб тушуниш/ўқишда аудио/график матн, гапириш/ёзувда оғзаки/ёзма матнни идрок этиб тушуниш ва фикр баён этиш учун мўжалланган нутқий ҳодиса тушунилган.

Шундай қилиб, биз юқорида профессор Ж.Жалоловнинг "Когнизант шахсининг шаклланишида матн муҳим омилдир" мақоласига ўз муносабатимизни билдиришга харакат қилиб, қуйидаги хулосага келдик: Когнизант - бир пайтнинг ўзида тилнинг ҳам назарий моҳиятини тушунадиган, ҳам уни амалий жиҳатдан кенг қўллай оладиган шахс ҳисобланиши маълум бўлди.

Мақоламизда хулосавий қисм эълон қилингандан сўнг, қай бир маънода умумий тартибга "хилоф" тарзда, профессор Ж.Жалолов портретига чизгилар берилаётган экан, биргина когнизант термини атрофида фикр юритиш билан чегараланиш етарли эмасдек туйилди ва баъзи қўшимча илмий маълумотларни илова қилиш нияти туғилди. Устоз ижоди ва фаолияти ҳақида Низомий номидаги ТДПУ магистратурасида профессор Г.Т.Маҳкамова илмий раҳбарлигида диссертация

ёзилган ва муваффақиятли ёқланган (K.Rashidova. "Professor J.Jalolov`s scientific and pedagogical activities").

Яна шуни қўшиб қўйиш жоизки, Наманган давлат университетида олимнинг фаолиятига бағишланган битирув малакавий иши доцент, С.Сайдалиев раҳбарлигида тайёрланган ва ҳимоя қилинган. Улардан ташқари атоқли лингводидактимиз ҳақида бир неча ўнлаб тўпламлар, журналлар ва газеталар саҳифаларида мақолалар эълон қилинган. Булар масаланинг расмий томони, домланинг пурмазмун ижодига мухтасар тўхталадиган бўлсак, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, тилларни ўргатиш/ўрганиш илмий муаммоларининг барча жиҳатларини ёритишга бағишланган кўп сонли асарлари юртимиз ва хорижда маълум ва машҳур.

Олим қаламига мансуб элликдан ортиқ якка муаллифлик ва ҳаммуаллифликда ёзган китоблари кенг ўқувчилар оммасига маълум. 1987-йилда "Ўзбекистон Фан" нашриётида чоп этилган "Проблемы содержания обучения иностранному языку" монографик асари нафақат Тошкент, шунингдек, Москва, Вашингтон ва бошқа мамлакатлар пойтахтлари йирик кутубхоналарида мавжуд ва ўша мамлакатлар олимлари томонидан ўқиб ўрганилмоқда.

Устознинг "Чет тил ўқитиш методикаси" номли қомусий асари узоқ йиллардан бери мутахассислар учун дастуруламал вазифасини ўтаб келмоқда. Олим асарларининг мазмун моҳиятига кўра, лингводидактиканинг бирон соҳаси йўқки, у кишининг диққат эътиборидан четда қолган бўлса. Ўзбек лингводидактикасининг етакчиси (профессор В.И.Андрианова) деб эътироф этилган Ж.Жалолов ҳақида кўп ёзиш мумкин, лекин қуйидаги сатрларда биз домланинг асарлари ҳақида эмас, балки фанда қилган ихтиролари борасида қисқача тўхталишни лозим топдик.

Ўзбек чет тил ўқитиш методикаси илмининг сардори Ж.Жалоловнинг жамият олдидаги хизматларини шу билан яққол ифодалаш мумкинки, у киши яратган 4-синфдан бошлаб 11-синфларгача мактаб дарсликлари, методиканинг илмий-амалий масалаларига бағишланган мақолалари, лингводидактиканинг соф назарий муаммоларини ечишга бағишланган асарларида талқин этилган асосий йўналишларни ёритишга жазм қилдик:

биринчидан, ярим асрдан буён Ўзбекистон мактабларида ўқувчилар томонидан домла ёзган дарсликлардан фойдаланиб, инглиз тилини ўрганиб келишмоқда. (Ўқувчиларнинг миқдорини ҳисоблаш, назаримизда имкониятдан ташқари);

иккинчидан, дарслик ва қўлланмалар тайёрлаш билан чегараланиб қолмасдан, устоз ўзи ёки ҳаммуаллифлари томонидан ўрта ва олий таълим муассасалари учун дастурлар яратиш билан ҳам машғул бўлиб келади. У кишининг тахрири остида ва бевосита иштирокида Ўзбекистон чет тил ўқитиш тарихига оид ўта муҳим бўлган 1968-йил "Ўқитувчи" нашриётида чоп этилган чет тиллар дастурлари ҳозиргача ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда. CEFRга мувофиқ компетенциявий ёндашув Ўзбекистонда жорий этилган 2013-йилдан буён амалда қўлланиб келинаётган Ўрта таълим дастурлари ҳам устоз раҳбарлиги, таҳрири остида ва бевосита иштирокида яратилган (Халқ таълими 2013-4-сон);

учинчидан, ўрта ва олий таълимда чет тил ўқитишнинг назарий ва амалий жиҳатларини ёритишдан ташқари домла кўплаб фан номзодлари ва докторлари тайёрлашга ҳам алоҳида эътибор қаратадилар. Турли миллатларга мансуб шогирдлари мамлакатимизда чет тил ўқитишга ўзларининг ижобий ҳиссаларини қўшиб келмоқда. Шу билан бирга Ўзбекистон лингводидактикасининг ривожланиши учун улкан хизматларини аямасдан соҳада юксак марраларга эришишни таъминлашда ўзларининг салмоқли ҳиссаларини кўшиб келмоқдалар;

тўртинчидан, профессор Ж.Жалолов Ўзбекистонда "Чет тил ўқитиш методикаси"

фанининг терминологиясини мукаммал ишлаб чиққан олимдир. Жаҳон миқёсида қўлланадиган терминларни ўзбекчалаштиришда катта жонбозлик кўрсатганлар. "Чет тил ўқитиш методикаси" асарида 700дан зиёд терминларнинг этимологик, ассоциатив, изоҳли луғатини тузганки, халқаро миқёсда бундай турдаги лексикографик асар ягона ҳисобланади. Бундан ташқари 10-11-синф дарсликлари иловасида "English-uzbek-russian vocabulary" билан бир қаторда "Microdictionary" номли луғат ҳам тузилганки, унинг қуйидаги таъриф-тавсифини бериб ўтиш ўринлидир: ўрта умумтаълим мактаби дастурлари талабларига кўра, юқори синф ўқувчиси икки тилли чет тилча-ўзбекча луғатдан фойдаланиб, ўқийдиган ва ёзма таржима қиладиган машқларни бажаришлари зарур ҳисобланади.

Шунга кўра, мактаб ўқувчиларининг таржима билан машғул бўлишлари билан эмас, балки аҳён-аҳёнда кичик матнларни таржима қилишлари билан шуғулланишларига тўғри келади. Демак, билингуал луғатдан фойдаланиш зарурияти туғилади. Ўзбек таълим муассасалари учун катта миқдордаги сўзларни қамраб олган инглизча-ўзбекча луғат ўз тузувчиларини кутмоқда. Ўзга мамлакатларда яратилган 100-150 минг сўзни ўз ичига оладиган луғатларнинг лексикографик белгилари ва лексик хусусиятларини акс эттирган луғатга эҳтиёж сезилади. Шундай хусусиятли фақат дарсликда ёзма таржима қилишга берилган аутентик матннинг нотаниш сўзлари маъносини очиш учун Ж.Жалолов томонидан "Microdictionary" тавсия этилган. Бу эса, лингводидактикада ўзига хос кашфиёт қилинганлигидан дарак беради.

Мақолада айтилган ва бошқа маълумотларга таянган ҳолда, ишонч билан эътироф этамизки, профессор Ж.Жалолов чет тиллар ўқитиш методикасининг классиклари Harold Palmer, Michael West (Буюк Британия), Charles Carpenter Fries, Robert Lado, Wilga Rivers (Америка Қўшма Штатлари), И.В.Рахманов, В.С.Цетлин ва бошқалар қаторида чиндан ҳам чет тил дидактикасининг атоқли намоёндаси мақомини олган.

Умумий хулоса қилганда, Жамол Жалоловнинг Ўзбекистон лингводидактикаси олдидаги хизмати беқиёсдир ва у кишининг шаънига ҳар қанча илиқ сўзлар айтилса арзийди.

Иқтибослар/Сноски/References

1.Абдуназарова Н. "Дискурс"ни изоҳлашга бўлган турлича ёндашувлар. Academic research in educational sciences. Scientific Journal. 2021, Vol.2, issue 4, pp.1196-1200

2.Беляев Б. В. Психология в обучении иностранному языку. -М., 1967, с.182.

3.Гак В.Г. Прагматика , узус и грамматика речи. Иностранные языки в школе.1982, №5.

4.Гальперин И.Р. Текст как обьект лингвистического исследования. -М.,1981, 140 с.

5.Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. -М., 1989, 312 с.

6.Жалолов Ж.Ж. Когнизант шахсининг шаклланишида матн муҳим омилдир. Тил, таълим, таржима. -Тошкент, 2021, 1сон, 2 жилд, 71-78 бетлар.

7.Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст. -М.,1986.

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Одилова Гулноза
Филология фанлари доктори,
Тошкент шаҳридаги Ёджу Техника институти
Тошкент, Ўзбекистон
E-mail:gulnozaodilova@gmail.com

ТАОМ РЕЦЕПТИ ЯРАТИШНИНГ ЛИНГВИСТИК МУАММОЛАРИ

http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2020-3-2

АННОТАЦИЯ

Жаҳон тилшунослигида рецепт глюттоник дискурснинг мустақил жанри сифатида ўрганилади. Бироқ, ўзбек тилшунослигида рецептнинг услубий хусусиятлари таҳлил қилинмаган. Шу кунгача чоп этилган ўзбек рецептлари китобларида рецептлар муайян услубга риоя қилмасдан услубий хатоликлар билан берилган. Мазкур мақолада ўзбек ва инглиз тилларидаги рецепт услубияти, рецептнинг глюттоник дискурс жанри сифатида ўзига хос ҳусусиятлари таҳлил қилинган. Ўзбек таом рецептларининг лингвистик ҳусусиятлари ўрганилган. Илк бор ўзбек тилида рецепт ёзиш мезонлари кўрсатиб берилган. Рецепларнинг инглиз тилига таржималари қиёсланган. Ўзбек тилидаги рецептларни инглиз тилига таржима қилиш усуллари тавсия этилган.

Калит сўзлар: рецепт, глюттоник дискурс, таом, масаллиқ, маҳсулот номлари

Одилова Гулноза
Доктор филологических наук,
Технический Институт Ёджу в городе Ташкент
Ташкент, Узбекистан
E-mail:gulnozaodilova@gmail.com

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЗДАНИЯ РЕЦЕПТОВ БЛЮД

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЗДАНИЯ РЕЦЕПТОВ БЛЮД

АННОТАЦИЯ

В мировой лингвистике рецепт изучается как самостоятельный жанр глюттоничесого дискурса. Однако методологические особенности рецепта в узбекском языкознании не анализировались. В изданных на сегодняшний день сборниках узбекских рецептов рецепты даны с методологическими ошибками, без соблюдения определенного стиля. В статье анализируется методология рецептов на узбекском и английском языках, особенности рецепта как жанра

глюттонического дискурса. Изучены языковые особенности узбекских рецептов. Впервые показаны критерии написания рецепта на узбекском языке. Сравниваются английские переводы рецептов. Предлагаются способы перевода узбекских рецептов на английский язык.

Ключивые слова: рецепт, глюттонический дискурс, блюдо, ингредиенты, наименование продуктов.

Odilova Gulnoza
Doctor of sciencet,
Yeoju Technical Institute in Tashkent,
Tashkent, Uzbekistan
E-mail:gulnozaodilova@gmail.com

LINGUISTICAL PROBLEMS OF CREATING FOOD RECIPES

ANNOTATION

In world linguistics, recipe is studied as an independent genre of gluttonic discourse. However, in Uzbek linguistics, the methodological features of the recipe have not been analyzed. In the Uzbek recipes books published to date, the recipes are given with methodological errors without following a certain style. The article analyzes the methodology of recipes in Uzbek and English, the peculiarities of the recipe as agenre of gluttonous discourse.The language features of Uzbek recipes have been studied.For the first time, the criteriafor writing arecipe in the Uzbek language are shown.English translations of recipes are compared.Ways of translating Uzbek recipes into English are proposed.

Key words: recipe, gluttonic discourse, dish, ingredients, naming of products.

Рецепт матни этномаданий ҳарактерга эга. Рецепт қуйидаги функцияларни бажаришга йўналтирилган бўлади: когнитив ва информатив (рецептни тайёрловчига бериладиган ахборот), иллокутив - қўзғатувчан (имплицит жумлалар орқали жараёнга ундаш) ва педагогик (ўқув характерига эга бўлиб, ўқувчини ўргатиш мақсади мавжуд) [1, Б.57]. М.М.Бахтин фикрича, оғзаки жанрга хос хусусиятларга мақсад, унга интилиш ва унга эришиш киради. Оғзаки жанрларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: биринчи ва иккинчи даражали. Биринчи даражали жанрлар оғзаки мулоқот жараёнида юзага келади. Иккинчи даражали жанрлар эса ёзма мулоқот натижасида ҳосил бўлади. Бу жанрларга роман, драма, илмий ва сиёсий нутқларни киритиш мумкин. Олимнинг таъкидлашича, иккинчи даражали жанрлар ўзида биринчи даражали оғзаки мулоқот жанрларининг ҳамма хусусиятларини тўла қамраб олади [2, Б.18]) . Оғзаки ва ёзма нутқ шакллари дискурсда намоён бўлар экан, "рецепт" глюттоник дискурснинг иккинчи даражали жанрлари орасида асосийсидир, деб айтиш мумкин. Бинобарин, глюттоник коммуникациянинг ҳамма жараёнларини ўзида акс эттирган рецепт - коммуникация иштирокчилари (китоб муаллифи ва ошпаз, бош ошпаз, уй бекаси ва ҳкз.) ўртасида мулоқотни йўлга қўйиш воситаси. Бир жанр бошқасининг ўзагида ҳосил бўлишини инобатга олиб, М.А. Кантурова бу жанр "маслаҳат" жанри ўзагида ҳосил бўлган дейди[3, Б.222-226]. Дарҳақиқат, рецепт оғзаки мулоқотнинг ёзма шакли, гап тузилиши структурасидан маслаҳат беришга ўхшайди. Ўзбек тилида маслаҳат икки турда бўлиши мумкин: 1.Буйруқ гап ("ол", "ўрган", "ҳаракат қил"). 2. Мажҳул нисбатда ("олиш керак", "ўрганилади", "ҳаракат қилинади"). Биринчи ҳолатдаги маслаҳат бериш кўпинча мулоқот иштирокчилари яқин муносабатда бўлганда (ота-ўғил, ака-ука, опа-сингил) қўлланади. Оғзаки ва ёзма мулоқот жараёнида

маслаҳат, асосан, иккинчи ҳолатдаги каби мажҳул нисбат билан берилади. Шу сабабдан ҳам ўзбек кулинар рецепт ёзиш услубиятида, асосан, мажҳул нисбат қўлланади:

ҚАТИҚЛИ БОДРИНГ ГАЗАГИ

Масаллиқлар:

Бодринг - 610 г
пиёз-140 г
шивит-20 г
3%ли сирка-10 г
қатиқ- 220 г
туз
100 г/21 ккал

Тайёрланиши:

Барра бодринг тозаланиб, ювилиб, узунасига иккига бўлинади, паррак-паррак қилиб тўғралади, майда тўғралган барра пиёз, укроп, кашнич, ялпиз, қатиқ аралаштирилиб, туз сепилади ва ликопчада дастурхонга тортилади. Чиқиши - 1000 г ("Лаззатли Ўзбекистон" китобидан).

Табиатан мулойим ўзбек халқи қон-қонига сингиб кетган хушмуомалалик ўзбек рецепти услубида шу хусусиятларнинг намоён бўлишини тақозо этади. Ўзбек тилидан рус тилига таржима жараёнида ҳам шу грамматик категория қўлланади. Сабаби рус тилида кулинар рецепт ёзиш услуби ҳам айнан ўзбек тилига мос ҳисобланади:

САЛАТ ИЗ ОГУРЦОВ С КИСЛЫМ МОЛОКОМ

Ингредиенты:

Огурцы - 610 г
лук - 140 г
укроп - 20 г
3% уксус - 10 г
соль
Выход - 1000 г.

Приготовление:

Свежие огурцы тщательно промыть, очистить, разделить на две половинки и нарезать полукольцами; мелко нашинковать лук, укроп, кинзу, мяту. Все ингредиенты смешать с кислым молоком, добавить соль; полученную массу выложить на блюдо и подать на стол.

(С.Камилова таржимаси)

Бироқ миллий рецептларимиз инглиз тилига ўзбек тилидан таржима қилинар экан, инглиз тилидаги рецепт ёзиш услубияти чуқур ўрганилиши ва муқобил усул ҳамда конструкциялар таҳлил қилиниши лозим. Масалан, ушбу рецепт инглиз тилига буйруқ майлида қуйидагича таржима қилинган:

CUCUMBER WITH SOUR MILK

Ingredients:
610 g cucumber
140 g onion
20 g dill
10 g vinegar 3%
220 g sour milk
Salt
Directions:

Cut washed fresh cucumbers in half and thinly slice. Finely cut onions into half-

moons and mix with cucumber. Add finely chopped dill, parsley, mint and sour milk. Season with salt and serve in plate.

Ready weight: 1000 g (Муборак Тошхонова таржимаси)

Шу ўринда айтиш жоизки, Ғарб таомномаларида овқат изоҳлари учун қўлланадиган хос сўз ва терминларнинг кўпчилиги бизнинг гастрономик лексикамизда учрамайди. Бунга таомга солинадиган маҳсулотларнинг хили, тайёрланиш техникаси, таомни дастурхонга тортиш усулларидаги катта фарқлар сабабчи бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек таомларини, пишириқларини тайёрлаш жараёнида мева ва сабзавотларни карамеллаштириш техникаси қўлланмайди, шунинг учун "caramelized banana", "caramelized pear" кабиларни ўзбек тилига таржима қилишда "карамеллаштирилган" деб ўгирилса (калькалаш усули билан), бу техниканинг ўзбек хўрандаси ёки уй бекасига мутлақо нотанишлиги сабаб, рецепт тушунарсиз ҳолатга келиб қолиши мумкин. Бундай ҳолатда инглиз тилидаги caramelize буйруғи орқали амалга ошириладиган 3-4 та ҳаракатлар кетма-кетликда берилиши мумкин: 1. Кичкина сариёғ бўлаги товада ўртача оловда қиздирилади; 2. Ёғ қизиганда, бананлар ва жигар ранг шакар солинади; 3. Бананлар шакардан жигар ранг қоплам ҳосил қилгунича ковлаб турилади; 4. Карамель, соус қуюқлашгунича, кавлашда давом этилади.

Инглиз тилида эса «caramelized banana» (бананни карамеллаштиринг) буйруғи остида ана шу кетма-кетликда бажариладиган жараён тушунилади ва бунга ортиқча изоҳ беришга ҳожат йўқ. Ўзбек тилидаги рецептларда салат учун соус алоҳида тайёрлаб олинмайди. Яъни жараён давомида салатнинг соуси ва зираворлар аралаштириб борилади. Бироқ инглиз тилидаги рецептларга кўра, салат учун соус алоҳида идишда махсус **човли**да аралаштириб олинади ва бу жараёнда массага масса қўшилиши учун ишлатиладиган **whisk** – кўпиртиргичда аралаштириш, яъни «чалиб олиш» феъли ишлатилади. Соус ва салатнинг асосий қисмини қориштириш учун «toss» феъли қўлланади. Бу феъл инглиз тилида қуйидаги маънони англатади: **toss**[1] /tɒːs/ ●●○ **verb 1** [**transitive**] to throw something, especially something light, with a quick gentle movement of your hand [**transitive**] to move pieces of food about in a small amount of liquid so that they become covered with the liquid [5]. Бу феъл орқали майда бўлакларга бўлинган маҳсулотни муайян таркибга эга суюқ массага қориштириб, маҳсулотни суюқ масса билан қоплаш англашилади. Яъни тайёр соусни кесилган сабзавотлар билан қориштириб, уларнинг устки қисмида соусдан қоплам ҳосил қилиш тушунилади. Ўзбек тилида эса бу каби жараёнлар шунчаки «аралаштирмоқ» феъли орқали ифодаланади. Бу феъл инглиз тилига «mix» деб таржима қилиниши мумкин. Масалан:

"БАҲОР" САЛАТИ

Масаллиқлар:

гўшт - 65 г
помидор - 35 г
бодринг - 42 г
пиёз - 12 г ёки кўк пиёз - 13 г
саримсоқ - 3 г
тухум - 20 г
кўкат (шивит, кашнич) - 7 г
6% ли сирка - 5 г
майонез - 5 г
ўсимлик мойи - 5 г
туз - таъбга кўра

Тайёрланиши:

Лаҳм гўшт пишириб совутилгач, сомонча қилиб тўғралади. Бодринг ва помидор ҳам сомонча шаклида кесилади. Кўк ёки бош пиёз майда тўғралади. Саримсоқ пиёз

майда қилиб чопилади. Тайёрланган таом майонез ва таъбга кўра 6%ли сирка кислотаси, туз, янчилган қалампир қўшиб аралаштирилгач, тақсимча ёки салат идишга уйиб солинади, тўла пиширилиб, пўсти тозаланиб, паррак-паррак қилиб кесилган тухум ва кўкат билан безаб, дастурхонга тортилади. Салат тайёрлаётганда гўшт, бодринг, помидорнинг чорак қисмини юпқа кесиб, таомни безаш учун ишлатиш ҳам мумкин ("Лаззатли Ўзбекистон" китобидан).

Chicken-Mango Salad:

Whisk 1 tablespoon each lemon juice and honey, some grated ginger and 1/4 cup olive oil; toss with shredded grilled chicken, mesclun greens and diced mango [6].

Сўзма-сўз таржимаси:

"Товуқ ва манголи салат

1 ош қошиқ лимон шарбатига бир ош қошиқ асал, озроқ қирғичдан чиқарилган имбирь, ? миқдорда зайтун ёғи аралаштириб олинг, аралашмани сомонча шаклида тўғралган грильда пиширилган товуқ, французча салат барги ва майда тўртбурчак шаклида тўғралган манго билан аралаштиринг".

Инглиз тилидаги услубдан келиб чиқиб таржимон "Баҳор" салати рецептини қуйидагича ўгирган:

"SPRING" SALAD

Ingredients:

65 g meat, 35 g tomato, 42 g cucumber, 12 g onion or 13 g green onion, 3 g garlic, 20 g egg, 7 g parsley and dill, 5 g vinegar 6%, 5 g mayonnaise, 5 g plant oil, salt.

Directions:

Boil fillet and cool.Cut cooked beef, cucumber and tomato into strips.Finely chop garlic and onion. Whisk mayonnaise, 6% vinegar and salt pepper to taste, toss with cut ingredients. Heap the salad in salad bowl. Cut hard-boiled egg into rounds. Decorate with eggs and greens and serve. You may also use quarter of meat, cucumber, tomato to decorate (Муборак Тошхонова таржимаси).

Сўзма-сўз таржимаси:

Мол лаҳмини қайнатиб, совутинг. Пишган гўштни, бодринг ва помидорни сомонча шаклида кесинг, саримсоқ ва пиёзни майдалаб тўғранг. Майонез, 6% сирка, туз ва қалампирни аралаштириб олинг ва тўғралган маҳсулотлар билан қориштиринг. Салатни идишига солинг, уюм қилинг, қаттиқ қайнатилган тухумни кесинг ва салат атрофини тухум ва кўкат билан безатинг. Шунингдек, безак учун гўштнинг бир чораги, бодринг ва помидор ҳам ишлатишингиз мумкин. Кўриб турганимиздек, таом тайёрланиш кетма-кетлиги матнда аниқроқ ифода этилиб, инглиз тилига хос услубда берилган, бироқ тайёрланиш техникасига путур етмаган.

Биз ўзбек тилида ёзилган салат рецептини тўғридан-тўғри инглиз тилига ўгирсак, гўёки бадиий асар таржимони таржима тилининг лингвомаданий тушунчалари рецептор прагматикаси билан ҳисоблашмай иш кўргандай бўламиз. Таржима қайси турда бўлмасин (бадиий, илмий-техникавий,) таржимон аслиятдаги мақсадни тўла англаган ҳолда матнни хорижий тилга ўгиришда ўша тилда мавжуд шу услубга хос сўз бирикмалари ва конструкцияларни танлай олмас экан, таржима аслиятга адекват чиқмайди ҳамда рецептор матнга тушунмай қолиши мумкин. Бадиий асар таржимасидаги таржимоннинг хатоси ўқувчига маънавий зиён етказиб, асардан эстетик завқ олиш ҳиссини пасайтирса, кулинар рецепт таржимасидаги хатолик рецепторга моддий (маҳсулотларнинг исроф бўлиши, рецептни нотўғри тушуниш натижасида), жисмоний (соғлиғи учун хавф туғдирадиган таом тайёрлаш орқали) зарар етказиши мумкин.

Ўзбек ва инглиз тилларидаги рецепт стилистикаси нафақат таом тайёрланиш жараёнларини ифода этиш феъллари, балки маҳсулот номларини турлича аташ

орқали ҳам фарқланиши мумкин. Масалан, биз кўкатлар деганда шивит, петрушка, селдерей, райҳон ва ҳоказоларни тушунамиз. Кўпчилик ўзбек таомлари рецептлари ёки таомнома изоҳларида кўкатлар "greens" деб берилади. Бироқ инглиз ошхонасида кўкатлар икки турга бўлинади: hard herbs (woody) - новдасига эга бўлган қаттиқ кўкатлар (rosemary, oregano, marjoram and thyme); soft (fresh, tender) herbs - юмшоқ

Бироқ ўзбек тилидан инглиз тилига таржима қилинган аксарият рецептларда кўкатлар шунчаки **greens** деб аталади.

greens in British

(gri:nz)

plural noun

1. cookery

the edible leaves and stems of certain plants, eaten as a vegetable

You must eat your greens.

2. freshly cut branches of ornamental trees, shrubs, etc, used as a decoration

3. *vulgar, slang*

sexual intercourse[7]

Албатта, бу сўз ҳам «кўкат» маъносини беради. Бироқ бу умумийроқ маънодаги сўз, инглиз тилидаги таом тайёрлаш лексикасида актив ҳисобланмайди. Сабаби, рецептлар аниқлик талаб этади. Бинобарин, кўкатнинг қайси туркумга кириши аниқроқ кўрсатилиши шарт.

herb

(hɜ:rb)

Word forms: plural **herbs**

countable noun

A **herb** is a plant whose leaves are used in cooking to add flavour to food, or as a medicine.

1. any seed plant whose stem withers away to the ground after each season's growth, as distinguished from a tree or shrub whose woodystem lives from year to year

2. any plant used as a medicine, seasoning or flavoring: mint, thyme, basil, and sage are herbs

3. vegetative growth; grass

4. *Slang*

marijuana

Қаттиқ кўкатлар, асосан, овқат тайёрланиш жараёнида қўлланса, юмшоқлари таом тортиш жараёни ва салатлар тайёрлашда ишлатилади. Инглиз таом рецептларида кўкатлар таомга солинса, унинг қаттиқ ёки юмшоқ кўкат эканлиги, кўкатларнинг аниқ номлари келтирилади. Сабаби, Америка ва Англия ошхонасида кўкатларнинг 20 дан ортиқ тури қўлланади. Ўзбек ва рус ошхонасида "кўкат", "зелень" деганда, асосан, шивит ва кашнич тушунилади. Миллий рецептларимиз хорижий тилга таржима қилинаётганда, шу жиҳатларга ҳам эътибор қаратилиб, кўкат номлари конкрет ифода этилса dill (шивит), cilantro (кашнич) мақсадга мувофиқ бўлади.

М.Ф.К. Фишер "Замонавий кишига қулайлик учун яхши рецепт уч қисм: номи, масалликлар, тайёрланиш усулидан иборат бўлиши керак" деб ҳисоблайди [4, Б.27]. Ўзбек миллий таом ва газаклари рецептларининг инглиз тилига таржималарини таҳлил қилишдан аввал инглиз тилида рецепт ёзиш услуби ҳақида тўхталиб ўтсак.

Инглиз тилида рецептнинг 2 асосий тури мавжуд :1. Step by step recipe. 2. Simple recipe дир).Биринчи усулдаги рецептда таом тайёрланиш жараёни босқичма-босқич ёритиб борилади. Тайёрланиш жараёнига тегишли ҳамма ахборот батафсил берилади. Иккинчи турдаги рецепт осон ва тез тайёрланадиган таомлар рецептлари

(салат ва газаклар), бунда, асосан, масалликларни тўғраш ва аралаштириш жараёни ёритилади:

Tomato-Peach Salad: Toss tomato and peach wedges with red onion slices. Drizzle with cider vinegar and olive oil; season with sugar, salt and pepper [5 Б.].

Таржимаси:

Помидор ва шафтолили салат тилимлаб кесилган помидор ва шафтолини юпқа кесилган қизил сабзи билан аралаштиринг. Олма сиркаси, зайтун ёғидан сепиб, шакар, туз ва қалампир қўшинг.

Рецепт қисқа ва лўнда ёзилган, масалликлар алоҳида келтирилмаган, салатнинг тайёрланиши тез ва осон. Американинг Food & Nutrition Magazine онлайн журналида чоп этилган гастрономия соҳасидаги бир қатор илмий тадқиқотлар муаллифи Роберт Ларсон Дюфнинг "From Kitchen to Keyboard" ("Ошхонадан клавиатурага") номли мақоласида айтилишича, инглиз тилидаги рецепт ёзиш услубияти қуйидаги кетма кетликда бўлиши лозим:

1. Сарлавҳа (рецептнинг моҳиятини ифодалайдиган ном). 2. Кириш сўз (шу таом билан боғлиқ тавсия ёки маданий ва тарихий фактлар). 3. Масалликлар (таомда ишлатиладиган умумий масалликлар; агар таом тайёрланиши икки қисмдан иборат бўлса, масалан таом+соус ёки гарнир энг кўп маҳсулот ишлатиладиган қисм биринчи келтирилади, қаттиқ массадан олдин суюқ масалликлар, ўткир рангдан олдин ёрқин рангдаги масалликлар ва гарнир масалликлари келтирилади). 4. Ўлчов бирликлари (ўлчов бирликларини аниқ изоҳлар билан ёзинг). 5. Махсус ингредиентлар (юмшоқ, қаттиқ ёки қуритилган кўкатлар тури аниқ кўрсатилиши керак; оқ ёки жигар ранг шакар тури аниқ берилади; оқ ёки қизил пиёз; ҳар бир кўп турли ингредиентнинг тури аниқ кўрсатилади). 6. Тайёрланиш жараёнидан олдинги тайёргарлик (бунда асосий жараён учун олдиндан тайёрлаб олиш жараёни ёритилди: масалан бирор газак учун сабзини олдиндан қирғичдан чиқариб олиш; бунда ўлчов меъёрлари тўғри ёзилиши керак 1/2 пиёла қирғичдан чиқарилган сабзи (1/2 пиёла сабзи қирғичдан ўтказилади эмас)). 7. Қадоқланган ингредиентлар (таом учун ишлатиладиган қадоқланган маҳсулот)нинг шакли, ҳажми ва шакли аниқ берилиши керак. Масалан: 2 (ҳар бири 6 унциядан) картон идишда қадоқланган ёғлилик даражаси паст мевали йогурт. 8. Йўналиш: ҳар бир босқични тизимли равишда белгилаб боринг. Маҳсулотларнинг номини келтиргач, тайёрланиш жараёнларини келтириб ўтинг. Ҳар бир асосий босқич янги абзац ёки номерлаштирилган янги бўлимдан бошланиши керак. Бўлакланадиган (масалан, тўрт бўлакка бўлинган) масалликларнинг сонини кўрсатинг. Олдиндан бажариладиган жараёнларни илова қилинг. Масалан, "Газ печини қиздиринг". 9. Анжомлар ва ускуналар: идишлар, кострюлкалар, ликоплар, товалар, патнислар шаклини аниқ келтиринг. Масалан: "10 дюмли махсус ҳимояли қопламга эга това", газ печи патнислари ҳақида гапирганда "ёғланган", "махсус спрей сурилган", "ёғланмаган" каби сўзларни қўллаш керак. 10. Вақт ва ҳарорат: ҳар доим маринадлаш, совутиш, музлатиш, пишириш, пиширикларда хамирни тиндириб қўйиш ва печда пишириш вақтларини ёзиб боринг, пишириш ускунаси номларини - газ печи, гриль - кўрсатиб боринг, жараён давомида асбоб-ускуналар билан боғлиқ кўрсатмаларни бериб боринг: "оловни пасайтиринг", "устини ёпинг", "оловдан олиб четроққа қўйиб туринг" каби. 11. Терминология: стандарт пазандачилик терминларини ишлатинг; "қўшмоқ" ("add") ўрнига тасвир бўёғига эга "қориштир", "аралаштир" ("combine", "toss" , "beat") каби феъллар, "кесмоқ" ("cut") феъли ўрнига "майдалаб тўғралган", "чопилган", "нафис" (слайс) тўғралган ("coarsely chop", "mince", "slice") каби аниқ феъларни қўлланг. 12. Тайёрлик даражаси: Таомнинг тайёр бўлиш вақти, аралаштирилиш вақтини аниқ келтиринг, гўшт ва

парранда гўшти учун вақт меъёрларини келтиринг. 13. Озиқ-овқат маҳсулотларининг хавфсизлиги: таом тайёрлашда эҳтиётсизлик сабаб маҳсулотларни айниб қолишидан сақлаш учун кўрсатмалар бериб боринг: "музлатгичда мариновка қилинг", "маринадни тўкиб ташланг", "тоза қисқичларни ишлатинг", "тоза ликопга қўйинг" каби. 14. Фойдали изоҳлар: ошпазни хотиржам қилиш учун фойдали изоҳлар беринг: "таомнинг хушбўйлигини сақлаб қолиш учун таомнинг суви камайиши керак", "тайёрланган масса суюқ эмас қуюқ бўлиши керак" каби. 15. Таомнинг чиқиши: таомнинг чиқиши, яъни порцияларини кўрсатинг. 16. Таом ҳақида маълумот: рецептдан келиб чиқиб, таом ҳақидаги батафсил ахборот, калориялар, фойдали хусусиятларини ёзинг. 17. Вариациялар ва алмаштирувлар: рецепт сўнгида баъзи ингредиентлар ўрнида ишлатилиши мумкин бўлган бошқа маҳсулотларни келтириб ўтинг. 18. Эслатмалар: таомни тайёрлаш жараёнига оид эслатмалар, уни сақлаш, истеъмол қилиш билан боғлиқ кўрсатмаларни рецепт четидаги устунда ёки рецепт сўнгида бериб боринг. 19. Рецепт сўнгида муаллиф номини келтириб ўтинг[10]. Кўриб турганимиздек, мутахассис рецепт ёзишнинг ҳар бир босқичини тасвирлаб берган. Шу тавсиялар асосида ёзилган инглиз тилидаги рецептлар тизимлилиги ва аниқлиги билан бошқа тиллардаги рецептлардан ажралиб туради.

Whole Tuscan Chicken by Julie Deily of the Little Kitchen

An Italian variation of a very popular recipe on my blog The Little Kitchen, this meal is super-quick to put together. Since you broil the chicken after it's done cooking in the slow cooker, it will be like you roasted a whole chicken, Tuscan-style!

3 teaspoons salt **2** teaspoons paprika **1½** teaspoons dried thyme **½** teaspoon garlic salt **½** teaspoon dried rosemary **¼** teaspoon dried oregano **¼** teaspoon ground black pepper 1 lemon, juiced and zested 8 cloves garlic, minced, divided **1½** pounds small red potatoes, larger ones halved or quartered 1 onion, chopped 3 carrots, cut in half lengthwise and then into quarters **1½** tablespoons olive oil, divided **3½** to **4½** pounds whole roasting or fryer chicken 1 lemon, quartered.

Put salt, paprika, thyme, garlic salt, rosemary, oregano and black pepper in **a small bowl** and mix together. **Set aside.** Add the lemon zest and half of the minced garlic cloves to the bowl of seasonings and mix again.

Add the potatoes, onions and carrots to the bottom of the **slow cooker**. Pour lemon juice and 1 tablespoon of the olive oil on top the vegetables **and mix to coat**. Add the other half of the minced garlic cloves on top of the vegetables.

Wipe the chicken dry with a paper towel. Fold the wings down. Separate the skin from the breast and drumsticks with your fingers, but be careful not to rip the skin. Place some of the seasonings under the skin. Rub chicken with ½ tablespoon olive oil. Add the seasoning inside and all over the chicken. Add quartered lemons to the inside of the chicken. **Tie the legs together with kitchen twine.** Place the chicken on top of the vegetables inside the slow cooker. Cook on high for 4 to 6 hours or on low for 6 to 9 hours. **(Cook until the internal temperature of the leg is at 160 degrees F.).**

Remove the chicken using turkey lifters and place in a roasting pan or oven-safe glass dish. Broil in your oven at 550 degrees F (or the highest your oven broiler will go) for 5 to 10 minutes**. (Be careful and watch it to ensure it doesn't burn.**) Serve chicken with vegetables from the slow cooker.

Serves 6-8 [6, Б.27].

Кўриб турганимиздек, рецепт юқоридаги йўриқномада кўрсатилгани каби барча керакли босқичларни ўз ичига олган. Жараён давомида муҳим тавсиялар, ишнинг осон ва хавфсиз кечиши учун зарур асбоб-ускуналар келтириб ўтилган. Товуқни маринадлаш жараёнида эҳтиёткорлик юзасидан тавсиялар берилган. Ўлчовлар меъёрлари батафсил келтириб ўтилган. Ўзбек тилида шу соҳада ёзилган

адабиётларни кўздан кечирганимизда, афсуски, рецепт ёзиш техникаси ҳақида услубий йўриқ берадиган манбанинг йўқлигига гувоҳ бўлдик. Бироқ 1988 йилда "Меҳнат" нашриётида чоп этилган "Ўзбекистон халқларининг миллий кулинария маҳсулотларини тайёрлаш усуллари тўплами" номли китобга киритилган рецептлар шу соҳанинг етук мутахассислари томонидан яратилган, рецептлар ёзилиши жиҳатидан таом тайёрлаш жараёнининг ҳамма босқичларини қамраб олган.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, ўзбек пазандачилиги намуналари ҳисобланмиш миллий таомларимиз рецептларини ёзишда қуйидаги мезонларга амал қилинса, мақсадга мувофиқ бўлади:

1.Масалликларнинг тўлиқ берилиши ва рецепт матнида ҳар бир маҳсулотнинг қўлланишини назорат қилиш.

2.Жараённи деталларда тасвирлаш.

3.Таом тайёрланиши жараёнида ишлатиладиган асбоб-ускуналарга оид маълумотларнинг берилиши.

4.Ўлчов бирликлари ва таом чиқиш порциясининг аниқ берилиши.

5.Тайёр таомнинг 100 грамидаги кило калория миқдори.

6.Таом тайёрланиш жараёнида қўлланиладиган эҳтиёткорлик чоралари, сир-синоатлари ҳақида ҳам маълумот бериб бориш.

Мазкур китоб [7,Б.304]. (Ўзбек таомлари" "Uzbek cuisine" "Узбекская кухня")дан жой олган миллий таомлар рецептларини кўздан кечирар эканмиз, қуйидаги хатоликлар кўзга ташланади:

1.Миллий таом номинантлари таржимасининг инглиз тилидаги таом номинантларининг сўз ясалиш мотивациясига зид таржима қилиниши (биз буни 4.1 бўлимда таҳлилга тортгандик).

2.Рецепт ёзиш кетма-кетлигининг таржима тили услубиятига мос эмаслиги (12-дан 40-бетгача).

3.Кесиш, тузлаш, дастурхонга тортишда таомни ликопга қўйиш билан боғлиқ жараёнларни ифодалашда ишлатиладиган феъларнинг одатий лексик бирликлар билан берилиши (cut - кесмоқ сўзининг маҳсулот кесилиш шаклидан келиб чиқиб slice, jouliene, cube каби эквивалентларини қўлламаслик).

4.Таом тайёрлаш техникаси билан боғлиқ жараёнлар хос гастрономик терминлар билан эмас, балки тўғридан тўғри инглиз тилига сўзма-сўз ўгирилиши каби ҳолатлар (китобнинг, деярли, ҳамма бетида) кўзга ташланади.

Қуйида яна бир миллий рецептимизнинг инглиз ва рус тилларига таржималарини ўз ичига олган, "Ўзбек пазандачилиги санъати" китоби 2005 йилда Тошкентдаги "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" нашриётида чоп этилган. Бу тўпламнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унда нафақат миллий таомларимиз рецептлари, балки, миллий қадриятларимиз ва анъаналаримиз ҳақида ҳам яхши маълумотлар берилган. Мазкур китоб хорижлик гастрономик сайёҳ учун кулинар йўриқнома вазифасини ўташи мумкин. Бинобарин, китобда энг тансиқ ўзбек миллий таомлари ҳақида маълумотлар келтирилади. Мазкур китобни ўзбек пазандачилигини жаҳонга тарғиб этиш йўлидаги энг йирик ва ҳажман катта лойиҳа, деб аташ мумкин. Бироқ мазкур тўпламга киритилган таом рецептларининг инглиз тилига таржималари тўплам дизайни, графикаси ва ҳажмига соя солиб турибди. Ушбу китоб 2016 йилда қайта нашр этилган, иккинчи нашрдаги таом рецептлари ва уларнинг таржимаси таҳрир қилинган. Қуйида шу тўпламга киритилган баъзи таом рецептлари таржимасини таҳлил қиламиз:

Мастава [8, Б.271].

Қўй ёки мол гўшти - 500 г, мол ёғи - 100 г, пиёз -150 г, сабзи - 200 г, помидор -100 г, гуруч -250 г, картошка -250 г, қатиқ -200 г, туз ва зираворлар таъбга кўра

Майдаланган лаҳм қўй гўшти тўғралган пиёз билан қовурилади. Сўнг қозонга сув солинади. Таом пишишига 25 - 30 дақиқа қолганда эса тўғралган сабзавотлар (сабзи, картошка, шолғом, пиёз, помидор), туз солинади

Mutton or beef-500 g, beef fat-100 g, onion 150- g, carrot-200 g, 100 g tomato-100 g, rice-250 g, potato-250 g, katik-200 g, salt and flavorings - to taste

Cut mutton flesh on small pieces and fry together with onion. Then pour water in boiler. Put rice in soup 25-30 minutes before, cut vegetables (carrot, potato, onion, tomato), salt 15-20 minutes before getting ready.

Мастава [9, Б.272].

Қўй ёки мол гўшти - 500 г, мол ёғи - 100 г, пиёз -150 г, сабзи - 200 г, помидор - 100 г, гуруч -250 г, картошка -250 г, қатиқ -200 г, таъбга кўра туз ва зираворлар.

Кубик шаклида тўғралган лаҳм гўшти қиздирилган ёғда яхшилаб қовурилади. Сўнг ярим ой шаклида тўғралган пиёз ва помидор солинади, масаллиқ қизил тусга киргач, кубик қилиб тўғралган сабзи, картошка, шолғом солиб, 5-6 дақиқа қовурилади. Сўнгра сув қуйиб, 20 дақиқа қайнатилади. Шўрва пишиши арафасида гуруч солиб қайнатилади. Мастава пишишидан 5-10 дақиқа олдин таъбга кўра туз ва зираворлар солинади. Мастава косаларда устига қатиқ қуйиб тортилади.

Mutton or beef-500 g, beef fat-100 g, onion 150- g, carrot-200 g, 100 g tomato-100 g, rice-250 g, potato-250 g, katik-200 g, salt and flavorings - to taste

Cut a mutton flesh to small blocks and them until brown color. Add sliced onion, tomato and fry it.Put cut to blocks carrot, potatoes, turnip and fry about 5-6 minutes. Then pour water and boil about 20 minutes. Add salt and spices 5-10 minutes before doneness. Serve mastava in kasa with sour milk.

Кўриб турганимиздек, биринчи нашрда тушунарсиз ва батафсил берилмаган таом рецепти иккинчи нашрда аниқ кетма-кетлик билан таҳрир қилинган. Лекин таржима сифати иккинчи нашрда яна ҳам ёмонлашган. Инглиз тилида кубик усулида тўғраш "cube" феъли билан берилса-да, таржимон "қўй лаҳмини майда блокчаларга бўлиб кес" деб ўта ғализ таржима қилган. Биламизки, мастава тайёрлаш жараёнида гўшт ва пиёз қизартириб қовурилгач, сабзавотлар пастроқ оловда сели чиққунча қовурилиши керак. Бундай ҳолатда "fry" эмас "saut?" (ўртача оловда сели чиққунча қовуриш) феъли ишлатилади. Рецептни таржима қилаётган таржимон агар мазкур таомнинг тайёрланиш техникасидан озми кўпми хабардор бўлмаса, таржима учун қўлланаётган терминологик аппарат аслиятга муқобил келмаса, таом рецепти бузилиб кетади. Масалан, мазкур рецептда таржимон қўллаётган "fry" феъли маставани тайёрлаётган хорижликни чалкаштиради. Сабаби, бу феъл инглиз рецептларида, асосан, кўпроқ ёғда қизартириб қовуриш учун ишлатилади (жўжани, балиқ, картошкани "фри" кўринишида). Маставани дастурхонга тортиш жараёни ҳам таржимада ноадекват ифода этилган. Аслиятда: Мастава косаларда устига қатиқ қуйиб тортилади деб берилган бўлса, таржимада "маставани коса ичида қатиқ билан тортинг" (Serve mastava in kasa with sour milk) деб берилган. Бу гапда транслитерация қилинган коса сўзига изоҳ ҳам йўқ. Хорижлик ўқувчи бу ўзбек миллий идишини тушунганда ҳам, таржима барибир чалкаш, яъни "маставани коса ичида қатиқ билан беринг". Қатиқ қанча миқдорда бўлиши керак, у косанинг ичига қуйилиб, устидан мастава сузиладими, каби табиий саволлар туғилади. Маставада қатиқ меъёри (тахминан бир чой қошиқдан) ошиб кетса, таом жиғилдонни қайнатади. Бу ўринда таржимон "top with" (агар суюқ таом олдидан келса, "овқат устига 1 чой қошиғида суюқ масса" with предлогидан кейин келувчи "соус, қатиқ, майонез ва ҳкз.ни қуй" маъносини англатади) феълли бирикмасини қўлласа мақсадга мувофиқ бўларди. Масалан: Serve mastava in bowl topping with sour milk (маставани косага солиб, устига бир чой қошиқча қатиқ қуйиб тортинг).

Қуйида яна бир таом рецепти таржимасини таҳлилга тортамиз:

Юқорида тилга олинган рецепт тўпламларидан иборат китоблар таржималарида, деярли, бир хил муаммолар учради. Ўндан зиёд ўзбек-инглиз рус тилларида кулинар рецептлар берилган китоблардаги беш юздан ортиқ рецептнинг инглиз тилига таржималарини таҳлилга тортганимизда қуйидаги муаммолар кўзга ташланди: аслият ва таржимада маҳсулот номларидаги чалкашликлар; аслият ва таржимада таом тайёрлаш техникаси билан боғлиқ чалкашликлар; аслият ва таржимада ошхона анжомларини беришдаги чалкашликлар; таржимада инглиз тилидаги рецепт ёзиш структураси эмас, балки ўзбекча гап курилишидан фойдаланиш.

Санаб ўтилган муаммо ва камчиликларни бартараф этиш бўйича қуйидаги тавсияларни ишлаб чиқдик: ўзбек ва инглиз тилларидаги маҳсулот номларининг икки тилли глоссарийсини яратиш; ўзбек ва инглиз тилларида таом тайёрлаш техникасига оид феъларнинг икки тилли глоссарийсини яратиш; ўзбек ва инглиз тилларида ошхона анжомлари номларининг икки тилли глоссарийсини яратиш; ўзбек ва инглиз тилларининг рецептларда қўлланувчи актив гап конструкцияларини қиёсий таҳлил қилиш ва тартиб бериш.

Рецепт ёзиш технологиясининг қиёсий чоғиштирма таҳлиллари натижасида таом рецепти қуйидаги босқичлардан иборат бўлиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз: масалликларнинг тўлиқ берилиши ва рецепт матнида ҳар бир маҳсулотнинг қўлланишини назорат қилиш; жараённи деталларда тасвирлаш; таом тайёрланиши жараёнида ишлатиладиган асбоб-ускуналарга оид маълумотларнинг берилиши; ўлчов бирликлари ва таом чиқиш порциясининг аниқ берилиши; тайёр таомнинг 100 граммидаги килокалория миқдори; таом тайёрланиш жараёнида қўлланадиган эҳтиёткорлик чоралари, сир-синоатлари ҳақида ҳам маълумот бериб бориш.

Ушбу тавсиялар глюттоник матнлар лингвомаданий талқини ёрқинлиги учун хизмат қилади.

Кулинар рецепт таржимони қуйидаги кетма-кетликда иш кўриши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз: аслият ва таржимада маҳсулот номларидаги чалкашликларни аниқлаш ва таржима тилида муқобил вариантни топиш; аслият ва таржимада таом тайёрлаш техникаси билан боғлиқ феъллар таржимасига эътибор қаратиш; аслият ва таржимада ошхона анжомлари номларини таржима қилишда маҳсус луғатлардан фойдаланиш; таржимада инглиз тилидаги рецепт ёзиш структураси фойдаланиш, инглиз тилидаги рецепт китоблари услубиятини ўрганиш.

Агар ўзбек-инглиз тилларининг кулинар глоссарийси яратилса, кулинар китобларимизга киритиладиган миллий таомларимиз рецептлари инглиз тилида адекват таржима қилинади. Сифатли таржима ўзбек миллий ошхонасининг гастрономик жозибасини оширар экан, ўзбек таржимашунослигида очилмаган қўриқ - ўзбекча-инглизча кулинар истилоҳлар глоссарийсини яратиш бугуннинг кечиктириб бўлмайдиган вазифаларидан биридир. Кейинги бўлимда айнан шундай глоссарий яратиш тамойилларига тўхталамиз.

Иқтибослар/Сноски/References

1.Ундрицова М.В. Глюттонический дискурс: лингвокультурологические, когнитивно-прагматические и переводические аспекты: Дисс. ... канд. филол. наук. - М: 2015. - С. 57. (Undritsova M.V. Glyuttonicheskiy diskurs: lingvokulturologicheskiye, kognitivno-pragmaticheskiye i perevodicheskiye aspekti: Diss. ... kand. filol. nauk. - M: 2015. - S. 57.)

2.Волкова А.А. Особенности жанра кулинарного рецепта и его роль в исследовании диетологического дискурса // Современные научные исследования и инновации. 2017. № 1 [Электронный ресурс]. URL: http://web.snauka.ru/issues/2017/01/77186 (Volkova A.A. Osobennosti janra kulinarnogo retsepta i yego rol v issledovanii diyetologicheskogo diskursa // Sovremennie nauchnie issledovaniya i innovatsii. 2017. № 1 [Elektronniy resurs]. URL: http://web.snauka.ru/issues/2017/01/77186)

3. Кантурова М.А. Образование вторичного речевого жанра как деривационный процесс (на примере речевого жанра кулинарного рецепта). Сибирский филологический журнал. 2011. - № 2. - С. 222-226. (Kanturova M.A. Obrazovaniye vtorichnogo rechevogo janra kak derivatsionniy protsess (na primere rechevogo janra kulinarnogo retsepta). Sibirskiy filologicheskiy jurnal. 2011. - № 2. - S. 222-226.)

4.https://www.foodnetwork.com/recipes/articles/how-to-make-perfect-burger-patties

5.Where Slow Food and Whole Food Meet: Healthy slow cooker dinners from our kitchens to yours / Edited by Jennifer Dempsey Christine Pittman. Published in the United States. - P. 27.

6.Ўзбек таомлари ("Uzbek cuisine", "Узбекская кухня"). Тузувчилар: А.С. Мадраҳимов, Г.Р. Макк. - Тошкент: Меҳнат, Ўқитувчи. - 1996. - Б. 128. (O'zbek taomlari ("Uzbek cuisine", "Uzbekskaya kuxnya"). Tuzuvchilar: A.S. Madrahimov, G.R. Makk. - Toshkent: Mehnat, O'qituvchi. - 1996. - B. 128.)

7.Ўзбек таомлари. Uzbek cuisine. Узбекская кухня (Тузувчи А.Мадраҳимов) - Тошкент: Меҳнат, 2013. - 304 б. (O'zbek taomlari. Uzbek cuisine. Uzbekskaya kuxnya (Tuzuvchi A.Madrahimov) - Toshkent: Mehnat, 2013. - 304 b.)

8.Ўзбек пазандачилиги санъати (Тузувчи М.Усмонов). - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. - 271 б. (O'zbek pazandachiligi san'ati (Tuzuvchi M.Usmonov). - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005. - 271 b.)

9.Ўзбек пазандачилиги санъати (Тузувчи М.Усмонов) - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. - 272 б. (O'zbek pazandachiligi san'ati (Tuzuvchi M.Usmonov) - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2016. - 272 b.)

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Сатимова Дилафруз Нумонжоновна,
(PhD) филология фанлари бўйича фалсафа доктори,
Андижон давлат университети,
Андижон, Ўзбекистон
E-mail: mrs.secret96@mail.ru

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ЛЕКСИК ҚАТЛАМИ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯСИ: СТАНДАРТ ВА СУБСТАНДАРТ

http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2020-3-3

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада инглиз ва ўзбек лексик қатламини дифференциациялаш назарияси ва унинг таркибида ифодаланган атамалар моҳияти борасида баҳс юритилади. Бундан ташқари, стандарт бўлмаган тилнинг қуйи тизимлари тадқиқи масалалари ойдинлаштирилган. Ўзбек тили вокабульярига стандарт ва субсдандарт бўлган оппозит атамаларни қўллаш таклифи тақдим этилган. Субкультурал қадриятларни намоён қилиш воситаси бўлган ушбу ҳодисани янада тадқиқ қилиш, унга янгича ёндашув зарурияти таъкидланган. Мазкур масала устида иш олиб борган тилшуносларнинг қарашлари, назарий хулосалари, шу билан бирга лексик тизимларни ўрганишда асосан стандарт ва субстандарт атамаларининг ўзига хос хусусиятлари таҳлили, дифференциациянинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари, таққосланаётган тиллар доирасида категоризация қилишга чуқур эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: стандарт, субстандарт, ностандарт, дифференциация, социолект, коллоквиализм, умумистеъмол, экспрессив, профессионал, содда тил, вульгаризм.

Сатимова Дилафруз Нумонжоновна,
(PhD) Доктор философии по филологическим наукам,
Андижанского государственного университета,
Андижан, Узбекистон,
E-mail: mrs.secret96@mail.ru

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ЛЕКСИЧЕСКОГО ПЛАСТА АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ: СТАНДАРТ И СУБСТАНДАРТ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается теория разграничения лексических пластов английского и узбекского языков и сущность выражаемых в ней терминов, уточняется изучение подсистем нестандартного языка. Предлагается использовать

стандартные и субстандартные оппозиционные термины для узбекской лексики. Была подчеркнута необходимость дальнейших исследований и нового подхода к этому явлению, которое является средством выражения субкультурных ценностей. Взгляды лингвистов, работающих над этим вопросом, теоретические выводы, а также анализ лексических систем в основном сосредоточены на анализе особенностей стандартных и субстандартных терминов, сходства и различий, дифференциации, категоризации в рамках сопоставимых языков.

Ключевые слова: стандарт, субстандарт, нестандарт, дифференциация, социолект, коллоквиализм, общеупотребительный, экспрессив, профессиональный, просторечие, вульгаризм.

Satimova Dilafruz Numonjonovna,
PhD in Philological sciences,
Andizhan State University,
Andizhan, Uzbekistan
E-mail: mrs.secret96@mail.ru

ENGLISH AND UZBEK LEXICAL SYSTEM DIFFERENTIATION: STANDARD AND SUBSTANDARD

ANNOTATION

This article discusses the theory of differentiation of the English and Uzbek lexical systems and the essence of the terms expressed in it. In addition, the study of subsystems of non-standard language is clarified. It is proposed to use standard and substandard opposition terms for Uzbek vocabulary. The need for a new approach to further study of this phenomenon, which is a means of expressing subcultural values, was emphasized. The views and theoretical conclusions of linguists working on this issue, as well as the analysis of lexical systems, mainly focus on the analysis of the peculiarities of standard and substandard terms, similarities and differences in differentiation, categorization within comparable languages.

Keywords: standard, substandard, non-standard, differentiation, sociolect, colloquialism, common, expressive, professional, vernacular, vulgarism.

Сўнгги ўн йилликларда тилни "ички тузилиши" нуқтаи назаридан тадқиқот қилиш нутқда "ҳаракатдаги фаол тил" ни чамбарчас ўрганишга йўл очиб берди. Англашиладики, мулоқотнинг асосий воситаси сифатида табиий тил барча фаолият соҳаларида жамиятга хизмат қилади. Инсонлар ўртасидаги эркин мулоқот орқали жамият бир-бирини англаши, идрок этиши ва тўғри муносабат билдириши ҳамда бошқа бир қатор мақсадларни амалга ошириши мумкин. Бу орқали табиий тил жамоат онгининг акси эканлигини, унинг жамиятда яралиши ва шаклланишини англаб етамиз. Шунингдек, лингвистик назариянинг объекти шахсни тилдан актив фойдаланиши бўлмоқлиги даркор. Шу жиҳатдан жамият ва тилнинг турли соҳаларда ўзаро таъсирини тадқиқ қилиш энг муҳим ва кам изланилган масалалардан биридир.

Жаҳон тилшунослигида стандарт лексикадан фарқли ўлароқ субстандарт лексиканинг айрим жиҳатлари бўйича қиёсий назарий ва амалий материаллар ва тадқиқотлар муайян масалаларга бағишланган. Бироқ, масаланинг лингвокультурологик, социолингвистик ҳамда коммуникатив-прагматик аспектлари ҳали ҳануз кам ривожланган бўлиб қолмоқда. Маълумки, мулоқотни жонли қилишда, унга колорит тус беришда ҳамда замон тараққиётининг кескин ўзгаришлари таъсири натижасида субстандарт лексика сўзлашув тилининг энг фаол динамикасини ташкил этмоқда. Бундай жараёнда фақатгина лисоннинг

назарий қисмига эътибор бериб унинг амалий қатламини четда қолдириш ўсиб бораётган эҳтиёжлардан орқада қолиш демакдир.

Тил ва жамиятнинг тараққий этиши эса доим ҳам стандарт лексика билан чекланмайди, унда ностандарт луғатнинг янги бирликларини юзага келиши ҳам кузатилади. Нутқий фаолиятнинг аксарият қисми ностандарт лексика ёрдамида юзага келади. Ушбу сўз ва ибораларни билиш эса тилда сўзлашувчиларни эркин мулоқотга сингиши, замонавий адабиёт ва оммавий ахборот воситаларини теран тушуниши, корпоратив оғзаки нутқ лексикасини англаши, ижтимой чекланган гуруҳ, жумладан жиноят олами сўзлашувини илғаб олиши ва жиноятни олдини олиш каби ҳолатлар учун зарурдир. Бугунги кунга келиб нутқни турли дискурсларда умумий назарий муаммоларини бартараф қилиш, хусусан сўзлашув нутқининг композицион шаклланиши, норасмий мулоқотда тўғридан-тўғри бирикмаларнинг қўлланиши ва уларнинг турли дискурслардаги аҳамияти ва фаолиятини прагматик ва социологик омилларини чуқур тадқиқ этиш алоҳида қийматга эга. Лисонда субстандартни нутқ фаолияти нуқтаи назаридан ҳар томонлама тавсифлаш ва уни сўзлашув лексикасига ижобий ва салбий томонларини контрастив тилшуносликда изланиш олиб бориш жуда ҳам долзарбдир.

Жаҳон тилшунослигида субстандарт бўйича турли тилларда тадқиқот олиб борилган бўлишига қарамай, ушбу соҳа ҳамон баҳсталаб ва қизиқарли масала ҳисобланади. Инглиз тилида стандарт ва субстандарт масаласига оид кўзга кўринган асарлар Европа тилшунослигининг йирик вакиллари Дж.К.Хоттен (1860), Л.Блумфилд (1923), Дж.Б.Гриноу ва Дж.Л.Киттридж (1929), Э.Х.Партридж (1954), Р.Бриджмен (1966), Д.Н.Брайен ва Ч.Хартмен (1978), Дж.Л.Брук (1973), Р.Спирс (1981), Л.Соудек (1967), М.А.К.Халлидей (1974), Н.Ф.Блейк (1981), А.Д.Швейцер (1983), М.М.Маковский (1982), Дж.Дженкинс (2009); рус тилшунослигида эса Б.А.Ильиш (1998), И.Р.Гальперин (1971), В.И.Арнольд (1971), В.А.Хомяков (1971), Т.М.Беляева (1985), А.А.Миллер (1972), И.В.Байсултанов (2005), В.П.Коровушкин (2008), А.В.Моисеенко (2008), Г.В.Рябичкина (2009), А.Липатов (2010), Т.А.Кудинова (2011), И.Н.Коноплева (2012), Е.А.Смирнова (2007), С.С.Трифанова (2017) лар томонидан яратилган.

Ўзбек тилшунослигида қўлланилиш доираси чегаралланган сўзлар Ш.Шоабдураҳмонов (1980), А.Ҳожиев (1981), М.Э.Умархўжаев (2010), Ш.Шаҳобиддинова (2019), М.Асқарова (1989), Х.Жамолхонов (2000), М.Миртожиев (1992), У.Турсунов (2017), Ў.Юсупов (2009), Р.Сайфуллаева (2009), Ш.Юлдашева (2017) ва бошқа тилшуносларнинг ишларида ўзига хос тарзда таҳлил қилинган.

Субстандарт лексик тизимларини ўрганишда асосан таққосланаётган социолектлар ўртасидаги типологик хусусиятлар, ўхшашлик ва фарқларни, уларнинг ўзаро таъсирининг ўзига хос хусусиятларини ва таққосланаётган тиллар доирасидаги ривожланиш тенденцияларини ва ушбу тиллар билан алоқа қилиш пайтида этник, ижтимоий, иқтисодий жиҳатдан ўзаро таъсирни белгилаши керак. Нима учун субстандарт лексикани тадқиқ этиш зарур? деган савол кўнгдаланг ётиши мумкин. Англашиладики, жонли мулоқот нафақат стандартларга хос тарзда намойиш бўлади, балки тил нормаларига хос бўлмаган тарзда ички ва ташқи омиллар юзасидан жамият ва тилнинг ўзаро таъсири оқибатида содир бўлади, жумладан, жамиятдаги турли гуруҳлар, жиноят олами, ёшлар, қариялар, талабалар, ҳарбий хизмат вакиллари, регионал шевалар, турли касб эгалари, ҳаттоки юқори ва қуйи табақа вакиллари нутқи бунга сабаб бўлади.

Ҳар бир тилнинг лексикасини истеъмол доирасига кўра турли қатламга ажратиш табиий. Зеро, тил эгаси мулоқотда ранг-баранглиқни афзал кўрган ҳолда, эркин

ва жонли сўзлашувга киришади. Бу эса нутқни доимо бир қобиқ ичида эмас, балки қобиқнинг ташқи қиёфаси мавжудлиги ва ана шу муҳитда контекстга асосан танлаб олинадиган сўзлар мажмуидан вужудга келиши ойдинлашади.

Ўзбек тили лексикасини истеъмол доирасига кўра асосан икки қатламга ажратиш мумкин.

1.Қўлланиш доираси чегараланмаган, умумистеъмолдаги лексика.

2.Маълум доирадагина қўлланиладиган, истеъмол доираси чегаралланган лексика [13, Б.11].

Юқорида келтирилган тасниф лексиколог А.Ҳожиевга тегишли бўлиб, олим қўлланиш доирасига кўра чегараланмаган лексикага кундалик ҳаётда тирикчилик муносабатлари учун зарур бўлган нарса ва ҳодиса, жараёнларни англатадиган сўзлар киришини уқтиради. Мисол учун, отлар - сув, ер, осмон, боғ, кўча; сифатлар - оқ, қизил, ақлли, доно, барно; сонлар - бир, икки, юз, минг, миллион; олмошлар - у, бу, шу, сиз, биз; феъллар - бор, кел, юр, айт, ухла; равишлар - тез, секин, оз, кам, кўп; боғловчилар - ва, ҳам, аммо, бироқ, ёки; юкламалар - у, ку, да, ю; ундовлар - оҳ, воҳ, дод, уҳ, ура каби [13, Б.12].

Р.Сайфуллаева ва Б.Менглиевнинг ўзбек тили лексикаси борасидаги таснифи ҳам икки қатламни ташкил этади. Қўлланиши чегараланмаган лексемаларани шу тилда сўзлашувчи кишилар, қандай шевага, қайси ҳудудга, қайси касб ёки соҳага мансуб бўлишидан қатъий назар, чекланмаган даражада ишлатади. Шуни таъкидлаш керакки, тилшунослар қўлланиши чегаралланган лексемаларни яна икки турга ажатиш мумкинлигини эътироф этадилар:

а) қўлланиш даврга кўра чегаралланган лексика;

б) қўлланиш доираси чегаралланган лексика [8, Б.119].

Замон прогрессияси, ижтимоий ҳаётдаги реконструкциялар, янги технологиялар тилнинг барча соҳаларида маълум даражада ўзгариш бўлишига олиб келмоқда. Бошқача айтганда, бундай трансформация тилнинг лексик сатҳида сезиларли даражада бурилиш қилмоқда. Ушбу ҳолатда айрим сўзлар истеъмолдан чиқса, айримлари жонланади, яна бошқа янгидан-янги сўзлар пайдо бўлиб, лексиканинг фаоллашуви кузатилади. Маълум бир гуруҳлар ўзининг лексикаси билан чегараланиш ҳолатлари ёки ўша лексикалар у ёки бу даражада умумистеъмол лексикага ўтиши, оммалашиши, реаллашиши, бунинг оқибатида истеъмол доираси кенгайиши ва вокабьюларнинг бойиши сезилади.

Ўзбек тилшунослари қўлланиш доираси чегаралланган лексикани уч турга категоризация қиладилар:

1) диалектал лексика
2) махсус (профессионал-терминологик) лексика
3) жаргонлар [13, Б.17].

Айрим тилшунослар томонидан учинчи категоризацияга ноадабий лексика (арго ва жаргонлар) [8, Б.122].тарзида мурожаат этадилар. Яна бир ўзбек тили лексик дифференциацияси фақатгинга икки гуруҳни ташкил этади:

1) ҳудудий чегаралланган сўзлар;
2) ижтимоий (социал) чегаралланган сўзлар [1, Б.70].

Бу таснифда юқорида қайд этилган категоризациянинг иккинчи ва учинчи шакллари умумлаштирилган ва "ижтимоий (социал) чегаралланган сўзлар" дея бир бутунликда берилган. Шунга кўра тилшунослар бунга қуйидагича муносабат билдирганлар: "Маълум ижтимоий гуруҳ доирасидагина ишлатиладиган сўзларга социал чегаралланган сўзлар дейилади" [1, Б.71].

Тилнинг лексик дифференциациялашида чоғиштирилаётган тилларда бир мунча ўхшаш ва ноўхшашлишларни англашимиз мумкин. Тилларни ўзаро чоғиштириш,

таққослаш ҳар бир тилдаги ўрганилаётган ҳодисаларнинг нафақат специфик жиҳатларини, ўзига хосликларини, балки уларнинг умумлисоний ёки индивидуал лисоний жиҳатларини аниқ ёритиб бериш имконини беради [10, Б.181].

Инглиз тили лексик таркиби 2 та асосий қатламга бўлинади: 1) стандарт инглиз тили (Standart English); 2) субстандарт ёки ностандарт инглиз тили (Substandart or Nonstandart English). Биринчи лексик қатлам ўз ичига адабий (китобий) сўзлар, услубий нейтрал сўзлар ва коллоквиализмларни олади. Иккинчи қатлам таркиби борасида тилшуносликда бир тўхтамга келинмаган бўлиб, унинг таркиби борасида олимларнинг турли ёндашувлари мавжуд [9, Б.52]. Масалан, Л.Соудек талқинида инглиз тили вокабульяри дифференцияси 8та лексик қатламдан иборат [12, Б.8]. Л.Соудек Standartнинг тоифасида анъанавий ёндашувни беради, Substandart-стандарт бўлмаган тоифага эса лексик қатламларни функционал-стилистик иерархик босқичнинг "қадамлари" бўйича "энг юқори" қуйи-коллоквиализмдан бошлаб то вульгаризмлар билан тугатишга ҳаракат қилиб жойлаштиради. Шу нуқтаи назардан қараганда, Л. Соудек схемаси бошқа схемаларга қараганда сўзлар табақаланишини аниқроқ ифодалайди ва аксарият тилшунослар ишида тасдиқланган вариант ҳисобланади. Вокабульярнинг фарқланишини Г.Александр ўзига хос тарзда изоҳлайди [15, Б.143]. У бешта лексик қатламни ажратади, улардан учтаси "тиниқ" ва иккитаси "аралаш" ("аралаш" қатламлар остида, эҳтимол, умумистеъмол, қуйи-коллоквиализмлар назарда тутилган):

A - purely literary words and expressions;
B - expressions suitable either for literary or colloquial use;
C - purely colloquial expressions;
D - expressions on the border-line between colloquial and slang;
E - slang [15, Б.143].

Г - Александр талқинида лексик қатламлар ўртасида аниқ чегаралар йўқлиги таъкидланган ва иерархик босқичлар ҳам ажратилган. Агар биз Л.Соудек ва Г.Александрнинг сўз бойликларининг дифференциациясини солиштирсак, бешта лексик қатлам бир - бирига тўғри келади (адабий - А, умумитеъмол - Б, сўзлашув - С, қуйи коллоквиализм - D, сленг - Е), аммо қолганлари-jargon, cant, vulgar Г.Александр томонидан тушириб қолдирилади. Агар охирги учта қатламни Е соҳасига киритиш мумкин деб фараз қилсак, у ҳолда тасодиф тўлиқ бўлади. Бу шуни англатадики, Г. Александрнинг сленг атамаси ўз маъносида барча қолган атамаларни ўзида мужассам этади.

Тилшунос А.Д. Швейцер стандарт ва субстандарт борасида шундай дейди: "Миллий вариант таркибида америка бадиий инглиз тили бир хил муносабатларни, одатда, адабий тил ва миллий тил ичидаги лаҳжалар ўртасида мавжуд бўлган "субстандарт" қуйи тизимларга очиб беради. Агар Standard American English (стандарт Америка инглиз тилиси) кўп функцияли таълим бўлса, у максимал даражада миллий тилга хос бўлган барча ижтимоий функцияларни бажаради (бу давлат тили, маданият ва фан тили, иш юритиш ва оммавий мулоқот тили ва бошқалар.), субстандарт вариант эса унинг ижтимоий ва ҳудудий диалектларини ёритгани сабабали, у қоида бўйича монофункционал ҳисобланади. Улар кўпинча кундалик-эҳтиёж мулоқот соҳасига, баъзан касбий қўшма меҳнат фаолиятининг соҳаларига ва, қоида тариқасида, чекланган ижтимоий вазиятлар мажмуасига зикр этилади". Олимнинг ушбу ёндашуви бу икки диадани бир-бирига боғланган ва иккисининг ёрдамида бир бутунликка эришиб бўладиган тил тизими, дейиш мумкин.

Зотан, инглиз тилига "субстандарт" атамаси 1930 йилларда Л.Блумфильд томонидан илмий қўлланиши киритилган ва инглиз, немис ва бошқа тиллар терминологик тизимларида кенг тарқалишни бошлаган [14, Б.66].

В.П. Коровушкин норматив-вариатив принцип асосида тилнинг сўз бойлигини социолингвистик норманинг мавжудлиги кўра бир-бирига қарама-қарши бўлган учта мураккаб лексик даражага бўлади: 1) адабий стандарт - биринчи даражали меъёрнинг устунлик қилиши 2) экспрессив оддий сўзлашув нутқи (просторечие) - ҳар икки даражадаги меъёрларнинг тенглик ўзгариши 3) ижтимоий-профессионал содда сўзлашув тили - иккинчи даражали норманинг ҳукмронлик қилиши [7, Б.55]. Эътироф этиш керакки, тилшуноснинг иккинчи ва учинчи даражалари маълум қоидаларга асосан фарқланади. Ваҳоланки ҳар иккиси ҳам ностандарт лексика таркибига киради.

Экспрессив оддий сўзлашув нутқи - бу иккинчи даражали меъёрга мос келадиган тилнинг лексик тизимининг таркибий қисми, унга диалектдан устун турувчи ҳаммага маълум ва кенг истеъмол қиладиган, услубий жиҳатдан қисқартирилган луғат ва фразеологиялар киради. Улар турли хил фазилатларни ифодалайди, ҳазил-мутойибадан тортиб, то истеҳзо билан камситувчи қўпол сўзларгача етиб боради.

Ижтимоий-профессионал содда сўзлашув тили - бу иккинчи даражали меъёрга мос келадиган тилнинг лексик тизимининг компоненти, унга ижтимоий белгиланган услубий жиҳатдан камайтирилган луғат ва фразеологиялар киради. Улар кулгили ўз ичига истеҳзодан тортиб, масхара қилувчи, камситувчи, ҳамда қўпол сўзларни олади [7, Б.56].

Ҳар бир зиёли инсон ўз она тилида гапиришнинг камида иккита услубига эга. Биринчиси, у ўз оиласида, таниш дўстлари орасида ва оддий ҳолатларда ишлатади. Иккинчиси, у "қадр-қиммати" ўлчанадиган жойларда, масалан, кечки либос кийиб, овқатланишга кетаётганда ўзга услубда сўзлашишга уринади. Бу икки шаклнинг ўртасидаги фарқ кескин даражада бўлиб, асосан, сўз бойлигида тавофут сезилади [16, Б.354]. Биринчи ҳолатда инсон ўзини эркин ҳис қилиши, маълум бир рамка остида эмаслигини ҳисобга олиб, вокабьюлардан чексиз фойдаланган ҳолда мулоқотга киришиши қўл келади. Кейинги вазият тортиниш, янги муҳит, нотанишлар қуршови ва расмийликка хос муҳитни таъсири юзасидан сўз таркиби қисқариши ва мулоқотда вокабюларни қўллашга нисбатан маълум даражада чекловлар ҳосил қилиши мумкин. Англашиладики, тилнинг лексик қатлами икки қисмдан иборат ва унинг ҳар бир палласи алоҳида тадқиққа мухтож.

Ўзбек тилида лексикани истеъмол доирасига кўра қўлланиш доираси чегараланмаган ва чегаралланган терминлари ўрнига инглиз тилида стандарт (Standard English) ва субстандарт (ностандарт)(Substandard English) лексика, дея мурожаати бир мунча қулай ва жарангдор дейиш мумкин. Анъанага кўра, тилнинг сўз бойлиги, фаолиятининг хусусиятига қараб, умумий ва чекланган соҳаларга бўлинади. Биринчи гуруҳга тарқалиш ҳудуди ёки инсонларнинг фаолият тури билан чегараланмаган сўзлар киради,; у тилнинг сўз бойлигининг асосини қолдиради. Бунга жамиятнинг турли соҳаларидаги тушунча ва ҳодисаларнинг номлари киради: сиёсий, иқтисодий, маданий, кундалик ҳаёт, бу ҳар бир она тилида сўзлашувчи учун тушунарли бўлиб, миллий луғатдаги сўзларнинг турли тематик гуруҳларини ажратиш имконини беради [3, Б.152]. Иккинчи гуруҳ эса маълум доирада чегаралланган ва шу гуруҳ кишиларигагина тушунарли бўлган лексикадир. Ҳолбуки, иккинчи даражали Substandard English, бир томондан, адабий бўлмаган нутқнинг маҳаллий, қўпол, умумий сленг луғатини, иккинчи томондан, кентизм "арготизм" (rhyming, back, centre/medial slang), ижтимоий, гуруҳ лаҳжаси, адабий диалект, ҳудудий, этник лаҳжани, идиолектни ўз ичига олган лаҳжалар луғати - (алоҳида индивидуумга хос бўлган тилнинг диалектли варианти) ни таркибида жамлайди, шунингдек жаргонга хос сўзларнинг дифференциал вариантларини ҳам қамраб олиш характерига эга.

Тилшуносларнинг баъзилари иккинчи қатламга турли хил мурожаат этиши ҳали ҳануз баҳсталаб. Баъзи тилшунослар бунга ностандарт лексика - Non-standard Vocabulary деб мурожаат этсалар, айримлари субстандарт лексика - Substandard Vocabulary терминини қўллайдилар. Мисол тариқасида, Т.М.Беляева ва В.А.Хомяковнинг "Нестандартная лексика" номли китоби айнан сўзлашув услубига хос бўлган лингвистик шаклларни таҳлил қилади. Инглиз тилидаги барча ностандарт лексика "қуйи" коллоквиализмлар, умумий сленгизмларга, махсус сленгизмларга (жаргонлар, кентизмлар) ва вулгаризмларга бўлинишини таъкидлайдилар [2, Б.16].

В.П.Коровушкин таъбири бўйича эса лексик субсдандарт хусусий контрастив социолектологиянинг ўзига хос объекти сифатида миллий ва махсус луғавий сўзлашув услубини ўз ичига олади. Шу тариқа улар қуйидаги жуфтликка бўлинади:

- қуйи колловиализмлар, кенг тарқалган умумий сленг ва вульгаризмлар
- ижтимоий-профессионал ва ижтимоий-корпоратив жаргонлар, эзотерик арго/ кент [6, Б.3].

Ушбу бўлиниш орқали уларнинг яна бир муҳим типологик хусусиятини аниқлаш мумкин, ҳамда инглиз ва рус тилларида социолектларни янада типологизациялашга имкон беради [6, Б.3].

Субстандарт терминининг рус тилида синоним вариантлари мавжудлиги диққатни тортади. Унга айрим тилшуносларнинг языковое просторечие, дея мурожаати диахроникага мурожаат этишни ундайди:

Просторечие ⟶ Нестандартная лексика ⟶ Субстандарт
1900 - 1950 1950 – 2000 2000 -

Лисоний субстандарт (языковой субстандарт) ёки лингвистик содда сўзлашув тили (языковое просторечие) - бу "тарихан ривожланган, нисбатан барқарор, мураккаб, тизимли равишда ташкил қилинган автоном экзистенциал миллий макро-шакл ёки кўп миллатли тилнинг миллий варианти, тизимли равишда уюшган хусусий экзистенциал ва ноэкзистенциал лингвистик шакллардан иборат. Шунингдек, у иккинчи даражали социолингвистик меъёрга мос бўлиб, коммуникатив ҳаракатнинг социалингвистик параметрларига тобе бўлган ҳолда, ижтимоий-нутқий мулоқотнинг тегишли соҳаларида ҳар хил даража ва сифатдаги диглоссиянинг лингвистик ҳолатини яратадиган элементларига жавоб беради [5, Б.44].

Бироқ, рус лингвистикасида просторечие (содда сўзлашув тили) ўзининг якдил таърифига эгалиги билан ҳам қайд этилиш ҳолатлари ҳам мавжуд. В.В. Химик уқтиришича: "Ҳамма учун маълум, аммо ностандарт бўлган бирликларга анъанавий равишда городское просторечие - шаҳар содда сўзлашув тили атамаси қўлланилади. Кўриниб турибдики, бу атама ички шакли билан тушунарли: "простая-оддий ёки содда" нутқ бўлиб, у эркин, мураккаб бўлмаган, тизимли-лингвистик, ахлоқий ёки эстетик меъёрлар билан чегараланмаган. Шу билан бирга, бу терминнинг қўлланилиши баъзи ноқулайликлар билан ҳам боғлиқ, чунки рус тилшунослик анъаналарида просторечиенинг икки тури кўриб чиқилади" [11, Б.7]. Биринчиси, "ижтимоий содда сўзлашув тили, яъни маълумотсиз инсонларнинг нутқий хатоликлари юзасидан пайдо бўлган". Иккинчиси, функционал - стилистик сўзлашув тили, уларнинг табиати онгли равишда субстандарт бирликларидан фойдаланишдир. Мисол тариқасида, нутқда қўпол, вульгар ёки одобсиз сўзлар ва ибораларни (шу жумладан оддий халқнинг тақлидлари) қўллаш, нутқнинг таъсирчанлигини камайтириш ва соддалаштиришнинг ўзига хос ифодасини акс эттириш, кескин салбий баҳо бериш, суҳбатдошни ларзага келтириш, тил ўйини

ва ҳ.к.лар [11, Б.7]. Лингвист функционал-стилистик сўзлашув тилини рус миллий луғатининг ўтиш даври, оралиқ майдони, унинг "умумий этник субстандарти", ўзига хос диалектизмлар ва жаргонларни оммалаштириш ва ижтимоийлаштириш, шунингдек, оғзаки-адабий ва оғзаки сайқаллаштирилган сўзлар бойлигини тўлдириш сифатида тавсифлайди.

3. Кестер-Тома ижтимоий ва маданий жиҳатдан чекланган тилнинг қатламларини тадқиқ қилиб, бундай лингвистик турларни ўрганишнинг қийинчиликлари тушунчаларнинг мураккаблиги билан боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Тадқиқотчи лексик қатламга уч гуруҳ-триада кўринишида ёндашади [4, Б.15]. Стандарт ва субстандартни барча тил даражаларида намоён бўлувчи, тизим хусусиятларига эга бўлган лингвистик элементлар, деб ажратади. Шу жумладан, тилшунос ностандарт борасида, лексик-фразеологик даражада кенг тарқалмаган ва ўзида тизимни мужассам этамаган лингвистик шаклларни эътироф этади. Бу жиҳатдан, Европа тилшунослигида Standart, Substandart, Subnorm, Nonstandart, Nichtstandart, Sociolect, Slang лингвистик атамаларини қўллаш бир мунча чалкашликларга олиб келади.

Хулоса қилиб айтганда, икки босқичли Стандарт - Субстандарт атамалари тилнинг лексик қатламини дифференциациялашда горизонтал ва вертикал равишда вокабульярни фарқлаш, ҳамда юқори ва пастки қутбларни ажратиб кўрсатиш имконини беради. Шу билан бирга, Субстандарт орқали этно-тилнинг барча турлари, масалан, содда сўзлашув тили, коллоквиализмлар, диалектизмлар, сленг, жаргон, арго каби таърифлар масаласига алоҳида эътибор берилади. Субстандарт тизимларини ўрганиш жуда қийин вазифадир, чунки тилшунослар орасида таснифланмаган луғатнинг табиати, унинг тузилиши ва функциялари, ижтимоий гуруҳлар ва бутун жамият ҳаётидаги ролини аниқлашда ягона нуқтаи назар йўқ. Зеро, тил стандарти бўлган адабий тилни тадқиқ этиш ва унга оддий сўзлашув нутқини таъсирини инобатга олиш даркор. Шу жиҳатдан, тил периферияси ва унинг ядровий ҳудудига таъсир этаётган тил унсурлари тадқиқи ҳар икки тилга озуқа каби зарур бўлиб, асосан ўзбек тили лексик қатлами янги ёндашув, янги атамалар ва янгича назарий хулосалар чиқаришга чанқоқ.

Иқтибослар/Сноски/References:

1.Анорбекова А. Мирзаева Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ношир, 2012. - 316 б. (Anorbekova A. Mirzaeva Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Noshir, 2012 .- 316 b.)

2.Беляева Т.М.,Хомяков В.А. Нестандартная лексика английского языка. - Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1985. -135 с. (Belyaeva T.M., Khomyakov V.A. Nestandartnaya leksika angliyskogo yazika. - Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta, 1985. - 135 s.)

3.Гамов А.Н. Сравнительный анализ общего и специального сленга в макросистеме английского просторечия// Вестник РУДН. Теория языка.Семиотика.Семантика. - Москва, 2016. - № 1. - С. 151-162. (Gamov A.N. Sravnitelniy analiz obshego i spetsialnogo slenga v makrosisteme angliyskogo prostorechiya // Vestnik RUDN. Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika. - Moskva, 2016. - № 1. - S. 151-162.)

4.Кестер-Тома З. Стандарт, субстандарт, нонстандарт [Электронный ресурс] / З. Кестер-Тома // Русистика. - Берлин, 1993. - № 2. - С. 15-31. - Режим доступа : http://www.philology.ru/linguistics2/koester-93.htm. (Kester - Toma Z. Standart, substandart, nostandart [Elektronnyy resurs] / Z. Kester-Toma // Rusistika. - Berlin, 1993. - № 2. - S. 15-31. -Rejim dostupa: http://www.philology.ru/linguistics2/koester-93.htm.)

5.Коровушкин В.П. Английский лексический субстандарт versus русское лексическое просторечие. Монография. - Череповец: ГОУ ВПО ЧГУ, 2008. - 167 с. (Korovushkin V.P. Angliyskiy leksicheskiy substandard versus russkoe lexicheskoe prostorechie. Monographiya. - Cherepovets: GOU VPO ChGU, 2008. - 167 s.)

6.Коровушкин В.П. Основы контрастивной социолектологии. Автореф. дисс. ...док.филол. наук. Пятигорск, 2005. - 50 с. (Korovushkin V.P. Osnovy kontrastivnoy sotsiolektologiyasi. Avtoref. disk. ... dok.filol. nauk. Pyatigorsk, 2005. - 50 s.)

7.Коровушкин В.П. Нестандартная лексика в английском и русском военных подъязыках// Вестник. ОГУ. Гуманитарные науки. №4, 2003. - С. 53-59. (Korovushkin V.P. Nestandartnaya leksika v angliyskom i russkom voennyh podyazykax // Vestnik. O'GU. Gumanitarniye nauki. №4, 2003. - S. 53-59.)

8.Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Т.: Фан ва технология, 2009. - 416 б. (Sayfullaeva R., Mengliev B., Boqieva G. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - T .: Fan va texnologiya, 2009. - 416 b.)

9.Сатимова Д.Н. Инглиз ва ўзбек ёшлар сленгининг қиёсий таҳлили. Фил.фан.фалс.док. (PhD)...дисс. Андижон, 2020. - 156 б. (Satimova D.N. Ingliz va o'zbek yoshlar slengining qiyosiy tahlili. Fil.fan.fals.dok. (PhD)... diss. Andijon, 2020. - 156 b.)

10.Усмонов С. Умумий тилшунослик. - Т: Ўқитувчи, 1972. - 203 б. (Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. - T: O'qituvchi, 1972. - 203 b.)

11.Химик В. В. Большой словарь русской разговорной экспрессивной речи / В. В. Химик. - Санкт-Петербург : Норинт, 2004. - 762 с. (Ximik V. V. Bolshoy slovar russkoy razgovornoy ekspressivnoy rechi / V. V. Ximik. -Sankt-Peterburg: Norint, 2004.- 762 s.)

12.Хомяков В.А. Введение в изучение сленга - основного английского просторечия. - Вологда: Областная типография, 1971. - 102с. (Xomyakov V.A. Vvedenie v izuchenie slenga - osnovnogo angliyskogo prostorechiya. - Vologda: Oblastnaya tipografiya, 1971.- 102 s.)

13.Ҳожиев А., Аҳмедов А. Ўзбек тили лексикологияси. - Т.: Фан, 1981. - 312 б. (Hojiev A., Ahmedov A. O'zbek tili leksikologiyasi. - T .: Fan, 1981. - 312 b.)

14.ALBRECHT J. "Substandart" und "Subnorm". Die nicht-exemplarischen Auspragungen der "Historischen Sprache" aus varietatenlinguistischer Sicht // Holtus G., Radtke E. (Hgg.). Sprachlicher Substandart. Niemeyer Tubingen, 1986. - P. 66.

15.Alexander. H. The story of our language. New York: Doubleday, 1962. - p. 240.

16.Partridge E. The World of Words.- London: Buttler & Tanner, 1938. - P.191. - p. 354

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Қўчқорова Садоқат Тошпўлатовна,
докторант (PhD),
Самарқанд давлат чет тиллар институти,
Самарқанд, Ўзбекистон
E-mail: sadokatkuchkorova @gmail.com

ФРАНЦУЗ ЭРТАКЛАРИ ДИСКУРСИДА ХАЛҚОНА МАГИЯ ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИГА ОИД

http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2020-3-4

АННОТАЦИЯ

Инсон қадимдан ўзи тушунтириб беролмайдиган, ақл кучи изоҳлашга ожиз бўлган воқеа-ҳодисаларга мўъжиза дея қараган ва магия, яъни сеҳргарлик ҳам мўъжизанинг бир бўлаги сифатида қабул қилинган. Ушбу мақолада инсоннинг оламни билишдаги мифологик тафаккури билан боғлиқ тушунчалардан бири - магия, яъни сеҳргарликнинг пайдо бўлиш омиллари, магияни илмий ўрганишга бўлган социомаданий, антропологик, диний, психологик ёндашувлар таҳлили хусусида гап боради. Халқ онги ва амалиётидаги сеҳргарлик амаллари француз эртаклари дискурсида намоён бўлиш жиҳатлари магияга оид дискурс хусусиятларига асосланган ҳолда таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: эртак дискурси, магия, сеҳргарлик, магия турлари, халқона магия, магияга оид дискурс, клиент, аттрибут

Кучкарова Садокат Ташпулатовна,
докторант (PhD),
Самаркандский государственный институт иностранных языков,
Самарканд, Узбекистан
E-mail: sadokatkuchkorova @gmail.com

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ПРОЯВЛЕНИЯ НАРОДНОЙ МАГИИ В ДИСКУРСЕ ФРАНЦУЗСКИХ СКАЗОК

АННОТАЦИЯ

С момента своего существования человек считал чудом все те явления, что он не мог обяснить силой своего разума. И понятие магии является частью чуда. В данной статье речь идет о магии как понятии, связанной с мифологическим представлением человека, о факторах её появления, об анализе психологических, социокультурных, религиозных, антропологических подходов к ее изучению. Анализируются особенности проявления народной магии в дискурсе французских сказок исходя из особенностей дискурса магии.

Ключевые слова: сказочный дискурс, магия, волшебство, типы магии, народная магия, магический дискурс, клиент, атрибут

Kuchkorova Sadokat,
Doctoral (PhD) student
Samarkand State Institute of Foreign Languages,
Samarkand, Uzbekistan
E-mail: sadokatkuchkorova @gmail.com

ABOUT THE PARTICULARITIES OF THE MANIFESTATION OF FOLK TALES IN FRENCH TALES

ANNOTATION

Since his existence human considered the miracle all that he could not understand, that his intellect was not able to explain. And the notion of magic is part of the miracle. This article is about magic as a notion linked to the mythological conception of the human, the factors of its appearance, the analysis of psychologic, sociocultural, religious, anthropological approaches to its study. It is analyzed, based on the specificities of the discourse of magic, the particularities of the manifestation of folk magic in the discourse of French tales.

Keywords: fairy discourse, magic, types of magic, folk magic, magic discourse, client, attribute

Инсон ўзининг ақл кучи ожизлик қиладиган воқеа-ҳодисалар, олтинчи ҳис ҳисобланмиш олдиндан сезиш – *интуиция*ни, вужудида ҳис қилаётган қўрқувнинг сабабини тушунтириб беролмай, уларни сеҳру-жодуга йўйган. “Сеҳр-жодуни [магияни] тадқиқ қилишга бўлган эҳтиёж дунёни идрок қилишнинг шакли сифатида сеҳр-жодунинг келиб чиқишининг қадимийлиги, унда инсон қиёфасига яхшилаб ишлов берилганлиги, унинг инсон шахсиятининг барча жиҳатларига, биринчи навбатда, ғайришуурийлик доирасига кирувчи ҳис-туйғулар, хаёл, фантазия ва тасаввурларга тааллуқли бўлишлик каби конститутив хусусиятлари орқали изоҳланади”[1, Б.167-170].

Магия— қ. Сеҳргарлик [12, Б.17]; Сеҳргарлик [магия] хурофий тасаввурларга кўра, одамнинг гўё “ғайритабиий” қобилиятидан фойдаланиб, мўъжиза вужудга келтириш: махсус ҳаракат ва дуолар ёрдамида *кишиларга ва табиат ҳодисаларига таъсир кўрсатиш* [11, II, Б.178]. СЕҲРГАРЛИК, ЖОДУГАРЛИК — халқ эътиқодига кўра, айрим одамларнинг зиён етказиш ёки ундан халос этиш, касалликларни тузатиш борасидаги мўъжизавий қобилияти [13, Б.328].

Магия, яъни *сеҳргарлик* тушунчасига адабиётларда берилган таърифлар асосида тадқиқотимизда байналмилал сўз ҳисобланган *магия* бирлигини *сеҳр-жоду, сеҳргарлик* каби ўзбек тилидаги атамаларга тенг маъноли синоним сифатида қўллашга қарор қилдик. Ушбу тушунча инсон тафаккури маҳсули сифатида тадқиқ этилишда бардавом бўлган долзарб мавзулар сирасига киради. Инсон тафаккурини тадқиқ қилувчи фалсафа, психология, антропология, тилшунослик ва бошқа соҳа вакилларининг *магия* тушунчасига қизиқишлари сўнгани йўқ. Ушбу давомли қизиқишнинг сабабларини магияни социомаданий жиҳатдан тадқиқ қилган Е. Белоусова тўртта асосий гуруҳда тизимлайди [2, Б.17-18]: 1) табиатдан бегоналашишнинг тобора кучайиб бораётганлиги билан бир қаторда, унинг стихиялари олдидаги ожизлик, воқеликнинг виртуаллашганлиги, инсонларнинг ижтимоий ҳаракатлари натижасини олдиндан айтиб бўлмаслик, асоссизлик ва шахсни қўллаб-қувватлашнинг етишмаслиги ва б. туфайли намоён бўлувчи *онтологик сабаблар*;

2) модерн рационалистик парадигмасининг ва илмий рационалликнинг классик идеаллари инқирози, илмий натижаларга бўлган ишончнинг дарз кетиши кабилар асосидаги *гносеологик* сабаблар; 3) чуқур билимлар билан асосланмаган техник ютуқлар жамоавий онг томонидан сеҳрли мўъжизалар сифатида қабул қилиниши билан изоҳланадиган *праксиологик* сабаблар ва 4) экзистенциал-мафкуравий вакуумнинг юзага келиши, одамлар онгини бошқаришни, стресс ва бахтнинг ўрнини босувчи воситаларни, табиат билан уйғунликни излаш кабиларда акс этувчи *аксиологик* сабаблар.

Старунова Ю.В. [3, Б.112-121] магияга социомаданий ҳодиса сифатида диншунослар, файласуфлар, психологлар, жамиятшунос ва антропологлар томонидан бўлган турли ёндашувларни таҳлил қилди. "Магия ҳам, дин ҳам тўғридан-тўғри мифологик анъаналарга, инсон учун мўъжизавий куч очиладиган пайтни кутишга суянади. Динда бу томон, руҳ ва арвоҳлар, илоҳий тақдир, авлоднинг ғайритабиий ҳомийлари ва уруғ сиридан хабар берувчилар билан тўлса, магияда – сеҳрли сўзлар қудратига бўлган ибтидоий ишонч орқали намоён бўлади. Старунова умумлаштирган фикрларга кўра, *диний ёндашув* (М.Лютер, Ж.Кальвин ва б.) нуқтаи назаридан, магиянинг асосини иблисона кучлар ташкил қилади ва уларнинг мақсади ҳам жисмоний, ҳам руҳий жиҳатдан ҳукмронлик қилиш бўлиб, олам яратилишидаги бузилишларни келтириб чиқарадиган ёвуз кучларсиз сеҳр-жоду дунёси яралиши мумкин бўлмасди. *Фалсафий ёндашув* намоёндалари (И. Кант, Г. Гегел, Н.А. Бердяев и В.С. Соловьёв) нуқтаи-назаридан магиянинг моҳияти сифатида ғайритабиийликка ишонувчи шахсларнинг хос ҳатти-ҳаракатлари, дунёни ҳис этишлари ва дунёқарашлари тушунилади. *Психологик ёндашув* (З. Фрейд, К. Леви-Стросс) жиҳатдан магия феномени – шахс руҳиятининг ўзгарган ҳолатига асосланиб, онгга боғлиқ бўлмаган ғайритабиий борлиқнинг мавжудлигига бўлган ишонч сифатида талқин қилинади. *Социологик ёндашув* (Б. Малиновский, А. Радклифф-Браун, Э. Дюркгейм, М. Мосс, М. Вебер, П.Ф. Преображенский) нуқтаи-назаридан магиянинг моҳияти – объект ва субъектларда мотивлар (сабаблар) пайдо бўлиш жараёнида аниқланувчи ўзига хос таъсирнинг ва юзага келадиган эҳтиёжларни қониқтириш хусусиятига эга субстанциянинг шаклланишида намоён бўлади.

Антропологик ёндашув намоёндалари Г. Спенсер, Э. Тэйлор, Ж. Фрэзер, С.А. Токаревлар, *магия – инсон фаолияти ва ҳаёти шакли* деб ҳисоблайдилар. Британиялик анрополог олим Жеймс Жорж Фрэзер "Олтин новда" (The Golden Bough) асарида *магия*ни – *инсоннинг оламга нисбатан энг қадимий идрок ва таъсир кўрсатиш шакли* дея таърифлайди. Унинг фикрича, магия, диндан олдин пайдо бўлган ва дин келиши билан у тўлиғича йўқолиб кетади. Ушбу ҳолат уч босқичда рўй беради. Британиялик олимнинг фикрича, сеҳр-жоду фикри ҳукмронлик қилган бошланғич даврда, инсон ўзининг амалий мақсадларидан келиб чиқиб, табиий жараёнлар кечишини назорат қилишга интилади. У об-ҳаво, ҳайвонлар ёки олинадиган ҳосил устидан ҳукмронликни афсун ва маросимлар орқали бажаради. Кейинчалик, ўзининг сеҳрли қудратининг ожизлигига тан берган ҳолда, у, қўрқув ёки умид билан, жин, авлодлар руҳлари ёки илоҳларга ёлворади. Дин ва магия орасидаги чегарани Фрэзер, айнан *табиат кучлари устидан бевосита назоратни олиш ва олий хилқатлар раҳм-шафқати орасидаги фарқ*да кўради. Жорж Фрэзер ибтидоий одамнинг сеҳр-жоду хусусидаги тафаккури асосида магияни икки турга ажратади [4]: *гомеопатик* (homeopathic magic) ва *контагиоз* магия (contagious magic). *Гомеопатик* ёки Фрезернинг бошқача атамаси бўйича, *имитатив* магия (imitative magic) ўхшашлик ва бир хиллик тамойилига амал қилади. Бунга мисол қилиб, объектни ифодаловчи қўғирчоққа зарар етиши билан, ўша объектнинг ўзига ҳам зиён етиши керак бўлган вуду магиясининг амалиётларини келтириш мумкин. *Контагиоз магия* эса, қачонлардир бир бирига тегиб турган икки предмет орасидаги алоқани сақлаш ва бири орқали бошқасига таъсир кўрсатиш имконияти мавжуд бўлиши ғоясидан келиб чиқади. Бунга ёрқин намуна сифатида, дунёнинг кўплаб маданиятларида мавжуд бўлган кесилган соч ва тирноқларни йўқ қилиш (ёқиб юбориш, кўмиб ташлаш ва б.) усулларини қатъий белгиловчи эътиқодларни келтириш мумкин [4, Б.20]".

Рус олими М.П. Новиков (1918-1993) магияни бир неча параметрлар бўйича турларга ажратади [5]:

қийинчилик даражасига кўра: 1) индивидуал амалга оширилувчи сеҳргарлик амаллари; 2) индивидуал ёки гуруҳ билан амалга ошириладиган сеҳр-жоду расм-русумлари; 3) жамоавий амалга оширилувчи сеҳр-жоду маросимлари;

қандай мақсадга йўналтирилганлигига кўра: 1) зиён келтирувчи сеҳр-жоду - уни йўналтиришдан мақсад, маълум бир киши ёки кишилар гуруҳига зиён-заҳмат етказишдир; 2) ҳарбий сеҳр-жоду – ҳарбий рақслар, қурол-аслаҳани афсунлаб қўйиш ва шу к.; 30 ишқий сеҳр-жоду – "иситиб" ва "совутиб" қўядиган турли усуллар; 40 даволовчи сеҳр-жоду – афсунлар, дуолар, гиёҳлар; 5) балиқ овлашдаги сеҳр-жоду – ов тўрлари, қармоқлари ва б.ни сеҳрлаш; 6) об-ҳаво сеҳргарлиги – ёмғир чақириш расм-русумлари ва маросимлари ва б.

Яна бир рус олими, ибтидоий маданият бўйича тадқиқотчи олим Токарев (1899-1985) ҳам умумлаштирилган илмий фикрлар доирасида ўзига хос таснифни келтирди. У сеҳр-жодуга оид барча расм-русумларни умумий йўналтирилганлик мезонига асосланиб икки катта гуруҳга ажратди [6]: *агрессив* ёки *протрептик* (инг. *protreptic*-йўналтирувчи (инглиз тилидаги изоҳлар муаллифники)]); 2) *ҳимояловчи* ёки *профилактик*. *Агрессив* ёки *протрепик* магия баъзи усуллар ёрдамида сеҳр-жоду кучини объектга йўналтирса, иккинчиси, сеҳр-жодунинг таъсирини қирқиш ва ундан ҳимоя қилишни назарда тутади. Токарев сеҳр-жоду усулларини "ҳаракат механизми" бўйича олти типга ажратди. Булар: *контактли, инициал ёки трансмиссив, имитатив ёки симил, контагиоз ёки парциал, апотропетик ва катартик магиялардир* [6, Б.426-432]. Олим маг-иянинг "одамлар ҳаётидаги ижтимоий йўналиши ва ролига кўра" эса (Новиковнинг таснифига яқин) қуйидагича таснифлади: 1) зиён етказувчи магия, 2) ҳарбий магия, 3) жинсий ёки муҳаббат магияси, 4) даволовчи ёки ҳимояловчи магия, 5) овчиликка оид магия, 6) об-ҳавога оид магия, 70 магиянинг бошқа иккиламчи турлари [6, Б.436-437].

Магиянинг яна бир муҳим тури сифатида *вербал магия* келтирилади. Баъзи олимлар (Б. Малиновский, А. Потебня, А. Ветухов) [6, Б.404-506] ҳар қандай сеҳр-жоду актида сўзнинг устунлигини таъкидлайдилар, улар айнан сўз билан амалга оширилаётган жараённи магиянинг бирламчи ва асосий шакли сифатида кўрадилар. Бошқалари (Познанский), жумладан Токарев ҳам, вербал магияни мустақил тур деб ҳисобламайдилар: сўзлар сеҳр-жоду амалга оширилаётган жараёнда фақат "ҳамроҳ" бўладилар. Аммо бир масалада барчаси ҳамфикрдир: афсунларнинг маросимдаги ўрни ва роли жуда муҳим, маросим ҳолатининг ўзи – унинг иштирокчиларининг сўзларнинг инсон манфаати йўлида атрофдаги оламни ўзгартира оладиган ҳақиқий кучига бўлган ишончига асосланган [7, Б.59-69].

Сеҳр-жоду амалларининг бажарилиш усули ва мақсадига кўра, ижобий ҳам салбий характерга эга бўлиши мумкин. Бу ерда исталган натижага эришиш учун нима қилиш кераклигини белгилайдиган ижобий (оқ) магия ва исталмаган натижа ва оқибатлардан четланиш учун нима қилмаслик кераклигига ундайдиган салбий (қора) магия (табу) ажратилади [6, Б.426-437]**.** Юқорида олимларнинг фикрларини умумлаштириш асосида, биз тадқиқотимизда *магия* турларини шартли равишда *мақсадига кўра* – зиён етказувчи, ҳарбий, ишқий, даволовчи ёки ҳимояловчи, овчиликка оид, об-ҳавога оид ва магиянинг бошқа иккиламчи турлари; *ҳаракат механизмига кўра* эса – контактли, инициал ёки трансмиссив, имитатив, парциал, апотропетик ва катартик магия турларини белгиладик ва уларнинг кўринишларини француз ва ўзбек халқ эртаклари дискурсида қай тарзда намоён бўлишини кўриб чиқамиз.

Гончарова *магияга оид дискурс* тизимини шакллантирувчи хусусиятларини қуйидагича белгилайди[1, Б.167-170]: 1) унинг мақсади – *ҳимоялаш [протекция], олдини олиш ва тузатиш [коррекция]ларнинг* таянч стратегияларини амалга ошириш ; 2) иштирокчилари – ёрдам сўровчи шахс – *мижоз,* ва махфий билимлар соҳиби, мижоз ва ғайритабиий кучлар ўртасидаги воситачи – *агент*; 3) ундаги мулоқот статус-рол муносабатлари доирасида амалга оширилади – мулоқот иштирокчилари орасидаги асосий

Контактли магия [инг. *contact*-алоқа; контакт]. Бу ерда сеҳрли кучни ўтказишнинг энг оддий усули – сеҳр-жоду йўналтирилган объект билан ғайритабиий куч соҳибининг бевосита тактил мулоқотидир [6, Б.426-437]. Бу вазиятда ғайритабиий куч соҳиби турлича, масалан, тумор каби жисмлар ёки инсон, сеҳргарнинг ўзи бўлади. Тактил мулоқотнинг кўриниши ҳам турлича бўлиши мумкин: тумор тақиб юриш, сеҳрли дори ва гиёҳларни ичиш ва танага суртиш, сеҳргар ёки ғайритабиий куч соҳибининг қўлини теккизиши шулар жумласидандир. Мақсадига кўра даволовчи ёки ҳимояловчи турга мансуб мазкур магиянинг кўринишлари акс этган ўзбек ва француз халқ эртаклари дискурсида сеҳр-жоду амалга оширилиш жараёнида қуйидагилар юз беради:

Сеҳрли дори ва гиёҳларни ичиш ва танага суртиш орқали амалга оширилган сеҳр-жоду кўринишлари даволовчи магия амалларига мос келади: Et ils [les deux frères] lui remirent entre les mains la fiole qui *renfermait l'eau merveilleuse*. Le vieux roi *s'en frictionna toutes les parties du corps, et se trouva aussitôt guéri et rajeuni* [11, Б.589]; инсон жодудан ҳимоя қилинади: Ni homme ni animal vivant ne peut l'approcher, à sept lieues à la ronde, à cause de *l'odeur infecte et du venin mortel dont il empoisonne l'air* ... Mais, voici un *onguent dont tu te frotteras le visage et les mains, et qui te préservera de l'infection.*

Эртаклар дискурсидаги *мижоз* [*le roi, le corps, le bossu, айиқ суратидаги жувон, қиз ва б.*], *агент* [*les deux frères, la princesse, les nains, la chèvre avec une tête d'une belle femme, йигит, подшо, оқ олма дарахти ва б.*] лар турлича ифодаланган. *Атрибутлар* сифатида *малҳам [onguent], пиширик [gateau]*, *сув [eau],* ва мевалардан *олма [pomme]* иштирок этади.

Тумор ва бошқа жисмлар воситасида амалга ошириладиган контактли магия ифодасида юқоридагидек витал ва соматик хусусиятлар намоён бўлади: tous les soirs, le prince *remettait l'épingle dans la tête de la princesse, et aussitôt elle redevenait moineau*, et, chaque matin, ..., *il retirait l'épingle, et l'oiseau redevenait princesse.*[11, Б.384]; инсон ва жисмлар сеҳрли кучга эга бўлади: ... celui-là *a mangé le cœur du petit oiseau à l'œuf d'or*, et, depuis ce jour, il *trouve*, chaque matin, *cent écus en or sous son oreiller* [11, Б.816]. Магиянинг бундай кўринишларида асосий роль ўйнайдиган атрибутлар француз эртаклари дискурсида *тўғноғич [épingle], олтин тухум қўядиган кичкина қуш юраги [le cœur du petit oiseau à l'œuf d'or]* кабилар орқали акс этади.

Ғайритабиий куч соҳибининг тактил мулоқоти орқали юз берадиган контактли магиянинг кўринишларида ҳам даволовчи-ҳимояловчи мақсад акс этади: L'oiseau, si intraitable jusqu'alors, *se laissa toucher et caresser par le vieux roi*, qui aussitôt *se trouva complètement guéri et rajeuni* [11, Б.562]; Il le [sang] recueillit dans un vase et courut à *la statue de marbre et se mit à la frotter avec le sang de son enfant, encore chaud.* Et à mesure *qu'il la frottait, il voyait le marbre qui se ranimait sensiblemen*t [11, Б.344]; Elle s'approcha du nouveau marié, *toucha sa bosse, ..., et la bosse disparut aussitôt*, et Tugdual *devint un beau jeune homme, aussi droit et aussi bien tourné* qu'on peut l'être [11, Б.533]; инсон ва жисмлар ғайритабиий кучга эга бўлади: Et *les marmites, les casseroles, les plats et les pots s'emplissaient par enchantement de mets et de liqueurs*, dès qu'il [*le vieux Morgan*] les *touchait seulement de la main* [11, Б,622]; Elle *toucha cette porte de la main*, et *elle devint d'or* [11, Б.856]; ва б. Француз эртакларида тактил мулоқот шакли силаш *[caresser]*, тегиниш *[toucher*], ишқалаш [*frottait*] каби ҳаракатлар орқали содир бўлади.

Инициал ёки трансмиссив магия [инг.initial-бошланғич; инг. transmissive-узатувчи]. Токарев инициал магияни юқорида келтирилган магия туридан моҳияти билан фарқ қилмасада, психологик нуқтаи-назардан бироз мураккаброқ деб ҳисоблайди [6, Б.426-432]. Сеҳргарлик амали сеҳр-жоду объектига йўналтирилган бўлсада, масалан, масофанинг узоқлиги сабабли етиб бўлмаганлиги учун сеҳр-жоду бажарилиш жараёнида мақсад қилинган ҳатти-ҳаракатнинг фақат бошланиш қисми амалга оширилади, якунловчи қисми эса сеҳр кучига юкланади. Француз ва ўзбек эртакларида *инициал ёки трансмиссив магиянинг* кўринишлари турли қийин вазиятга тушган қаҳрамонларнинг вазиятдан чиқиш учун ёрдамчилар чақиришда қўллайдиган турли артефакт ва натурфактлар билан қилинган

душман маҳв этилади: Et aussitôt *il souffla dans le bec d'oiseau, ...*, et tous les *oiseaux du pays, petits et grands, arrivèrent de tous côtés, se précipitèrent sur le diable* [11, Б.936]; инсон қўлидан келмайдиган қийин вазифалар бажарилади: Arzur jeta *le bouchon de paille*, et aussitôt une infinité de meules de paille, *très grandes et très hautes, s'élevèrent derrière eus et arrêtèrent le nuage* [11, Б.435];

оғир вазиятлардан чиқиб кетилади: Il se hâta de *souffler dans sa trompette* et le roi des Lions *accourut aussitôt, comme un ouragan, et mit en pièces le lion* de la princesse [11, Б.261]; шартли ёки сеҳрли макон вайрон қилинади: Alors, le prince *lui lança l'œuf au milieu du front*, où il se brisa, et *il expira à l'instant même.* Et aussitôt *les chaînes d'air, qui retenaient le château en l'air, se rompirent, avec un bruit épouvantable, et tout s'engloutit au fond de la mer*! [11, Б.397]; Бундай турдаги магия моҳиятини белгиловчи инициал ҳаракат сифатида француз эртаклари матнида масалан, қуш тумшуғига ва трубага [мусиқа асбоби] пуфлаш *[souffler dans sa trompette, dans le bec d'oiseau]*, сомондан қилинган боғич ва тухум сингари нарсаларни отиш *[jeter le bouchon de paille, lançer l'œuf*] ва ёл, дум кабиларни тутатиш, ёки вербал магия [*dire de le faire]* кабилар қўлланилади.

Имитатив ёки симил магия [инг. *imitative*-тақлидий; инг. *similar*-ўхшаш, бир хил] ва *контагиоз ёки парциал магия* [инг. *contagious*-юқумли; инг. *partial*-қисман] "ўхшашлик ўхшашликни келтириб чиқаради" ["подобное производит подобное"] ва *қисм бутунни ўрнини босади* қабилидаги принципга асосланади [6, Б.426-432]. Ушбу магия турлари ҳам протрептик [йўналтирувчи], бошқача қилиб айтганда зиён етказувчи магия турларига кирсада, юқорида келтирилган, сеҳр-жоду объектига тўғридан тўғри йўналтирилган икки турдан фарқи шундаки, уларда ғайритабиий куч сеҳр-жоду объектига бевосита эмас, балки унинг ўрнини босувчига, ва фақат у орқали – сеҳр-жоду объектининг ўзига йўналтирилади. Ўрнини босувчи элементлар жодугарлик объектининг бир қисми [мас., кесилган соч, тирноқлар қисми, тупук] ёки шунчаки у билан мулоқотда бўлган [озиқ овқат қолдиқлари, кийимнинг бир қисми, оёқ изи ва б.] бўлиши мумкин. Ушбу принциплар бир вақтлар бир бирига тегиб турган буюмларнинг, вақт ўтиб, улар орасидаги масофага қарамай ўзаро алоқани сақлашига бўлган ишончга асосланган. Француз эртаклари дискурсида *имитатив магия*нинг кўринишлари одатда, салбий қаҳрамонларга зиён етказиш, жодудан халос қилиш йўлидаги сеҳр-жоду ҳаракатлари ифодасида намоён бўлади:

Avec son petit couteau d'or, qu'il tira de sa poche, *il la [pomme] fendit en quatre, ...* on vit avec étonnement la fille du roi *tomber sous la table, ...* ; *son cœur s'était brisé et fendu en quatre morceaux, comme la pomme* [11, Б.170]. Ушбу парчада персонаж сеҳрланган олмани пичоғи билан тўртга бўлганида қирол қизининг юраги ҳам тўртга бўлиниб ҳалок бўлганлиги тасвирланади. Амал жодудан халос қилади: Lévénès courut à la maison et en rapporta *une jatte de lait doux et une serviette*. Elle déposa la jatte sur le gazon, près de la couleuvre. Celle-ci entra aussitôt, *se roula et se trémoussa quelque temps, dans le lait, puis en sortit et s'enroula autour du cou de Lévénès*, à l'endroit où elle portait le collier. Elle dit ensuite à la jeune fille, en quittant son cou, *après y être restée quelques minutes*. Elle *s'essuya le cou, et le collier disparut*. [11, Б.392]. Мисоллардан кўриниб турибдики, магия атрибути сифатида олма [pomme] ва сут [lait] глюттонимлари қўлланилган.

Эртаклар дискурсидаги *контагиоз ёки парциал магия*нинг кўринишларида ижобий қаҳрамонларга зиён етказиш, уларни мақсадига ета олмаслиги йўлида халақит бериш, салбий қаҳрамонни енгиш, енгиб бўлмас кучга эга салбий қаҳрамонларнинг жонини олиш йўлида амалга оширилган сеҳр-жоду амаллари ифодасини кўриш мумкин. Ижобий қаҳрамонга зиён етиши иккала халқ эртакларидаям ушбу қаҳрамонларнинг *ажралмас қисми ҳисобланган нарсаларга зарар етказиш* орқали амалга ошириладиган сеҳр кўринишида намоён бўлади : ... ses sœurs prirent alors ses clefs, dans sa poche, *enlevèrent la peau de crapaud de l'armoire où elle était renfermée, et la jetèrent au feu....* Son mari arriva, un moment après, rouge de colère. [11, Б.320]; Aussitôt que le prince-loup fut sorti de la maison, ..., ouvrirent le coffret et *jetèrent la peau du loup dans le feu*. Le prince, au moment d'entrer dans

Эртаклардаги енгиб бўлмас, ўлмас деб ҳисобланган *салбий қаҳрамонларнинг жонини олиш* ифодаси ҳам парциал магия кўринишларига киради: Ma vie *réside dans un œuf, cet œuf est renfermé dans une colombe; la colombe est dans un lièvre ; le lièvre, dans un loup, et le loup est renfermé dans un coffre de fer, au fond de la mer* [11, Б.395]. Ушбу магиянинг кўринишларига мисол қилиб яна, "қисмдан бутун яралади" қабилидаги сеҳрланган жонзот ёки жисмнинг бирор қисмидан, бир бутун жонзот, жисм ёки ўсимлик яралишини кузатиш мумкин: Le prince se rend donc une seconde fois en Russie, *sous la forme d'un beau cheval blanc*.[...]Quand le cheval est *tué et haché en menus morceaux,* elle forme une petite boule de son sang caillé, la dépose sur une pierre, au soleil, et *l'arrose de quelques gouttes de son eau merveilleuse*. Aussitôt, il s'en *élève un beau cerisier, portant de belles cerises rouges* [11, Б.1000] ; Мисоллардан кўриниб турибдики, жодугарлик атрибутлари *la peau de crapaud, la peau de loup, les trois taches de sang, un œuf renfermé dans une colombe* каби денотатлар орқали берилган бўлса, сеҳр-жодуни амалга оширувчилар, оддий инсонлардир ва сеҳр-жоду амаллари зиён етказиш мақсадида қўлланилган.

Халқ онгида *апотропетик магия* [инг. *apotropaic*-олдини олувчи; ҳайдовчи] нинг моҳияти душман кучи ва таъсирини қирқиш, душман устидан ғалаба қозонишни назарда тутади. Турли сақловчи туморлар, маросим қичқириқлари, олов ва сеҳрли айлана кабилар орқали ёрдам бериши керак бўлади. Бу турга яна, масалан, бош ва юзни ёпиш, нопок жойлардан қочиш каби душман кучлари билан алоқа қилишдан ўзни четга тортиш, яшириниш мақсадида амалга оширилган ҳаракатлар киради [6, Б.426-432]. Француз ва ўзбек эртаклари матнида *апотропетик магия*нинг кўринишлари ва натижалари қуйидагича намоён бўлади:

мижоз истагидаги қулай шароит [об-ҳаво, макон, керакли инсон билан учрашув] пайдо бўлади: Avant de vous embarquer, *faites une croix avec votre baguette blanche sur le sable du rivage,* et *aussitôt soufflera un vent favorable pour vous conduire* à votre destination [11, Б.84]; душманни маҳв этиш этиш учун ҳарбийча сеҳр-жоду қўлланилади: grâce à *son sabre, dont la vue seule suffit pour mettre en déroute les meilleurs soldats*, il *remporte une victoire complète.* [11, Б.556];

Катартик магияга [инг. *cathartic*-тозаловчи] инсон танаси, у яшаётган макон, рўзғоридаги чорва ва бошқаларни уларга кириб олган тасаввурдаги ёвуз руҳларни тозалашни ифодалайди. Тозалаш амаллари маросимга оид ювиш, дудлаш, рўза тутиш, қон чиқариш, дори-дармон қабул қилиш каби турли усуллар воситасида амалга оширилади [6, Б.426-432]. Жамоавий тафаккур маҳсули бўлмиш француз халқ эртакларида *катартик магия* кўринишлари сеҳр-жодудан халос бўлиш, тозаланиш мақсадида бажарилган амаллар сифатида намоён бўлади: il [le capitaine Lixur] posa les bassins sur des trépieds, ..., il *les remplit de lait, sema des morceaux de pain blanc trempés de lait dans les intervalles,* fit tout enfin comme on le lui avait recommandé, ... Il [le Satyre] s'approcha du premier, *le flaira et le huma avec avidité. ... Et à mesure que le lait disparaissait, l'air se purifiait et devenait respirable* [11, Б.681].

Эртак дискурсида *мижоз* сифатида ғайритабиий мавжудот [*le Satyre*], *агент* сифатида инсон, магиядан халос қилувчи *атрибут* сифатида сут [le lait] иштирок этади.

Эртакларда *вербал магия* кўринишларини юқорида таҳлил қилинган барча магия турларида учратиш мумкин. Одатда, эртак дискурсида вербал магия албатта бирор атрибутга ҳамроҳ магия каби талқин қилинсада, фақатгина сўз орқали амалга ошадиган сеҳр-жоду кўринишлари кузатилади: Et s'approchant du foyer, il dit : "*Bon feu au foyer!* ". Et le feu *s'alluma et flamba aussitôt* [11, Б.621]. Эртакка оид вербал магияни Т.Н. Астафурова қуйидаги турларга ажратади: 1) сеҳргарлик қобилиятини кучайтириш, асабий ҳолатни мувозанатга солиш ва индивидуал кўрқувни енгишга йўналтирилган *маиший;* 2) "ёвуз" кучлар томонидан бўладиган таҳдидни қурбон томонга йўналтирилган сеҳрли таёқча ёрдамида кесадиган *протектив* ва 3) маконни, ташқи қиёфа ва б. ларни ўзгартиришга имкон берувчи *трансфигуратив* [инг. *transfiguration* – қайта ўзгартириш; кўринишини ўзгартириш] вербал магия [10]. Астафурованинг таснифига қўшимча сифатида, протектив вербал магия турини нафақат "сеҳрли таёқча", балки инструментатив белги шаклидаги

маиший: il lui suffit de l'étendre sur la table et de dire : « Serviette, fais ton devoir ! » pour que aussitôt la table soit magnifiquement servie [11, Б.796]; ва б.

протектив: "*Bâton, ouvre-toi ; cavaliers, sortez !". A peine eut-il prononcé ces mots, que cinq cents petites portes s'ouvrirent, dans le bâton, et il en sortit cinq cents cavaliers* [11, Б.775]; трансфигуратив: Et il prit le diamant dans sa main et *prononça les mots suivants : "Par la vertu de mon diamant, que nous soyons transportés à Paris, la chienne et moi !". En un instant, la chienne et lui furent transportés à Paris à travers les airs* [11, Б.763]; A peine eut-il *prononcé ces paroles, qu'il fut étonné de voir les deux arbres se changer en deux*, hommes, mari et femme [11, Б.71].

Француз ва ўзбек эртаклари дискурсида сеҳрли жумлалар семантик-структурал жиҳатдан қуйидагича ифодаланади:

- ғайритабиий кучга эга бўлган сеҳрли аттрибутларга эксплицит тарзда буйруқ майлидаги феъл орқали мурожаат: "Bâton, fais ton devoir !", "Serviette, *fais* ton devoir !", "Bâton, *ouvre-toi* ! Cavaliers, *sortez* !", "Chèvre, *élève-toi en l'air, bien haut, et vas* en Égypte" ва ҳ;

- истак-хоҳиш [subjonctif] майлидаги феъл орқали: *Qu'elle soit* la moitié plus aimable et plus gracieuse encore ! [11, Б.867]; *qu'elle vomisse* du crottin de cheval, à chaque parole qu'elle prononcera! [11, Б.870] ва ҳ.;

- француз этаклари дискурсида ғайритабиий кучи орқали сеҳргарликнинг объекти эмас, субъектига айланган жисмнинг қудратини иддао қилган жумлалар [энг кўп тарқалгани *par la vertu*] орқали [бундай жумлалар таркибидаги акционал феъллар буйруқ, аниқлик ва истак-хоҳиш майлларида қўлланилади]: « *Par la vertu de mon diamant*, je demande *qu'il y ait ici* un château magnifique" [11, Б.763]; *Par la vertu de la chemise de la grand'mère de Marie*, je désire *avoir de quoi manger* [11, Б.773]; *Par la vertu de ma baguette blanche*, *colle* là [11, Б.1115];

- сеҳр-жодунинг амалга ошиш вақти ва бекор бўлиш шартларини билдирувчи жумлалар орқали: *Chaque matin*, en vous levant de votre lit, regardez *sous votre oreiller*, et vous y trouverez *cent écus en or* [11, Б.815]; il te suffira de *l'étendre sur une table, ou même par terre,* et *de dire* : Par la vertu de ma serviette, … [11, Б.789]. Француз эртакларида қаҳрамонларнинг ўйлаганда ёки ўз-ўзига гапирганда жумлаларнинг сеҳрли кучга эга бўлишини кузатамиз: " Si *je rencontrais encore le vieillard* de l'autre fois ! " *se disait-il* en lui-même. A peine eut-il prononcé ces paroles, *qu'il aperçut le vieillard qui venait* à lui [11, Б.83] ; il dit, ou *pensa seulement* : — Je *voudrais être changé* en loup !; il n'eut *qu'à penser* : — Je *voudrais redevenir* homme ! Et aussitôt *il fut rendu à sa forme première* [11, Б.738].

Инсоннинг табиат стихиялари олдида ожизлиги, табиатнинг қонунларига ақли етмаганлиги ва уларни тушунтириб беролмаслиги натижасида магияга, ғайритабиий кучларга ишониш келиб чиққан. Ҳозирги замонда фан-технологиянинг ривожланиши қанчалик кучли бўлмасин, инсон табиатидаги сеҳр-жодуга бўлган ишонч камаймаган ва ушбу ҳолат турли ёндашувлар призмасида илмий талқин қилинишда давом этяпти. Магияга бўлган ишонч инсониятнинг мифологик ва пралогик тафаккурига бориб тақалади ва мифологик тафаккурнинг намуналаридан ҳисобланган халқ эртакларида ҳам халқона магиянинг кўринишлари турлича намоён бўлади. Магияга оид дискурс асосида таҳлил қилинган француз эртакларида илмий жиҳатдан тасниф қилинган магия турларининг барчаси ўз талқинини топган. Эртакларда халқона магиянинг энг кўп учрайдигани ҳимояловчи ва даволовчи магия турларидир. Бу ҳолатни халқнинг ижтимоий ва маиший эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолдаги эътиқоди асосида шаклланганлиги деб асослаш мумкин.

Иқтибослар/Сноски/References

1. Гончарова Е.С. Магический дискурс как суггестивный тип коммуникации. Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 2, Языкозн. 2012. № 2 (16) С.167-170 (Goncharova E. S.Magicheskiy diskurs kak suggestivniy tip kommunikatsii.Vestnik Volgogradskogo gos. universiteta. Ser.2, Yazikozn. 2012. № 2)

2. Белоусова Е.В. Магия как форма жизни и способ "приручения" мира в культуре. Автореферат дисс. ... на соис. уч. степ. кандидата культурологии. Екатеринбург, 2011. 21 с. (Belousova E. V. Magiya kak forma jizni i sposob "prirucheniya" mira v culture. Avtoreferat diss. Na sois. uch. st. kandidata kulturologii. Ekaterinburg, 2011. 20 st.)

3.Старунова Ю.В. Анализ теоретических подходов к исследованию сущности магии // Аналитика культурологии. - 2008. - №10. - С. 112-121. (Starunova Yu. V. Analiz teoreticheskix podxodov k issledovaniyu sushnosti magii// Analitika kulturologii. . - 2008. - №10. - S. 112-121)

4.Симпатическая магия // Фрэзер, Дж. Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. / Пер. с англ. М. К. Рыклина. - М.: Политиздат, 1980. Simpaticheskaya magiya// Frezer Dj. Dj. Zolotaya vetv/ issledovaniye magii I religii./ Perevod s angl. M. K. Riklina. - M.: Politizdat, 1980)

5.Карманный словарь атеиста / Ю. А. Бахныкин, М. С. Беленький, А. В. Белов и др.; Под. ред. М. П. Новикова. - 7-е изд. - М.: Политиздат, 1987. - (эл. http:// www.litmir С. 95) (Karmanniy slovar ateista/ Yu. A. Baxnikin, M.S. Belenkiy, A.v Belov I dr. Pod. red. M.P. Novikova. - 7-e izd. - M.: Politizdat, 1987)

6.Токарев С. А. Ранние формы религии. - М., Политиздат, 1990. (Tokarev S. A. Ranniye formi religii. - M.: Politizdat, 1990. 622 c.)

7. Русинова И. И., Шкураток Ю. А. Мотивы передачи / получения вербальной магии и их отражение в лексических единицах (на материале мифологических рассказов Пермского края) // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. 2018. Т. 10, вып. 4. С. 59-69. doi 10.17072/2037-6681-2018-4-59-69 (Rusinova I. I., Shkuratok YU. A. Motivi peredachi / polucheniya verbalnoy magii i ix otrajenie v leksicheskix edinitsax (na materiale mifologicheskix rasskazov Permskogo kraya) // Vestnik Permskogo universiteta. Rossiyskaya i zarubejnaya filologiya. 2018. T. 10, vip. 4. S. 59-69)

8.Филатова В.Ф.О принципах изучения магии и магической лексики. БелГУ Научные ведомости № 14 (54) 2008.- ст 127-132.(FilatovaV.F.O prinsipaxizucheniya magii i magicheskoy leksiki. BelGU Nauchniye vedomosti № 14 (54) 2008. - st 127-132).

9. Магический дискурс // "Дискурс-пи" научн. журнал № 3-4 (20-21). ? Екатеринбург: Издательский Дом "Дискурс-Пи", 2015 г . ст 161-163 (Magicheskiy diskurs / / "Diskurs-pi" nauchn. jurnal № 3-4 (20-21). Ekaterin-burg: Izdatelskiy Dom "Diskurs-Pi", 2015 g . st 161-163)

10.P.F. Luzel. Contes populaires de Basse-Bretagne. Paris, Maisonneuve et Ch. Leclerc, 1887. 1188 ps. (num?rique)

11.Энциклопедик луғат. 2-томлик. - Т.: Ўзбек Энциклопедияси, 1987-1990. (электрон).

12.Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. ("М" ҳарфи) - Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти (электрон).

13.Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. ("С" ҳарфи) - Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти (электрон).

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Rakhmonova Amira Ulfatovna
Senior teacher, independent researcher,
Samarkand State Institute of Foreign Languages,
Samarkand, Uzbekistan
amika9128@inbox.ru

PECULARITIES OF EMOTIVE CATEGORY IN LINGUISTICS

http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2020-3-5

ANNOTATION

The article is mainly devoted to the study of the peculiarities of emotive category in linguistics and literal texts. Common approaches studied by prominent scholars were investigated. Arguments claiming emotionality as a polystatus category were compared and necessary conclusions were dro wn. Furthermore, cognitive, psychological, semantic, pragmatic aspects of the emotive category as well as the main distinction between the concepts of "emotionality" and "emotivity" were analysed. In addition, emotive category in different language levels including phonetic, morphological, lexical and syntactic were studied and arguments among scholars were contrasted and compared.

Key words: emotive category, emotion, linguistics, cognitive, emotivity, lexicocentric approach, psycholinguistic approach.

Рахмонова Амира Улфатовна
Старший преподаватель, соискатель,
Самаркандский государственный институт иностранных языков,
Самарканд, Узбекистан
amika9128@inbox.ru

ОСОБЕННОСТИ ЭМОТИВНОЙ КАТЕГОРИИ В ЛИНГВИСТИКЕ

АННОТАЦИЯ

Статья в основном посвящена изучению особенностей эмотивной категории в лингвистике и литературоведении текстов. Были проанализированы известные подходы видных ученых; а также сопоставлены аргументы, утверждающие эмоциональность как категорию полистатуса, и были сделаны необходимые выводы. Кроме того, были проанализированы когнитивные, психологические, семантические и прагматические аспекты эмоциональной категории, а также основные различия между понятиями "эмоциональность" и "эмотивность". Были изучены и сопоставлены аргументы ученых по эмоциональным категориям разных

языковых уровней включая фонетический, морфологический, лексический и синтаксический.

Ключевые слова: эмотивная категория, эмоция, лингвистика, когнитивность, эмотивность, лексикоцентрический подход, психолингвистический подход.

Raxmonova Amira Ulfatovna
Katta o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi,
Samarqand davlat chet tillar instituti,
Samarqand, O'zbekiston
amika9128@inbox.ru

TILSHUNOSLIKDA EMOTIVLIK KATEGORIYASINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola, asosan, tilshunoslik va badiiy matnlarda emotivlik kategoriyasining o'ziga xos xususiyatlari o'rganishga bag'ishlangan. Atoqli olimlar tomonidan o'rganilgan turli yondashuvlar tadqiq qilindi. Emotivlikni polistatus kategoriya sifatida da'vo qiluvchi argumentlar taqqoslandi va zarur xulosalar chiqarildi. Bundan tashqari, emotivlik kategoriyasining kognitiv, psixologik, semantic va pragmatik aspektlari hamda "emotsionallik" va "emotivlik" tushunchalari o'rtasidagi asosiy farq tahlil qilindi. Bundan tashqari, fonetik, morfologik, leksik va sintaktik jihatdan emotivlik kategoriyasi o'rganilib, olimlarning bahs-munozaralari qiyoslanib o'rganildi.

Kalit so'zlar: emotiv kategoriya, hissiyot, tilshunoslik, kognitiv, emotivlik, leksikotsentrik yondashuv, psixolingvistik yondashuv.

Emotionality is an important area of research in modern linguistics. Currently, the focus of linguists is on the language, which in close connection with humanity. This determined the anthropocentric principle in linguistics, when the study of a language turns into the study of a speaking person. Over the past several decades, this issue has been studied with increased attention as researchers attribute the problem of emotionality to the primary tasks of anthropocentric linguistics. This question was studied by V. I. Apresyan, A. G. Baranov, A.A. Potebnya, V. I. Bolotov, E. M. Wolf, M. V. Malinovich, V. A. Maslov, A.A. Shakhmatov, V. I. Shakhovsky and uzbek researches Sh.S. Safarov, D. U. Ashurova, M. R. Galiyeva, S. Sultonsaidova, U Sharipova others. According to many researchers one should not ignore human emotions or underestimate their importance in linguistic works.

According to the researchers, instead of the requirement to study the system and structure of the language, a new one is put forward - to study the linguistic abilities, knowledge about the world recorded in the language, the linguistic competence of a native speaker. A person is recognized in the language as "the measure of all things", being in the centre of the universe and in the centre of language, respectively. Humanity becomes a carrier of universal and specific national and cultural values [14, p.10]. A person, his mentality, linguistic nature, emotional experiences, current emotions can be better comprehended using the data obtained as a result of the analysis of linguistic analysis and so on. Emotions are understood as states associated with the assessment of the significance of factors acting on an individual for him and expressed primarily in the form of direct experiences of satisfaction or dissatisfaction with his actual needs.

According to T. V. Semenova emotions are inextricably linked with a person, although

unity is not always observed. In language, emotions have a twofold ways of detection. First, they manifest in the language as an emotional accompaniment, an emotional colouring that arises as a result of a breakthrough in the speaker's speech of his or her emotional state in the form of emotional assessments. Secondly, emotions are reflected by language signs as an objectively existing reality, like any other specifically observed reality. Therefore, taking into account the presence of a group of universal emotions in the emotional experience of humanity, there are universal emotive meanings in the lexical semantics. This is due to the semantics of reflection, because the experience of humanity in the cognition of emotions, like any other fragment of the world, is fixed in language units [16, p.156]. Emotions are actively studied in linguistics, respectively, the term "emotion" is widely used in the linguistic literature. Along with this, scientists consider concepts such as "emotionality" and "emotivity". According to researchers, the term "emotionality" has been used for quite a long time both in psychological and linguistic works. Linguists put into it the content associated with the specifics of the linguistic representation of emotions. Along with this, linguists were aware of the conventionality of the verbal characterization of emotions, which only approximately reflects the real living space.

The main distinction between the concepts of "emotionality" and "emotivity" runs along the psychological/linguistic line. In this regard, V. I. Shakhovsky writes that emotionality is a psychological category, and emotivity is a linguistic one. Emotionality reflects the mental state of a person, while emotivity is a verbal expression of the speaker's emotions [20].

There are numerous works in the modern linguistic literature that deal with the problems of emotivity. However, there is still no unified understanding of its essence. L. A. Kalimullina performed a critical analysis of various concepts of emotion. It allows to identify four main approaches to its definition.

1.Lexicocentric approach. It is traditional approach in foreign linguistics.Within the framework of this approach, linguists consider vocabulary units to be the main means of verbalization of emotions. Based on their different characteristics, scientists attribute certain groups of lexemes to the emotive fund: 1) interjections and affectives; 2) names of emotions; 3) words with suffixes of subjective evaluation; 4) words whose semantic structure contains an emotional-evaluative component; 5) evaluative words, etc. Emotivity is a functional and semantic category, since it meets all its features: the commonality of the semantic function, the interaction of lexical and grammatical elements, the division according to the "center - periphery" type.Studying the communicative essence of the emotive category, linguists deal with language functions in general and about the emotive function - in particular, how to distinguish between emotive and expressive functions [11, p.75].

3.Psycholinguistic approach. Within the framework of this approach, the idea is developed that native speakers use a variety of means to express feelings and emotions, and emotive vocabulary is only a small part of the entire lexical composition. In this regard, the main attention is paid to language units, which are characterized by various kinds of collective and individual connotations that have emotional significance for the speaker. In other words, the psycholinguistic interpretation of emotivity admits units that are characterized by emotional associative connections as representatives of the corresponding semantics. In addition, psycholinguists, based on their experiments, put forward the theory of panemotionality, i.e. the potential emotionality of lexical units. According to this theory, any word that functions in an individual lexicon, under appropriate circumstances, can turn out to be emotion-genic [11, p.76].

4.The concept of emotivity, developed within the framework of cognitive linguistics.

According to the proponents of the cognitive approach to the problem of emotivity, people create idealized cognitive models to explain their emotional life, and metaphors help to explicate these hidden models. In addition to the metaphorical principle of conceptualization of emotions, the metonymic principle is also productive.[11, p.78]. The term "emotionality" is used as the most traditional one. We consider emotionality within the framework of a lexicocentric approach and understand it broadly as the use of language elements to express emotions, the speaker / writer's attitude to the designated, as well as to influence the feelings of the addressee.

A language category in the broad sense is any group of language elements distinguished on the basis of some general property: in the strict sense, it is a certain feature (parameter) that underlies the division of an extensive set of homogeneous language units into a limited number of disjoint classes which members are characterized by the same meaning of this feature, for example, the category of case, type [6, p.215]. There are phonological, morphological, lexical-semantic, syntactic-semantic categories, as well as categories of text.

The development of cognitive linguistics in recent decades allows us to take a new look at many concepts traditionally used in language and speech research. A number of linguistic problems receive new coverage and a new solution due to their coverage from a new point of view, and these are primarily problems of categorization and conceptualization, problems of the language picture of the world, problems correlating to language structures with cognitive ones, problems of parts of speech, etc - - all that is associated with the coverage of mental representations and their language "bindings" [13, p.54].

It is desirable to give adescription of the feeling that aperson experiences, based on an analysis of the cognitive scenario in which this feeling occurs. A. Vejbiskaya compared the concepts of longing (horror) in German and "страх" in Russian, as well as the words "sadness", "anger" in English with "грусть", гнев, making sure that the emotional states they are called do not give expression to the same situations in all cultures [7].

Sh. Safarov considers that cognitive scenarios indicate the absence of national and cultural indicators. The existence of such differences is associated with the activities of different traditions and values in different cultures. Values are reflected in the process of contemplation without any suspicion, and as a result, "cultural scenarios" arise, their role in the figurative and linguistic realization of events taking place in the Universe is special [3, p.73].

Emotionality is inherent in all language levels: phonetic, morphological, lexical and syntactic. Everyone has their own system of expressive means. There is an assumption that there is some connection between the specific sound of a word and its meaning. According to this assumption, a sound can cause a certain meaning in the minds of speakers, that is, replace an object or effect, becoming their symbol.

The very concept of a language category goes back to the ancient linguistic tradition, which was formed on the basis of the description of two languages-Greekand Latin, but the orientation to the study of the implementation of logical categories in the language gave it a potentially universal range. The conceptual structure and conceptual apparatus of the science of language created by Bokadorova turned out to be generally suitable for describing both various languages and the most general properties of language as a special phenomenon [4, p.35].

Kobrina states that "Ancient philosophers believed that the basis of the formation of language and the generation of speech is logic, although logic as a way of rational mental activity arose much later than language, in which not everything is logical and there are many emotive, evaluative and other manifestations of human activity that go

beyond the logic" [12, p.170]. "Each linguistic direction in the process of developing this branch of knowledge puts forward a new concept of language, the preferred aspect of its consideration, introduces new terminology or new content to old terms, defines the methodology and new research goals" [12, p.170].

O. V. Trunova notes that any language category has a certain conceptual substrate, a generalized representation, a concept. "At the same time, it is necessary to distinguish between proper conceptual categories, that is, those that can exist regardless of the degree of their categorization in the language, and language categories that have a conceptual, mental nature" [18, p.48]. While B. A. Ilyish proposed to consider them as a morphological category-a part of speech "category of state" (statives, or words of the category of state) [10, p.74] on the basis of three features - morphological, syntactic and functional. The category of emotivity, no matter how it is understood and at whatever level of language it is studied, reveals a connection with the logical category of the state.

V. I. Shakhovsky considers emotivity as a communicative category within the framework of the general tendency to systematize communicative characteristics, called it an expressive category of a speech act, a category denoting the mental state of the speaker in relation to something [20, p.16]. He also devotes his research mainly to the analysis of vocabulary expressing emotions, noting, however, that the problem of the functional-semantic field "emotivity" is an independent problem that is still waiting for its researcher. V. I. Shakhovsky devotes his monograph to the categorization of emotions in the lexico-semantic system of the language, focusing on the evaluative emotive vocabulary that expresses emotions. His interpretation of the communicative category of emotivity largely coincides with the opinion of M. S. Retunskaya, who considers emotivity as a category of language assessment [15].

A.V. Bondarko, linking the concept of a functional-semantic field with the concept of a categorical situation, allows us to significantly enrich the research apparatus and increase the explanatory power of linguistic theory, which strives for a communicative interpretation of linguistic phenomena. The concept of a categorical situation is developed in the book "Fundamentals of Functional Grammar" by A.V. Bondarko [5, p.26]. The conceptual basis of the grammar model considered in the book by A.V. Bondarko is the triangle "semantic category"-functional-semantic field (FSF) - categorical situation (CS). FSF (aspectuality, taxis, temporality, etc.) is considered as a linguistic representation of the corresponding semantic categories in an ordered set of multi-level language means and their functions. The linguistic paradigmatic system of the FSF correlates with their projection on the utterance-aspectual, temporal, taxic, modal, qualitative, locative, existential, possessive and other categorical situations. One of these "other" categorical situations is an emotive situation. The concept of a functional-semantic field and the methodology of studying linguistic material using the concept of field have a solid experience in linguistics and are quite well known, so it seems necessary for us to dwell in more detail on the concept of a categorical situation, since the use of the concept of a categorical situation in the study of the functioning of semantic categories is consonant with the vision of ways to study the implementation of the category of emotivity in literal texts.

In the categorical situation, according to A.V. Bondarko, there are: a) the system-categorical basis of a given situation (aspectual, modal, existential, possessive, locative, etc.) and b) all those elements of the environment of a certain form or construction that interact with its system-categorical meaning, participating in the formation of semantic complexes expressed in speech.

In the concept under consideration, the significance of the concept of CS is no less

significant than the role of the concept of FSF. If a certain system of FSP determines the structure of the functional grammar model, its structure, and the description of each FSF gives an idea of a paradigmatic system of multi-level language tools that serve to express variants of a certain semantic category in a language, then the categorical situations presented in a multi-stage system of variability reflect the representation of semantic categories in speech [5, p.27].

The fact is that the theory of the functional-semantic field, which arose in the bosom of grammar, was later extrapolated to lexical research. There are attempts to develop this idea at the level of the text, so the question arises about the range of units involved in the linguistic representation of the semantic category under study. The concept of a categorical situation in the terms of A.V. Bondarko is a projection of a semantic category and a functional-semantic field at the level of the text.

Kubryakova and Demyankov believe that the central task of cognitive linguistics is to describe and explain the language ability and / or knowledge of language as an internal cognitive structure and dynamics of the speaker-listener, considered as an information processing system that correlates language information at various levels [8, p.53]. The appeal to the cognitive aspects of language did not mean another revolution in linguistics and did not lead to the creation of a new linguistic paradigm, but was only one of the necessary steps towards a broader understanding of language as a communicative-cognitive functional system and the integration of linguistic knowledge [17, p.20].

Representation is both the process of representing the world by a person, and the unit of this representation that replaces what is represented either in the human psyche (mental representation) or in the linguistic design of some knowledge (verbal representation).

The emphasis on the cognitive category of emotivity does not contradict the functional approach to research, but is naturally associated with this direction. The identification and study of specific text units that represent the emotional state of a person deserves no less attention than the study of emotivity at the level of words and sentences. The text category of emotivity as a category of text, is the fundamental category of the emotionology of the text. Summarizing the above, it seems legitimate to define emotivity as a polystatus cognitive category. Emotivity has a categorical status at various levels of the language system and in speech - phonological, lexical, at the level of a sentence and text. As a phonological category, emotivity is clearly manifested in intonation (the same word can be pronounced with an expression of love, threat, anger, etc.); at the lexical level - in the existence of lexemes-names of emotions and specific expressive vocabulary and vocabulary describing emotions; at the sentence level, the category of emotivity is manifested in the existence of emotive (expressive) structures, ellipsis and other phenomena; at the text level, in the structural and semantic organization of the utterance, the existence of specific emotive units of the text, linguistic and stylistic expressiveness. The polystatus category of emotivity is most clearly manifested in the text integrating various categorical manifestations of emotivity, therefore, when studying the category of emotivity, it is advisable to focus on the study of the implementation of emotivity in the text. One of the actual problems is the study of emotive units of the text. The problem of emotive meaning also deserves attention. V. I. Shakhovsky rightly notes that the emotive actual meaning arises in the text either due to the implementation of systemic emotive semes (in dictionary emotives), or due to the guidance and actualization of personal emotive semes (in all other units of the vocabulary of the language). Emotive meaning is a special semantic category, originality of which largely depends on the individuality of its "creator", his life experience and emotional mood. "The category of emotive meaning is just beginning to be studied in linguistics. The questions of the seminal

composition of the emotive meaning, the correlation of the systemic and personal components in it, the possibility of transferring the emotive meaning from one language to another, the pragmatic orientation of the emotive meaning, and much more require detailed development" [19, p.69].

Without excluding the belonging of emotivity to functional-semantic categories, we emphasize its cognitive nature. It consists in a mental generalization of the conceptual essence of the linguistic representation of emotion. The term functional semantic category, thus, emphasizes the activity side, that is, the actualization of the category in speech, while the term cognitiveness focuses on the generalized typologizing aspect of the interpretation of this linguistic phenomenon. The concept of a polystatus cognitive category of emotivity allows us to consider differentially in a single concept the representation of various segments, sections, blocks of the functional-semantic field of emotivity (lexical, grammatical, etc.), on the one hand, and to show their relationship in acategorical situation in a single functioning system - the text as an area of realization of cognitive emotive meaning - on the other.

Such an understanding of the category of emotivity is also consonant with the necessary pragmatic orientation in its study, since today linguistic pragmatics is the leading among the disciplines that aim to realize the essence of language as afunctional, that is, an active, working system. I. P. Susov. writes "Human activity presupposes, on the one hand, the processes of cognition (cognitio) of the surrounding world, its theoretical development, the formation of structurally dissected and systemically organized ones... knowledge about individual fragments of the world and about the world as a whole, on the other hand, the processes of transfer of acquired knowledge (that is, acts of communication) necessary for the organization of successful interaction between people, which are possible due to the presence of many more or less developed sign systems. Among all these communication systems, the most powerful in semantic terms is the language. It not only mediates the transmission and reception of information, knowledge, messages, but also processes the information received by an individual from the outside into a communicable form, that is, it builds specific language frames. Thus, the language creates opportunities for organizing and systematizing a lot of knowledge in memory, for building a linguistic picture of the world characteristic of each given ethno-cultural collective.

Approaching the study of the polystatus category of emotivity, it is necessary to realize that within the framework of the cognitive approach to language, a change in the interpretation of a number of linguistic axioms is inevitable, the vision of language as an ontologically unified object that unites the static system in our consciousness and speech functioning is confirmed. Thus, the object of study expands, the danger of considering language facts with cutting off part of them disappears, as it happened in previous concepts of language, and a rigid, logically justified differentiation of its categories and classes becomes inappropriate in its theoretical study.

According to N. N. Boldyrev, the emergence of a new scientific direction - cognitive linguistics-provided an opportunity to rethink the problem of the correlation of linguistic meaning and speech (actual) meaning in the context of the processes of conceptualization and categorization of the world, the formation of different structures of knowledge and ways of their representation in language, from the point of view of the linguistic and non-linguistic content of our consciousness in the process of speech-thinking activity, during the generation and understanding of the utterance.

Communication can express not only the logical content of information, but also the state of mind, emotions, and desires of the speaker. In such cases, the language begins to perform its emotional (emotionally expressive) function [2, 21].

It is the cognitive understanding of the problem of the correlation of meaning and meaning that gives the key to solving many traditional issues of modern linguistics, such as the interaction of vocabulary and grammar, semantics and syntax, the relationship of thought and language structures, the relationship of the processes of nomination, predication and communication, "combining them within one global problem of the representation of human cognitive experience in the system of language and speech, the transfer of collective and individual knowledge about the world through language". The study of the category of emotivity as a polystatus category, a wide range of representation of which is manifested in the text, logically fits into the problems of the version of cognitivism. The textual focus of emotivity research should allow us to study the relationship between semantic, pragmatic and stylistic aspects of the implementation of this category.

Thus, the existence of such ideas in science led to the formation of a new direction - the linguistics of emotions. The linguistics of emotions has made a significant contribution to the development of the problems of emotivity, the emotive code of language, the classification of the emotional lexicon, emotive lacunarity, etc.

Иқтибослар/Сноски/References

1.Ashurova D.U., Galieva M.R. Stylistics of Literary text. -Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi nashriyot, 2013. - 203 b.

2.Bushuy T. A., Safarov Sh.S. Til qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi. -Toshkent: Fan, 2007. - 278 b.

3.Safarov Sh. S. Kognitiv tilshunoslik. -Jizzax: Sangzor, 2006. -92 b.

4.Бокадорова Н. Ю. Античная языковедческая традиция // Лингвистический энциклопедический словарь. -М.: Советская энциклопедия, 1990. (Bokadorova N. Y. Antichnaya yazikovedcheskaya traditsiya // Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar. -M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1990.)

5.Бондарко А. В. Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени. СПб.: Издво С.Петербургского ун-та, 1999. (Bondarko A. V. Osnovi funktsionalnoy grammatiki. Yazikovaya interpretatsiya idei vremeni. SPb.: Izdvo S.Peterburgskogo un-ta, 1999.)

6.Булыгина Т. В., Крылов С. А. Категория // Лингвистический энциклопедический словарь. -М.: Советская энциклопедия, 1990. (Buligina T. V., Krilov S. A. Kategoriya // Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar. -M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1990.)

7.Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая. -М.: Языки славянской культуры, 2001. - 288 с. (Vejbitskaya, A. Ponimanie kultur cherez posredstvo klyuchevix slov / A. Vejbitskaya. -M.: Yaziki slavyanskoy kulturi, 2001. - 288 s.)

8.Демьянков В. З., Кубрякова Е. С. Когнитивная лингвистика // Краткий словарь когнитивных терминов. -М.: Издво филологического фта МГУ, 1996. (Demyankov V. Z., Kubryakova Ye. S. Kognitivnaya lingvistika // Kratkiy slovar kognitivnix terminov. -M.: Izdvo filologicheskogo fta MGU, 1996.)

9.Зотова А.Б. К вопросу о соотношении категорий "эмоциональность", "эмотивность", "экспрессивность" // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Том 50. 2010. № 6. С. 14-17. (Zotova A.B. K voprosu o sootnoshenii kategoriy "emotsionalnost", "emotivnost", "ekspressivnost" // Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Tom 50. 2010. № 6. S. 14-17.)

10.Ильиш Б. А. Строй современного английского языка. -М.; Л.:Просвещение, 1971. (Ilish B. A. Stroy sovremennogo angliyskogo yazika. -M.; L.:Prosveshenie, 1971.)

11.Калимуллина Л.А. Современные трактовки категории эмотивности // Филологические науки. 2006. № 5. С. 70-80. (Kalimullina L.A. Sovremennie traktovki kategorii emotivnosti // Filologicheskie nauki. 2006. № 5. S. 70-80.)

12.Кобрина Н. А. Когнитивная лингвистика: истоки становления и перспективы развития // Когнитивная семантика. Материалы второй международной школысеминара. Ч. 2. Тамбов: Издво Тамбовского гос. унта, 2, 2000. С. 170-175. (Kobrina N. A. Kognitivnaya lingvistika: istoki stanovleniya i perspektivi razvitiya // Kognitivnaya semantika. Materiali vtoroy mejdunarodnoy shkoliseminara. Ch. 2. Tambov: Izdvo Tambovskogo gos. unta, 2, 2000. S. 170-175.)

13.Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. -М.: Издво филологическо го фта МГУ, 1996. (Kubryakova Y. S., Demyankov V. Z., Pankrats Yu. G., Luzina L. G. Kratkiy slovar kognitivnix terminov. -M.: Izdvo filologichesko go fta MGU, 1996.)

14.Маслова В.А. Современные направления в лингвистике: учебное пособие. -М.: Академия, 2008. 272 с. (Maslova V.A. Sovremennie napravleniya v lingvistike: uchebnoe posobie. -M.: Akademiya, 2008. 272 s.)

15.Ретунская М. С. Английская аксиологическая лексика. -Нижний Новгород: Издво Нижегородского гос. унта, 1996. (Retunskaya M. S. Angliyskaya aksiologicheskaya leksika. -Nijniy Novgorod: Izdvo Nijegorodskogo gos. unta, 1996.)

16.Семёнова Т.В. Вербализация эмоций человека в зеркале антонимии (на материале английского языка) // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. Вып. 40. 2010. № 4 (185). С. 156-159. (Semyonova T.V. Verbalizatsiya emotsiy cheloveka v zerkale antonimii (na materiale angliyskogo yazika) // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. Iskusstvovedenie. Vip. 40. 2010. № 4 (185). S. 156-159.)

17.Сусов И. П. Интеграционный этап в развитии лингвистической теории и сущность вклада когнитивной лингвистики // Когнитивная лингвистика: современное состояние и перспективы развития. Тамбов: Издво Тамбовского гос. унта, 1998. (Susov I. P. Integratsionniy etap v razvitii lingvisticheskoy teorii i sushnost vklada kognitivnoy lingvistiki // Kognitivnaya lingvistika: sovremennoe sostoyanie i perspektivi razvitiya. Tambov: Izdvo Tambovskogo gos. unta, 1998.)

18.Трунова О. В. Природа и языковой статус категории модальности. Барнаул; Новосибирск: Издво Барнаульского гос. пед. инта, 1991. (Trunova O. V. Priroda i yazikovoy status kategorii modalnosti. Barnaul; Novosibirsk: Izdvo Barnaulskogo gos. ped. inta, 1991.)

19.Шаховский В. И., Сорокин Ю. А., Томашева И. В. Текст и его когнитивно-эмотивные метаморфозы (межкультурное понимание и лингвоэкология). Волгоград: Перемена, 1998. (Shaxovskiy V. I., Sorokin Yu. A., Tomasheva I. V. Tekst i yego kognitivno-emotivnыe metamorfozы (mejkulьturnoe ponimanie i lingvoekologiya). Volgograd: Peremena, 1998.)

20.Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1987. 192 с. (Shaxovskiy V.I. Kategorizatsiya emotsiy v leksiko-semanticheskoy sisteme yazika. Voronej: Izdatelstvo Voronejskogo universiteta, 1987. 192 s.)

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Курганов Анваржон,
Мустақил изланувчи,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети,
Тошкент, Ўзбекистон
e-mail: anvarjon74_74@mail.ru

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҲАРБИЙ ТЕРМИНЛАРНИНГ СТРУКТУР ХУСУСИЯТЛАРИ

http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2020-3-6

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада инглиз ва ўзбек тилларида қўлланиладиган ҳарбий терминларнинг структур хусусиятлари борасида баҳс юритилади. Ҳарбий терминлар қўшин турларини ифодаловчи, ҳарбий штаб, умумтактик, ҳарбий топографик, ҳарбий саф ва ҳарбий-ташкилий фаолиятга оид терминлар гуруҳларига ажратилиб, таснифланди. Тадқиқотга оид тўпланган материаллар таҳлилидан инглиз ва ўзбек тили ҳарбий терминларини ҳосил қилишда аффиксация, конверсия ва композицион усулларнинг сермаҳсул эканлиги маълум бўлди. Бундан ташқари, инглиз ва ўзбек тиллари ҳарбий терминларининг қайси сўз туркумларига мансублик миқдорини билиш мақсадида терминлар лингвостатистик усул мезонларига асосланиб таснифланди. Шу билан биргаликда, ҳозирги инглиз ва ўзбек тили ҳарбий терминологиясида мавжуд қисқартмаларнинг сўз ясовчи элементлари билан боғлиқ структур моделлари ҳам кўриб чиқилди.

Калит сўзлар: ҳарбий термин, терминология, лексема, терминологик бирлик, сўз ясаш, аффиксация, луғат, конверсия, композицион усул, аббревиация.

Курганов Анваржон,
Соискатель,
Узбекского государственного
университета мировых языков,
Ташкент, Узбекистан
e-mail: anvarjon74_74@mail.ru

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОЕННЫХ ТЕРМИНОВ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

АННОТАЦИЯ

В статье обсуждаются структурные особенности военных терминов,

используемых в английском и узбекском языках. Военные термины были разделены на группы по воинским типам, генеральному штабу, общетактическому, военно-топографическому, воинским званиям и военно-организационным видам деятельности. В результате анализа собранных материалов исследования было определено, что методы аффиксации, преобразования и композиции являются наиболее эффективными при формировании английских и узбекских военных терминов. Кроме того, чтобы выяснить, к каким группам слов относится общее количество военных терминов в английском и узбекском языках, термины были классифицированы по критериям лингвостатистического метода. В то же время были рассмотрены структурные модели, связанные с словообразовательными элементами существующих сокращений в современной английской и узбекской военной терминологии.

Ключевые слова: военный термин, терминология, лексема, терминологическая единица, словообразование, аффиксация, словарь, преобразование, метод композиции, аббревиатура.

Kurganov Anvarjon,
Competent,
Uzbekistan State University of World Languages,
Tashkent, Uzbekistan
e-mail: anvarjon74_74@mail.ru

STRUCTURAL FEATURES OF MILITARY TERMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

ANNOTATION

The article discusses the structural features of military terms used in the English and Uzbek languages. Military terms were divided into groups according to military types, general staff, general tactical, military topographic, military ranks and military organizational activities. As a result of the analysis of the collected research materials, it was determined that the methods of affixation, transformation and composition are the most effective in the formation of English and Uzbek military terms. In addition, in order to find out to which groups of words the total number of military terms in the English and Uzbek languages belongs, the terms were classified according to the criteria of the linguistic-statistical method. At the same time, structural models associated with derivational elements of existing abbreviations in modern English and Uzbek military terminology were considered.

Keywords: military term, terminology, lexeme, terminological unit, word formation, affixation, vocabulary, transformation, composition method, abbreviation.

Инсоният жамиятининг ҳарбий фаолиятга ва қуролли кучлар тузилмасига муносабати ҳарбий терминологиянинг шаклланиши ва истиқболдаги ривожига таъсир қилади. Таъкидлаш жоизки, ҳарбий терминология нафақат турли ҳарбий ҳаракатлар, балки ҳарбий ислоҳотлар ва туб ўзгаришлар натижасида бойиб, янада мукаммаллашиб боради. Шунга кўра, ҳарбий терминларни қуйидаги гуруҳларга ажратиб, таснифлаш мумкин:

Қўшин турларини ифодаловчи терминлар – ушбу терминлар ҳарбий қисмларга хос тушунчаларни ифодалаш учун қўлланилади. Масалан: **artillery** – артиллерия; **infantry** - пиёда аскар; **radiotechnical troops** -радиотехник қўшинлар; **air force** - ҳарбий ҳаво қўшинлари; **airborne troops** – ҳаво - десант қўшинлари.

Ҳарбий штаб терминлари – ушбу терминлар ҳарбий органларда шахсий таркибни бошқариш учун кенг қўлланилади. Масалан: **headquarters** – штаб; **staff car** - штаб вагони; **personnel** - шахсий таркиб ва б.

Умумтактик терминлар – мазкур терминлар умумтактик вазифаларни амалга ошириш жараёнида, умумҳарбий жанг олиб бориш ва унга тайёргарлик кўришда қўлланилади. Масалан: **defense** – мудофаа; **provost corps** – 1) ҳарбий полиция, 2) ҳарбий майдон жандармерияси; **offensive** – ҳужум ва ҳ.к.

Ҳарбий-ташкилий фаолиятга оид терминлар – ушбу терминлар қуролли кучларнинг турли таркибий бўлинмаларида қўлланилади. **Unit** – бўлинма; **company** – рота; **battalion** – батальон; **division** – дивизия.

Ҳарбий топографик терминлар – жойни ўрганишдаги мақсадли кўрсатмалар: **topographic map** - топографик харита; **cartography** –картография; **land survey** - қуруқликни суратга олиш; **aerophotography** - аэро (ҳаводан) суратга олиш шулар жумласидандир.

Ҳарбий саф терминлари – ҳарбий хизматчиларни сафга тайёрлаш ва қўмондонлик нутқларида қўлланилади. Масалан: **Arms**, **port**! - Қуроллар кўкракка!; **Eyes, right**! - Ўнгга текислан!

Ҳарбий терминларнинг аксарияти замонавий инглиз тили учун хос бўлган сўз ясашнинг янги усули бўлмиш семантик усул орқали ҳосил бўлади. Сўз ясаш моделлари ҳақида сўз юритилганда ҳарбий терминология тараққиёти жараёни ва ҳали луғатларда акс этиб улгурмаган янги терминларнинг структур-семантик хусусиятларини чуқурроқ англаш мақсадга мувофиқ.

Морфологик усул орқали сўз ясашда морфемаларнинг ўзаро бирикуви натижасида янги сўзлар ҳосил бўлса, лексик-семантик усул билан ясалган сўзларда муайян лексеманинг маъносида услубий жиҳатдан маънонинг кўчиши ёки семантик кўламнинг кенгайиши, шунингдек, янги товушлар ҳосил бўлмасдан сўздаги маънонинг ўзгариши содир бўлади.

Чоғиштирилаётган тиллардаги ҳарбий терминологик бирликлар турли усуллар: *1) морфологик; 2) семантик; 3) ўзлаштириш; 4) синтактик ва аббревиатуралар* ёрдамида ҳосил бўлади. Морфологик усул сермаҳсул усуллардан бири бўлиб, у *1) суффиксация; 2) префиксация; 3) аффиксация*ни ўз ичига олади.

Аффиксация усулида турли сўз ясовчи қўшимчалар (олд ва орт қўшимчалар)ни қўшиш орқали янги терминлар ҳосил қилиш назарда тутилади. Масалан: **immobile** – ҳаракатланмоқ; **unarmed** – қуролланмаган; **maintainability** - таъмирга яроқлилик; **surveillance** - кузатиш, назорат; **deterrence** - даҳшатга солмоқ; **reunion** - бирлашиш, қайтадан қўшилиш.

Инглиз тили ҳарбий терминларининг ҳосил бўлишида сўз туркумларидан **от**, **сифат**, **феъл ва равиш** сермаҳсул экани аниқланди.

Бундан ташқари, соҳа терминларининг ясалиши (**от, сифат, феъл ва равиш**дан ташкил топган терминлар моделларининг ҳосил бўлиши)да қуйидаги маҳсулдор сўз ясовчи қўшимчалар муҳим аҳамиятга эга:

ant - commandant – “коммендант” (мустаҳкамланган ҳудуд ёки қалъадаги қўшин бошлиғи); **ee -** inductee – “ҳарбий хизматга чақирилувчи”; **eer-** cannoneer – “артиллериячи”, “тўпчи”; **ence -** deterrence – “даҳшатга солиш”; **ent -** deterrent – “даҳшатга солувчи”; **er -** launcher – “ишга тушириш қурилмаси”; booster – “тезлаштиргич”, кучайтиргич”; gunner –

“мўлжалга олувчи аскар”; **ese -** navalese – “денгиз флоти”; **ier -** grenadier – “граната билан қуролланган аскар”; bombardier –“артиллериячи аскар”; **ion -** reunion – “собиқ ҳарбий хизматчилари йиғилиши”; **ite -** satellite – “сунъий йўлдош”; **ment** – bombardment – “бомба ёғдириш”; environment – “атроф-муҳит”; **or -** monitor – “кузатувчи”; detonator – “портлатгич модда”; **out -** breakout – “бирдан бошланмоқ” (уруш); blackout – “ноқоблаш”; **ry -** weaponry – “қурол-яроғ”; missilery – “ракета техникаси”.

Қуйидаги қўшимчалар **сифат-**терминларни ҳосил қилишда фаол қўлланилади:

able - droppable – (бомба) “ташланадиган ҳудуд”; **al -** conventional – “шартли”; operational – “тезкор”; **ible -** convertible – “конверсияланадиган”; **ic (al) -** strategic – “стратегик”; tactical – “тактик”; **less -** recoilless – “орқага тепмайдиган тўп” (қурол); **ous -** amphibious – “ҳам сувда ҳам қуруқликда яшовчи”.

Феъл-терминларни ҳосил қилишда қўлланиладиган қўшимчалар қуйидагилардан иборат:

ate - activate – “фаоллаштириш”; **ize -** mobilize – “сафарбар этмоқ”.

От сўз туркумидан ясалган терминларнинг ҳосил бўлишида кенг қўлланиладиган олд (префикслар) қўшимчалар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

anti - antimissile – “ракета қуролига қарши”; **counter** - counterinsurgency – “исённи бостириш чоралари”; **dis -** disorganization – “бузғунчилик”; **ex -** exfiltration – “шахсий таркибни душман назорати остидаги ҳудуддан кўчириш ва хавфсиз зонага етказиш тактикаси”; **over -** overkill – “кўп миқдорда одам ўлдириш” (оммавий қирғин қуролидан фойдаланган ҳолда)

Инглиз тили ҳарбий терминологиясида **феъллар** билан фаол бирикувчи олд (префикслар) қўшимчалар эса қуйидагилар:

counter – counterattack – “қарши ҳужум”; counteract – “қаршилик кўрсатмоқ”; **de** – debrief – “ҳарбий топшириқни бажаргандан сўнг сўров”; decontaminate – “зарарсизлантирмоқ”; **dis** – discharge – “топшириқни бажармоқ”; **em** – emplane – “самолётга юкламоқ”; **en** – entrench – “мудофаа иншоотларини мустаҳкамламоқ”; **out** – outgeneral – “жанг қилиш маҳорати”; outgun – “қуролсизланиш”; outmaneuver – “моҳир тактика орқали устунликка эришиш”; **over** – overrun – “бостириб кирмоқ”, “забт этмоқ”; overpower – “устун келмоқ”; **under** – understaffed – “тўлдирилмаган штат”; undermine – “портлатиб юбормоқ”

Қуйидаги олд (префикслар) қўшимчалар асосан **сифатлар** билан бирикади:

extra – extravehicular – “космик кемадан очиқ фазога чиқиш”; **in** – inaccessible – “эгаллаб бўлмайдиган”; invincible – “енгилмас”; **inter** – interallied – “иттифоқ кучларига оид”; **non** – nonnuclear – “ядро қуроли қўлланилмайдиган”; nonexpendable –“сарфланмайдиган”; **post** – postwar – “урушдан кейин”; postflight – “парвоздан кейин”; **pre** – prewar – “урушдан олдин”; prelaunch – “ракета учиришдан олдин”; **under** – underarmed – “қуролсиз” ва б.

Келтирилган мисоллардан кўринадики, инглиз тили ҳарбий терминологиясида сўз ясаш усулларининг бошқа терминологияларга қараганда ўзига хос жиҳати мавжуд. Бунда, терминларнинг морфологик усул орқали ҳосил бўлишида аффиксациянинг ўрни беқиёс бўлиб, унда сўз туркумларининг иштироки ҳам анча фаолдир. Мураккаб сифатли бирикмаларда ўзи боғланган сўз билан бирга қўшма сўзларнинг ҳам ифодаланишини учратиш мумкин: Масалан: ***battlewise*** *– жанг+овар;* ***infantry-heavy*** *– оғир пиёда аскар;* ***seaworthy*** *– денгизда юришга оид;* ***trigger -happy*** *– жанг+овар.* Шунингдек, феълларда **em** – олд қўшимча (префикс)сини кўришимиз мумкин. Масалан: ***bus*** *– автобус* сўзига ***em*** – олд қўшимча (префикс)си қўшилса ***embus*** *- ҳибсга олмоқ;* ***plane*** *– самолёт –* ***emplane*** *– самоёлатга ортмоқ* каби янги маънодаги сўзлар ҳосил бўлади.

Ҳарбий терминологияда **композицион усул** ҳам анча маҳсулдор бўлиб, ўзак сўзга бир, икки ёки ундан ортиқ сўзларни қўшиш натижасида янги сўзларни ҳосил қилиш тушунилади. Масалан: **dim** – “қоронғу”, **dim – out fire** – “қоронғулаштириб ўт очмоқ”; **aircraft** – “самолёт”, **break-through of aircraft** – “самолётнинг ёриб ўтиши”. Ушбу ўринда қуйидаги асосий моделларни қайд этиб ўтиш лозим:

а) **мураккаб отлар**:

от + от: **aircraft** – “самолёт”; **battlefield** – “жанг майдони”; **bridgehead** – “ҳарбий операцияга тайёргарлик кўриладиган майдон”.

от + олд (префикс) қўшимча ёрдамида ясалаган: **man-of-war** – “ҳарбий кема”;

сифат + от: **strongpoint** – “таянч пункт (ҳимоя тизимидаги)”;

феъл + равиш: **countdown** – “ишга туширишдан олдин тайёргарлик вақти” (ракетани); **break-through** – “ёриб ўтиш”.

б) **мураккаб сифатлар**:

от + сифат: **battlewise** – “жанговар”; **infantry-heavy** – “оғир пиёда аскар”; **seaworthy** – “денгизда суза оладиган” (кема);

от + сифатдош I: **armor-piercing** – “бронтешар”; **target-seeking** – “нишон қидирувчи”;

от + сифатдош II: **air-delivered** – “ҳаво орқали етказиб бериладиган”; **battle-scarred** – “жангда жароҳатланган”; **helmet-mounted** – “дубулға”;

равиш + сифатдош I: **hard-hitting** – “ўта кучли”;

равиш + сифатдош II: **hard-fought** – “қийин кечган жанг”; **least-engaged** – “кам шуғулланган”;

сифат + сифат: **nuclear-free** – “ядро қуролидан ҳоли”;

сифат + сифатдош II: **nuclear-powered** – “ядро қувватига эга”.

в) **қўшма феъллар**:

равиш + феъл: **outfight** – “душмандан устун келмоқ”; **downgrade** – “хизматда (мансабда) пасайтирмоқ”.

от + феъл: **manhandle** – “қўпол муносабатда бўлиш”.

Тадқиқотга оид тўпланган материаллар таҳлилидан ўзбек тили ҳарбий терминларини ҳосил қилишда **аффиксация**нинг сермаҳсул усуллардан бири эканлиги маълум бўлди. Умумтуркий –**чи** аффикси узоқ ўтмишда ҳам ўзининг маҳсулдорлиги билан ажралиб турган. Ушбу қўшимча орқали турли-хил маъноли шахс ва касб-кор номларини ясалганлигини қадимги ёзма ёдгорликларда ҳам учратишимиз мумкин[1, Б.47]. Маълум бўлишича, қадимги даврларда шахс номларини ифодаловчи қатор ҳарбий терминлар –**чи** аффикси билан ясалган: ***йағычы*** *– лашкарбоши;* ***ақынчы*** *- илғор отряд;* ***башчы*** *- ҳарбий саркарда;* ***йачы*** *– ёйчи;* ***чапқунчы*** *- ҳужумкор отряд;* ***туғчы*** *- байроқдор;* ***черикчи*** *- аскар* ва бошқалар [2, Б.70-82].

Ўқчи термини ҳам шу қўшимча ёрдамида ясалган терминлардан бири бўлиб, “пиёда қўшинларнинг милтиқ, пулемёт, автомат билан қуролланган **жангчиси**, **солдати**” маъносида қўлланилмоқда. Масалан: *Ўнг томонда турган автомат**чи**лар, ўқ**чи**лар бирдан кўтарилиб, олдинга ташландилар.* (А.Убайдуллаев. “Қонли издан” асари).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ***–чи*** аффикси, асосан, **от** ўзакли лексемалардан ҳарбий ишга алоқадор кўплаб шахс ва касб эгалари номларини ҳосил қилаётганини эътироф этиш лозим. Бунга қуйидагиларни мисол тарзида келтиришимиз мумкин: *чегара**чи**; замбарак**чи**; ҳужум**чи**; жанг**чи**; алоқа**чи**; мўлжал**чи**; тўп**чи**; ўқ**чи**; мудофаа**чи**; денгиз**чи*** ва бошқалар [3, Б.48].

Ҳозирги ўзбек тили ҳарбий лексик бирликларнинг салмоқли улушини русча терминлар ташкил этганлиги сабабли ҳам шундай ўзак-негизларга –**чи** аффикси қўшилиб, терминлар хосил қилиш фаоллашган. Масалан: *гвардия**чи**; флот**чи**; фронт**чи**; автомат**чи**; штурм**чи**; гранатамёт**чи**; бронебой**чи*** каби ўнлаб терминлар ана шулар жумласидандир.

Бундан ташқари, ўзбек тили ҳарбий терминологиясида –**лик** аффикси қуйидаги терминларни ясашда иштирок этади:

1. **Ҳарбий хизматга (ишга) алоқадор** шахсни англатувчи морфемаларга қўшилиб, муайян мутахассислик номини ифодаловчи терминлар ясайди. Масалан: *Аниқ билган одамларнинг айтишига қараганда, Мадрайим аскар**лик**ка ўзи ариза берган...* (А.Қаҳҳор. Қўшчинор, 116-бет). Қуйидаги мисолларга эътибор берамиз: *мерган**лик**, ғаввос**лик**, соқчи**лик**, навбатчи**лик**, чегарачи**лик**, қўриқчи**лик**, посбон**лик*** ва ҳ.к.

2. **Ҳарбий унвон, даража** эгалари номларига қўшилиб, унвон ва лавозимларнинг даражаланишини ифода этувчи терминларни ҳосил қилади: *Элмурод уйга келиб, столи*

устида ҳарбий ***комиссарлик****нинг повесткасини кўрди.* (Шуҳрат. Шинелли йиллар, 6-бет); *қўмондон**лик**, генерал**лик**, офицер**лик**, майор**лик**, сержант**лик**, капитан**лик**, лейтенант**лик**, маршал**лик**, патрул**лик**, разведкачи**лик*** ва ҳ.к.

3. **Ҳарбий хизмат**, **иш**, **ҳаракат, амалиёт** жараёнидаги руҳий ҳолат ва салоҳиятни ифодаловчи терминлар ҳосил қилишда иштирок этади. Масалан: *Ҳа,* ***ботирлик****нинг яна бир қизиқ нусхасини кўрдимки...* (Ойбек. Қуёш қораймас, 42-бет). *Қўлинг баланд келса, душманни зирқиратиб қувиб, чекиниш йўлини ғалаба ва* ***қаҳрамонлик*** *йўлига айлантирасан* (Шу асар, 164-бет).

Қуйидаги мисолларга эътибор берамиз: *интизомли**лик**, бетараф**лик**, заиф**лик**, жасур**лик**, номард**лик**, мард**лик**, қўрқмас**лик*** ва б.

4. Ҳозирги ўзбек тили ҳарбий терминологиясида ***–(и) –ш*** маҳсулдор аффикс сифатида ўнлаб ҳарбий терминлар ясаши мумкин. Масалан: - *Эртага станокл**и** пулемётдан отамиз-а? Эсларингдами? От**иш** қоидаларини кўздан кечириб қўйдиларингми*? (Шуҳрат. Шинелли йиллар, 15-бет). Қуйидаги терминларни мисол сифатида қайд этиш мумкин: *қоч**иш**, яқинлаш**иш**, ўчир**иш**, кузат**иш**, уч**иш**, тўқнаш**иш**, урош**иш*** ва ҳ.к.

5.***–в (–ов, –ув)*** аффикси муайян жараён номларини ифодалаш учун хизмат қилади. Мазкур аффикснинг ҳарбий терминларни ясашдаги иштироки анча фаол. *Стеклов бугун эрта билан душманнинг шиддатли ҳужумини қайтараркан, бир неча жангчи билан* ***қуршов****да қолиб кетди.* (Ойбек. Қуёш қораймас, 75-бет). Қуйидаги терминларга эътибор қаратамиз: *отиш**ув**, от**ув**, кеч**ув**, тўқнаш**ув**, терг**ов**, бошқар**ув*** ва ҳ.к.

6. ***–гич*** *(–ғич, –кич, –қич)* аффикси феъл сўз туркумига қўшилиб, “бирор нарсани бажаришга мўлжалланган ҳарбий қурол-яроғ, мослама” номларини ясаш жараёнида иштирок этади. Бундай терминлар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин: *портлат**гич**, пуркаг**ич**, ўлчаг**ич**, мўлжаллаг**ич** (прицел), тўғрилаг**ич*** ва б.

7. ***–ма*** аффиксининг асосий вазифаси феълдан англашилган ҳаракат номи билан боғлиқ жараён ва от сўз туркумига оид бошқа маъноли лексик бирликларни ясашда хизмат қилади: *соч**ма**, мосла**ма**, қурил**ма**, бўлин**ма**, отиш**ма**, пистир**ма*** ва ҳ.к.

8. Қадимги даврлардаёқ “муайян соҳада биргалик, ўртоқлик, шериклик” каби маъноларни ифодалаган ***–дош*** аффикси ҳозирги ўзбек ҳарбий терминологиясида айрим терминларни ясашда қатнашган. Масалан: *саф**дош**, қурол**дош**, армия**дош**, полк**дош**, хизмат**дош*** ва ҳ.к.

Ўзбек тилида икки ва ундан ортиқ сўзларни бир-бирига қўшиш йўли билан лексемалар ҳосил қилиш ўзига хос ўринга эга. Ҳарбий терминологияда қўшма терминлар миқдор жиҳатдан кўпчиликни ташкил этмаса-да, уларга муайян ҳарбий тушунчаларни ифодалаш вазифаси юкланган. Терминларнинг қўшма ва бирикмали турлари мавжуд. Ўзбек тили ҳарбий терминологиясида қўшма терминлар компонентларининг қандай сўз туркуми билан ифодаланишига асосланиб, қуйидаги моделлар асосида ясалганлиги аниқланди:

1. **От+от** моделидаги қўшма терминлар. Бундай қўшма терминларда иккинчи компонент муайян предметни, объектни ифодалаб келса, биринчиси унинг ўрин-жойга бўлган муносабатини англатади. Масалан: *бошпана, туйнукпарда, сувтўсиқ, зирҳқопқоқ* ва ҳ.к.

2. **Сон+сифатдош** моделидаги қўшма терминлар: *олтиотар, қўшотар*

3.**От+феъл+гич** моделидаги қўшма терминлар: *бомбақидиргич*, *ракетаэлтгич, гранатаотгич, дозаўлчагич, минаотқич* ва ҳ.к.

4. **От+хона** моделида аффиксоидлар орқали ясалган қўшма терминлар. Қайд этиш лозимки, **хона** аффиксоиди ўзбек тилига форс-тожик тиллардан ўзлаштирилган. Х. Латипова **хона** компонентли лексик бирликларни қўшма сўз деб ҳисоблаш лозимлигини исботлаб берди [4, Б.96]. Масалан: *аслаҳа**хона**, қоровул**хона**, газ**хона**, снаряд**хона**, омбор**хона*** ва б.

Тадқиқотда инглиз ва ўзбек тиллари ҳарбий терминларининг қайси сўз туркумларига мансублик миқдорини билиш мақсадида терминларни лингвостатистик усул мезонларига асосланиб таснифлашга қарор қилдик. Ушбу лингвостатистик таҳлилни амалга оширишда

I жадвал
Инглиз ва ўзбек тилларидаги ҳарбий терминларнинг сўз туркумларига мансублиги бўйича лингвостатистик мезонларига асосланиб таснифлашининг миқдорий таҳлили

Ўзбек тилида – 852 **Инглиз тилида – 713**

т/р	Сўз туркумлари	Терминлар сони	Кўрсатгич фоизи	т/р	Сўз туркумлари	Терминлар сони	Кўрсатгич фоизи
1.	Аффикс *-и* *(-ш)*	319	37,5%	1.	Равиш+феъл	143	20,0%
2.	От+*лик*	186	21,8%	2.	От+сифат	130	18,5%
3.	Суфикс *-в (ов, -ув)*	168	19,8%	3.	Сифат+от	96	13,5%
4.	Феъл+*ма*	120	14,0%	4.	От+от	85	12%
5.	От+от	15	1,7%	5.	От+феъл	84	11,5%
6.	Феъл+*гич*	12	1,4%	6.	Феъл+равиш	67	9,5%
7.	От+феъл+*гич*	10	1,2%	7.	Сифат+сифат	36	5,0%
8.	От+*дош*	9	1,0%	8.	Равиш+сиф-ш I	22	3,0%
9.	От+*хона*	7	0,9%	9.	От+олд (префикс)	18	2,5%
10.	От+сифатдош	6	0,7%	10.	От+сиф-ш I	15	2,1%
				11.	Сифат+сиф-ш II	7	0,9%
				12.	От+сиф-ш II	6	0,8%
				13.	Равиш+сиф-ш II	4	0,5%
	жами	**852**	**100%**		**жами**	**713**	**100%**

Ўзбек тилшуносларининг қайд этишича, ўзбек тилида рус тили таъсирида шаклланган қўшма лексемаларнинг дефис билан ёзиладиган тури кенг тарқалган [5, Б.144]. Масалан: учувчи-разведкачи, учувчи-космонавт, штурман-тўғриловчи, штурман-бомбардимончи шулар жумласидандир.

Бундан ташқари, ўзбек тили ҳарбий терминологиясида оддий сўз бирикмаси шаклидаги икки лексемадан иборат *(алоқа взводи, ҳарбий сир, жанговар топшириқ, пичоқли милтиқ)* ва мураккаб сўз бирикмаси шаклидаги уч ва ундан ортиқ лексемадан иборат *(Олий Бош Қўмондонлик, қўшинларнинг ўзаро ҳаракати, отлиқ разведкачилар взводи, қўққисдан қилинган хужум, ҳарбий хаво кучлари, пиёда аскарлар полки, хаво ҳужумига қарши мудофаа, муддатли ҳарбий хизмат)*, тўрт ва ундан ортиқ мустақил маънога эга бўлган сўзлардан ҳосил қилинган *(ҳаво-сув ости нишони, сув ости кемасини қидирувчи авиацион восита)*, етти ва ундан ортиқ мустақил маънога эга бўлган сўзлардан ҳосил қилинган *(мамлакатни ҳаво ҳужумидан мудофаа қилиш қўшинлари, "сув ости кемаси –сув ости нишони" номли ракета)* каби ҳарбий терминлар муҳим ўрин эгаллайди.

Келтирилган мисоллардан англашиладики, ўзбек тили ҳарбий терминологиясида бирикмали терминлар компонентлари сони ортиб бориши билан, уларнинг умумий миқдори камая боради. Буни у ёки бу тушунчани ихчам тарзда ифодалаш зарурлиги, "нутқ тежамкорлиги" қонуниятининг амалдаги ифодаси билан изоҳлаш мумкин. Чунки, бирор тушунчани кўп компонентли бирикмалар билан ифодалаш ҳох инглиз, ҳох ўзбек тилида бўлсин, ахборот алмашиш жараёнини қийинлаштириши табиий ҳолатдир.

Ўзбек тилида рус тилининг таъсири остида ҳосил бўлган қўшма сўзларнинг дефис билан ажратиб ёзилиши, уни миллий тилимизда кенг тарқалган турлари ҳақида Р.Дониёровнинг ишларида ҳам кўришимиз мумкин. Олим ўзбек тилининг техник терминологик тизимида *аравача-тахлагич, ағдаргич-қанот, бўшатгич-зичлагич* каби терминлар кенг қўлланаётганлигини алоҳида таъкидлайди [5, Б.144].

Бундан ташқари, конверсия усули инглиз ҳарбий терминологиясида сўз ясашнинг кенг тарқалган усулларидан бири саналади. Унда маълум сўз туркумига тааллуқли сўз ўзининг дастлабки шаклини ўзгартирмаган ҳолда янги парадигмага ўтиб, бошқа сўз туркуми аъзосига айланади. Конверсия феъл ҳосил қилишнинг асосий усулларидан биридир. Масалан: mortar – "миномёт" – to mortar – "ўққа тутмоқ"; shell – "совут" – to shell – "совутни ечмоқ"; rocket – "ракета" – to rocket – "ракета отмоқ"; burst – "портлаш" – to burst – "портлатмоқ"; blockade – "блокада-қуршов" – to blockade – "қуршаб олмоқ". Қайд этиш керакки, конверсия орқали ҳосил бўлган феъл дастлабки сўз маъноси билан боғлиқ ҳаракатни англатади. Янги ҳосил бўлган лексемаларни таржима қилиш муаммоси эса ўзбек тилида конверсия ҳодисасининг учрамаслиги билан изоҳланади. Ҳолбуки, конверсия усулида асосан от сўз туркумидан феъл ҳосил қилинади. Конверсия ёрдамида ҳосил бўлган феъл барча ҳолатларда асос қилиб олинган сўзнинг маъноси билан боғлиқ ҳаракатни англатиши қуйидаги мисолларда ўз аксини топган: mortar – "миномёт" – to mortar феълини ўзбек тилида "миномётламоқ" дея олмаймиз, аксинча, "миномётдан ўққа тутмоқ" дейишимиз мумкин. Officer – "офицер" – to officer – "қўмондонлик қилмоқ", "офицер таркибини тўлдирмоқ"; gap – "ёриқ" – to gap феълини "ёрмоқ" дея олмаймиз, аксинча, "ёриб ўтмоқ" дейишимиз мумкин.

Конверсия йўли орқали феълдан от ҳосил қилиш жараёнини ҳам кузатиш мумкин. Масалан: to intercept – "тутиб олмоқ"; – intercept – "тутқин".

Мисоллардан кўринадики, инглиз тилида отдан феъл ясашда **to** юкламасидан фойдаланилган. Ўзбек тилида феълнинг ноаниқ шакли сўзнинг ўзагига "моқ" қўшимчасини қўшиш орқали реаллашади. Масалан: ўзбек тилидаги "мувозанат" лексемасининг маъноси инглиз тилида "balance" билан берилади. Ҳар икки тилдаги сўз от вазифасида келмоқда. Ушбу сўзлардан феъл ясаш учун ўзбек тилида "мувозанатмоқ" деб бўлмайди, аксинча, ўзбек тилида ушбу сўздан феъл ҳосил қилиш учун унга "сақламоқ" сўзини қўшишимиз лозим. Яъни, "мувозанат сақламоқ" каби. Инглиз тилида эса юқорида таъкидланганидек, феъл ясашда **to** юкламасидан фойдаланиш етарли. Масалан: to balance, яъни "мувозанат сақламоқ".

Тилда қисқартма (аббревиация)лар муҳим аҳамиятга эга. Қисқартмалар ҳар қандай махсус лексиканинг ажралмас таркибий қисми бўлиб, тилни бойитишнинг муҳим манбаи ҳисобланади. Қисқартирилган турли лексик бирликлар чоғиштирилаётган тиллар ҳарбий

Қисқартириш – инглиз тили ҳарбий терминологиясида морфологик усулда сўз ясашнинг кенг тарқалган усули ҳисобланади. Унинг кенг ва изчил тарқалишига сабаб, шубҳасиз, қисқалик ва лўндалик устувор саналган талабларни ўз ичига олган ҳарбий ҳужжатлар услубининг бевосита таъсиридир. Аксарият термин ва термин-бирикмалар қисқа ёзувнинг расмийлаштирилган вариантига эга бўлади. Бироқ, қисқартмаларнинг ёзма нутқда бундай қўлланилишини тўлақонли сўз ясалиш деб бўлмайди. Чунки, ушбу ҳолатда янги сўз ҳосил бўлмайди, аксинча, мавжуд лексик бирликларни белгилашнинг махсус шартли тизимидан фойдаланилади, холос. Қисқартириш орқали янги сўз ҳосил қилиш ҳақида унинг оғзаки нутқда тўлиқ синоним сифатида қўлланила бошлагандагина гапириш мумкин. Масалан: **plane** – **airplane** (иккиси ҳам ***самолётни*** англатади); **chute** – **parachute** (***парашют***).

Терминнинг асосини қисқартириш йўли орқали аббревиацияларнинг қуйидаги асосий шакллари бир-биридан фарқланади:

1) сўз бошини қисқартириш: *(heli)copter; (para)chute;*
2) сўз ўртасини қисқартириш: *arty (artillery);*
3) сўз охирини қисқартириш: *demob(ilize); frag(ment); heli(copter); prop(eller).*

Ушбу кўринишларнинг турли вариантларини учратиш мумкин: *medico (medical officer), nukes (nuclear weapons), pentomic (penta + atomic), radome (radar + dome), siwa (side winder).*

Терминологик тизимда мураккаб структурали қисқартмалар алоҳида аҳамиятга эга. *A-bag (assault bag), A-bomb (atomic bomb), H-bomb (hydrogen bomb)* сингари терминлар бунга мисол бўла олади.

Кўп компонентли ҳарбий терминларнинг акроним қисқартма шакллари ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Масалан: қисқартма терминларнинг охирига **AC** (**AC** – *automatic computer* "автомат ҳисоблаш қурилмаси") компоненти қўшилиши натижасида вужудга келган ҳарбий қисқартма терминлар жумласига **BINAC** – *binary automatic computer;* **FADAC** – *field artillery digital automatic computer;* **MINIAC** – *minimal size automatic computer;* **TRANSAC** – *transistor automatic computer*; **UNIVAC** – *universal automatic computer* сингарилар киради. Шунингдек, **OC** – (*operations center* "бошқарув пункти") компонентли қисқартмаларга **AOC** – *air operations center*, **ARTOC** – *army tactical operations center*, **COMSOC** – *communication space operations center,* **FATOC** – *field army tactical operations center*, **SOC** – *sector operations center* кабиларни киритиш мумкин.

Буюк Британия ҳарбийлари томонидан ҳарбий хизмат жараёнида қисқартмалардан кенг фойдаланилади. Масалан: **AWOL** (Absent without leave). Ушбу қисқартма, қачонки аскар ҳарбий қисм ёки қўриқланаётган ҳарбий постни рухсатсиз ташлаб кетган чоғда қўлланилади. Мисол: *Where is Mike standing in the post. He is **AWOL**.* Ўзбек тилида эса, бундай вазиятда "қочоқ" терминидан фойдаланилади. **MIA** (*Missing in action*) қисқартмасидан урушда аскарнинг изсиз йўқолишига нисбатан қўлланилган. Ушбу терминга муқобил равишда **KIA** (Killed in action) қисқартмаси ишлатилади. Ўзбек тилида эса, бундай вазиятда "бедарак йўқолган" термин-бирикмасидан фойдаланилади. Инглиз аскари рация ёки телефон орқали топшириқ олгандан сўнг ***copy*** ёки ***roger*** терминидан фойдаланади. Ушбу терминнинг тўлиқ шакли *"Мен топшириқни тушундим"* (I understand the message). Бу термин ўзбек тилида *"тушунарли"* ёки *"тушундим"* маъносида келади. Инглиз тилида бирор иш ёки топшириқ бажарилмай қолса ёки муваффақиятсизликка учраса ***dud*** терминидан фойдаланилади. Ушбу қисқартма терминнинг келиб чиқиши, аскар гранатани портлатиш учун унинг ипини тортиб отганда граната портламай қолса, ундан қисқа "**dud**" товуши чиқиши билан боғлиқ. Инглизча ***Uncle Sam*** қисқартма терминини олиб кўрайлик. Ушбу термин таркибидаги дастлабки бош ҳарфлар, яъни **US** *"АҚШ қуролли кучлари"* маъносини беради.

Аслида, қисқартмалар икки катта гуруҳга бўлинади: *график ва лексик*. График қисқартмалар фақат ёзма нутқда ишлатилади, товушли шаклга мўлжалланмаган. Масалан: **Svc Plt** қисқартмаси **service platoon** "хизмат кўрсатиш взводи" маъносини англатади. Лексик қисқартмалар ҳам ёзма, ҳам оғзаки нутқда ишлатилиб, қисқартмаларнинг асосий қисмини ташкил қилади. Масалан: термин бирикмаларнинг қисқариши, **private** (*private soldier* бирикмасидан олинган) "оддий аскар", **automatic** (*automatic pistol* бирикмасидан олинган) "автоматик пистолет" ва ҳ.к.

Шунингдек, инглиз тилида қайта ўзгартириш орқали ҳосил бўлган қисқартмалар ҳам мавжуд: Масалан: **sub** сўзи **submarine** "сувости кемаси" ёки **submachine-gun** "автомат, пистолет-автомат", **radome** сўзи **radar dome** "**РЛС** антеннаси суйри детали" ва ҳарфли қисқартма (аббревиатуралар) кабилар [6, Б.132-135]. Асл аббревиатуралар ҳарфма-ҳарф ўқилади. Масалан: ***USN*** – ***United States Navy*** – "*АҚШ ҳарбий денгиз кучлари*". Аббревиациялардан ташқари ҳарбий лексикада акронимлар ҳам мавжуд. Акронимлар сўз бирикмаларнинг бошланғич ҳарфлари ёки бўғинларидан ҳосил бўлган қисқартмалардир. Улар шакл жиҳатидан умумхалқ сўзларига мос келади. Масалан: ***BOSS*** – biological orbiting satellite station – "биологик орбиталь станция". Қиёсланг: boss – "босс, хўжайин" ҳамдир.

Ҳозирги инглиз тили ҳарбий терминологиясида қисқартмаларнинг сўз ясовчи элементлари билан боғлиқ структур моделлари мавжуд. Улар қаторига "локацион қурилма" маъносини англатувчи –**ar** сўз ясовчи қўшимчали қисқартмалар анча кенг тарқалган. Масалан: **radar**, **sonar**, **sofar**, **cotar**, **datar**, **ladar**, **lofar**, **midar** кабилар. Охирида –**ar** қўшимчаси бўлган сўзлар учраса, демак, гап қандайдир локацион қурилма ҳақида бораётгани маълум бўлади.

Агар қисқартмаларда (**/**) белгиси учраса, у бир неча вазифани бажариши мумкин. Кўпинча у сўз ёки сўз қисмлари чегарасини англатади: **a/c** aircraft; **C/A** counterattack; **F/C** flight control; **M/R** morning report. Ушбу белги қатор олд қўшимча ва боғловчилар ўрнига ҳам қўйилиши мумкин: **A/G** air-to-ground; **C/S** chief *of* staff; **c/s** cycles *per* second; **F/O** fuel-to-oxidizer ratio; **L/A** lighter *than* air; **s/c** second-in-command; **V/STOL** vertical *and* short take off and landing.

Ҳозирги ўзбек тили ҳарбий терминологиясида қисқартмалар инглиз тили ҳарбий қисқартмалари каби мураккаб шаклга эга эмас ва улар кўпчиликни ташкил этмайди. Масалан, Ҳарбий Ҳаво Кучлари (**ҲҲК**), Ҳаво Ҳужумидан Мудофаа (**ҲҲМ**), Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари (**ЎзРҚК**), Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги, Десанчилар Жанговар Машинаси (**ДЖМ**), Заҳира Қўмондонлик Пункти (**ЗҚП**), Заҳарловчи моддалар (**ЗМ**), Зенит Пулемёт Қурилмаси, Зирҳли Разведка-Дозор Машинаси (**ЗРДМ**), Зирҳли Транспортёр (**ЗТР**), Ҳарбий-Денгиз Кучлари (**ҲДК**), Ҳарбий-Денгиз Флоти (**ҲДФ**) шулар жумласидандир.

Аксарият ҳолларда қисқартмаларни оғзаки ва ёзма нутқда англаш ва таржима қилиш анча мураккаб ҳисобланади. Бироқ қисқартмалар билан ишлаш тажрибаси етарли бўлса, аксарият ҳолатларда унинг аниқ маъносини келтириб чиқариш мумкин. Қисқартмаларнинг мазмун-моҳиятини англашда уларнинг ўзига хос лексик-семантик ва лингвокультурологик хусусиятларини тўғри таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ҳарбий терминлар, термин-сўзларнинг ясалиши (ҳосил бўлиши)да қуйидаги усуллар сермаҳсул ҳисобланади ва уларга қуйидагича аниқлик киритилади. а) аффиксация усули – аффикслар сўз ўзагига қўшиш орқали янги ҳарбий терминлар ҳосил бўлади; б) композиция усули - икки ёки уч сўзни бир-бирига қўшиш орқали янги ҳарбий терминлар шакллантиришни ўз ичига олади; в) конверсия усули - конверсия ҳодисаси таъсирида сўзларнинг лексик шакли ва талаффузи ўзгаришсиз қолади. Бир сўз туркумидан бошқа бир сўз туркумига ўтишдаги муносабатлар V+N/N+V моделига мувофиқ феъл туркумидан отлашган сўзлар, ўзак феъл морфемик қобиғи билан талқин этилади; г) аббревиация (қисқартириш) усули ва унинг турларида товуш ёки сўзнинг график шаклининг баъзи қисмларини тушириб қолдиришни ўз ичига олади.

Иқтибослар/Сноски/References

1.Абдуллаев Ф. -чи аффиксининг генезисига доир//Ўзбек тили ва адабиёти. 1960, 6-сон. 47 б. (Abdullayev F. -chi affiksining genezisiga doir//O'zbek tili va adabiyoti. 1960, 6-son. 47 b.)

2.Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке. Дисс. канд. филол. наук. 1981. 70-82 с. (Dadabayev X. Voyennaya leksika v starouzbekskom yazike. Diss. kand. filol. nauk. 1981. 70-82 s.)

3.Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке. Дисс. канд. филол. наук. 48 с. (Dadabayev X. Voyennaya leksika v starouzbekskom yazike. Diss. kand. filol. nauk. 1981. 48 s.)

4.Латипова Ҳ. "Хона" сўз ясовчими ёки қўшма сўз компонентими? // Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар.-Т:.1993.96 б.(LatipovaH."Xona" so'z yasovchimi yoki qo'shma so'z komponentimi? // O'zbek tilshunosligiga oid tadqiqotlar. -T:. 1993. 96 b.)

5.Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари, - Т.: Фан. 1977. 144 б. (Doniyorov R. O'zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari, - T.: Fan. 1977. 144 b.)

6.Борисов В. В. Аббревиация и акронимия // Военные и научно-технические сокращения в иностранных языках / под ред. А.Д. Швейцера.- М.: 2004. 132-135 с. (Borisov V. V. Abbreviatsiya i akronimiya // Voyenniye i nauchno-texnicheskiye sokrashyeniya v inostrannix yazikax / pod red. A.D. Shveysera. - M.: 2004. 132-135 s.)

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Тураходжаева Моҳидил,
Таянч докторант,
Ўзбекистон Миллий университети,
Тошкент, Ўзбекистон
E-mail: turaxujayeva89@mail.ru

ЛЕКСИК НОМИНАЦИЯ ОНОМАСИОЛОГИК ВА КОГНИТИВ ЁНДАШУВ КЕСИШМАСИДА

http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2020-3-7

АННОТАЦИЯ

Ономасиологик ва когнитив тадқиқотлар доирасида умумий тилшуносликнинг долзарб муаммолари қаторида унинг когнитив ва коммуникатив функциялари билан чамбарчас боғлиқ бўлган номинатив функциясининг моҳияти тадқиқ қилиниши лозим бўлган масалалалардан биридир. Ушбу мақолада номинация муаммоси тилшунослик ва унга тегишли фанлар доирасидаги кесимда назарий кўриб чиқилади. Асосий эътибор лисоний вазифаларни бажариш нуқтаи назаридан лексик номинацияни ономасиологик, ментал жараёнлар, тил ва тафаккурнинг узвий алоқаси нуқтаи назаридан эса когнитив ёндашув нуқтаи назаридан кўриб чиқишга қаратилади. Шунингдек, лексик номинациянинг лисонда ифодаланишидаги ўзига хос хусусиятларини ўрганишда когнитив тилшунослик методологиясини қўллаш имкониятлари таҳлилга тортилади. Ўсимликшунослик лексемаларининг тадқиқотимиз йўналиши учун танлаб олинган номинатив статусининг таҳлили, мазкур жараёнда атама, термин, номенклатура сингари тушунчаларнинг ўзаро муносабати ва умумий ҳамда ҳусусий жиҳатлари масаласи, шунингдек, номинация жараёнининг тилшуносликда ўрганилиши ҳолати ва унда эволюцион тарзда рўй берган ўзгаришлар ва ушбу ўзгаришларнинг бугунги кун ботаник терминосистемада қай тарзда акс этиши масалалари муҳокама қилинади.

Калит сўзлар: тилнинг номинатив вазифаси, лексик номинация, ономасиологик ёндашув, когнитив ёндашув, номенклатура, атоқли отлар, атама, термин.

Тураходжаева Мохидил,
Базовый докторант,
Национальный университет Узбекистана,
Ташкент, Узбекистан
E-mail: turaxujayeva89@mail.ru

ЛЕКСИЧЕСКАЯ НОМИНАЦИЯ НА ПЕРЕКРЕСТКЕ ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКОГО И КОГНИТИВНОГО ПОДХОДОВ

АННОТАЦИЯ

Среди актуальных проблем общего языкознания в области ономасиологических и когнитивных исследований сущность номинативной функции, которая тесно связана с ее когнитивными и коммуникативными функциями, является одним из вопросов, требующих изучения. В данной статье проблема номинации теоретически рассматривается в контексте лингвистики и смежных дисциплин. Особое внимание уделяется рассмотрению лексической номинации в свете ономасиологического подхода, с точки зрения выполнения языковых функций, и когнитивного подхода - с позиции ментальных процессов и целостной взаимосвязи языка и мышления. Также анализируются возможности применения методологии когнитивной лингвистики при изучении особенностей вербализации лексической номинации в языке. Обсуждаются вопросы анализа номинативного статуса ботанических лексем, выбранных для направления нашего исследования, взаимосвязи между такими понятиями, как термины, наименования, номенклатура, и общими и частными аспектами, а также состояние изучения номинативного процесса в лингвистике и его эволюционные изменения и как эти изменения отражаются в ботанической терминологической системе.

Ключевые слова: номинативная функция языка, лексическая номинация, ономасиологический подход, когнитивный подход, номенклатура, имена собственные, наименование, термин.

Turakhodjaeva Mohidil,
Basic Doctoral Student,
The National University of Uzbekistan,
Tashkent,Uzbekistan
E-mail: turaxujayeva89@mail.ru

LEXICAL NOMINATION AT THE CROSSROADS OF ONOMASIOLOGICAL AND COGNITIVE APPROACHES

ANNOTATION

Among the urgent problems of general linguistics in the field of onomasiological and cognitive research, the essence of the nominative function, which is closely related to its cognitive and communicative functions, is one of the issues requiring study. In this article, the problem of nomination is theoretically considered in the context of linguistics and related disciplines. Special attention is paid to the consideration of the lexical nomination in the light of the onomasiological approach, from the point of view of the performance of linguistic functions, and the cognitive approach, from the standpoint of mental processes and the integral relationship of language and thinking.It also analyzes the possibilities of applying the methodology of cognitive linguistics when studying the features of verbalization of lexical nomination in a language. Analysis of the nominative status of botanical lexemes chosen for the direction of our research, the relationship between concepts such as terms, names, nomenclature, and general and particular aspects, as well as the state of the study of the nominative process in linguistics and its evolutionary changes and how these changes are reflected in botanical terminological system is discussed.

Key words: nominative function of language, lexical nomination, onomasiological

approach, cognitive approach, nomenclature, proper names, name, term.

Кўп асрлик лингвистик тадқиқотлар тарихи олимларнинг номинация жараёнларини муқаррар равишда ўз ичига оладиган асосий лингвистик функцияларни аниқлаш масаласига қизиқишидан далолат беради [1, Б.336]. Номинация (лот. nominatio - номлаш, ном қўйиш, аташ) - номлаш хусусиятига эга бўлган, яъни нолисоний борлиқ унсурларига ном бериш ва уларни ажратиб кўрсатиш, улар ҳақида тегишли тушунчаларни шакллантириш учун хизмат қиладиган тил бирликлари - сўзлар, сўз бирикмалари, фразеологизмлар ва гапларни ҳосил қилиш. Номинация жараёнининг натижаси ҳисобланган маъноли тил бирлиги хам айни шу термин орқали ифодаланади. Айрим олимлар номинация терминини тилшуносликнинг номлаш жараёнлари таркибини ўрганувчи бўлимини билдириш учун ҳам қўллайдилар [2].

Инсоният жамиятининг когнитив ва коммуникатив фаоллигининг динамик ривожланиши ва натижада янги моддий ва маънавий маданият объектларининг пайдо бўлиши инсон ҳаётининг барча соҳаларини янги номлар билан таъминлашни тилнинг асосий вазифаларидан бири сифатида белгилаш мумкинлигидан далолат беради [1, Б.5].

Шундай қилиб, лексик номинацияни ўрганиш, биринчи навбатда, номинациянинг семиотик ва ономасиологик жиҳатлари ўрганиладиган лексикология доирасида амалга оширилади. Бошқача қилиб айтганда, лексик номинация лингвистик белги ва унинг тегишли ҳодиса билан алоқаси нуқтаи назаридан кўриб чиқилади.

Тил воситаларини структур-семантик жиҳатдан типологик парадигма доирасида тасвирлаш соҳасида анча бой тажрибага эга бўлган тилшуносликда ҳозирда масалага нисбатан ўзгача ракурсдан назар солинмоқда. Замонавий тилшунослик лингвистик ҳодисаларни, шу жумладан номинацияни ҳам кўп ўлчовли тавсиф асосида тадқиқ қилишга асосланмоқда [3, Б.33].

Ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб атроф-олам, воқеликни лисоний бирликлар орқали номлаш ономасиологиянинг вазифаси сифатида белгилаб берилди. Ушбу ёндашув В.Н. Телия, А.А. Уфимцева, Е.С. Кубрякова, Э.С. Азнаурова, Н.Д. Арутюнова, Л.С. Ковтун, Г.В. Колшанский, Б.А. Серебренников, В.Г. Гак, В. Матезиус сингари номдор тилшуносларнинг адқиқотларида яққол кўзга ташланар эди [4, Б.82].

Тил бирликларини, яъни турли тузилмалар ва тизимли мураккаблик белгиларини - сўзлардан жумлаларга бўлган қамровни ўрганишга қаратилган номинатив функцияни бажариш нуқтаи назаридан, ономасиологик таълимот номинацияни ҳақиқатга боғлиқ ҳолда кўриб чиқишни ўз ичига олади [5, Б.345].

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ўтган асрнинг иккинчи ярмига қадар ўсимликшунослик лексикаси тизими асосан ботаника номенклатураси нуқтаи назаридан ўрганилган. Улар нафақат ўсимлик номлари, балки диалектал вариантлари, этимологияси, амалий аҳамияти ва ўсимликшуносликка оид бошқа турли - туман маълумотларни қамраб олган бўлиб, нафақат ботаника соҳаси вакиллари ва тилшунослар, балки ўсимликлар дунёсига қизиқувчи хаваскорлар томонидан жамлаб борилди. Ушбу тадқиқотлар доирасида тилшуносларни қизиқтирган жиҳатлардан бири ономасиологиянинг асосий тушунчалари бўлмиш "термин", "атама", "номенклатура" ўртасидаги чегарани белгилаб олиш бўлди. Номенклатура ва терминология орасидаги фарқланишга биринчилардан бўлиб эътибор берган Г.О. Винокур эди [6, Б.49]. Терминологияни тушунчалар тизими, номенклатурани эса номлар тизими деб таърифлаб, нафақат атамалардан, балки атоқли отлардан фарқ қилувчи номенклатура белгиларини у алоҳида гуруҳга

ажратди.

Номенклатура ва атама масаласини кейинчалик ишлаб чиқиш билан А.А. Реформатский шуғулланиб, шундай деб ёзган эди: "Терминология энг аввало мазкур фаннинг тизимли тушунчаси билан боғлиқ, номенклатура фақат унинг объектларини ёрлиқлайди" [7, Б.163]. Ҳозирги кунда рус тилшуносларининг кўпчилиги терминология ва номенклатура турли тушунчалар ҳисобланади ва ҳар бири ўз вазифасини бажаради, деган нуқтаи назарга риоя қиладилар. Шунга қарамасдан, ҳануз ушбу масала бўйича, ҳеч бўлмаганда қуйидаги учта йўналишда,мунозарали фикрлар билдирилади [8, Б.111]:

1.Номенклатура ва атоқли от

2.Атама ва атоқли от

3.Номенклатура ва атама

Номенклатура ва атоқли от тушунчасини бир-бирига тенглаштириб, атоқли отнинг предметни ёрлиқлаш, ўзига ўхшаш синфдан ажратиш хусусиятини А.А. Реформатский кўрсатиб берди. У "атоқли отлар айнан номенклатура белгилари бўлиши мумкин" деб таъкидлади [7, Б.163]. Атоқли отнинг индивидуал предметни унинг белгиларидан қатъий назар ифодалаш хусусияти бир қатор муаллифлар томонидан эътироф этилди [9, Б.261;10;11]. Атоқли отнинг хилма-хил терминологияларда тегишли соҳанинг онтологик инвентарини санаб ўтишда қўлланилиши уни номенклатура белгисига тенглаштириш имконини беради, шундай бўлса-да, бизга уларнинг фарқи функционал-стилистик табиатида эканлиги маълум бщлди. Атоқли отлар умум қўлланилувчи бирликлар бўлиб, уларнинг ишлатилиш фоизи унча юқори эмас, ваҳоланки номенклатура терминология билан бирга мазкур фаннинг илмий-терминологик тушунчалари айнан битта тизимининг таркибига киради. Агар тилнинг умумий лексикасида тушунча турдош от билан ифода қилинган бўлса, терминологияда бу вазифани атама бажаради. Агар атоқли от умумий лексикада ўзига ўхшашлар қаторидан ажратиб, предметни атаса, номенклатурада тегишли вазифани номенклатура белгиси, терминология бажаради [12, Б.53].

Аввалдан қўлланилиб келинган "термин" ва "терминология" масалалари юзасидан кўплаб тадқиқот ишлари олиб борилган бўлиб, турли таърифлар берилган. "Термин" лексемаси лотинча "terminus" сўзидан келиб чиққан бўлиб, "охири", "чек", "чегара", "тугаш" деган маъноларни билдиради" [13, Б.203]. П.Нишоновнинг таъкидлашича "Термин - тузилишига кўра сўз ёки сўз бирикмаси бўлиб, семантикаси жиҳатидан махсус соҳа доираси билан чегараланган ва шу соҳага оид тушунчани ифодаловчи лексик бирликдир" [12, Б.53]. Термин - мазмунан муайян мантиқий тушунчалар тизимидаги маълум бир бирлик билан шартсиз равишда (мажбуран) нисбатланадиган (қиёсланадиган) сўз. Терминнинг тилшунослик объекти сифатида белгиланиши ва унинг тизимли равишда ўрганилиши "термин" тушунчаси изоҳ (дефиниция)ларининг шаклланишига, терминнинг тавсифланишига, у билан боғлиқ муаммоларнинг ечимларини ишлаб чиқилиш пировардида терминшунослик фанининг юзага келишига туртки бўлди. Термин лексикграмматик тушунчалар тизимидан қатъий ўрин эгаллади ва тил лексик-семантик тизимининг "тўлақонли аъзосига" айланди. А.Реформатский фикрига кўра, термин "шунчаки сўз" эмас, балки у "ноодатий" ёки "янги сўз" бўлсин, уни "рационаллаштириш" ва ҳатто "ўйлаб топиш" мумкин бўлса ҳам, у энг аввло сўздир, дея эътироф этади. Термин ўз лингвистик табиатига кўра, адабий тил луғавий тизимининг ажралмас таркибий қисми бўлиб, бошқа тоифадаги сўзлардан илмий, техникавий ёхуд бошқа касбий тушунчаларни аниқ, ихчам ифодалаши ва ахборотга бойлиги билан ажралиб туради. Ўзбекистон миллий энциклопедиясида келтирилишича: ..... "термин" сўзи

билан бир қаторда айни маънода "атама", "истилоҳ" сўзлари ҳам қўлланилмоқда. Лекин, улар "термин" сўзининг тўлиқ маъносини ифода эта олмайди. "Атама" сўзи кенг маънода қўлланилиб, географик объектлар, атоқли номларга нисбатан қўлланилса, "истилоҳ" сўзини эса асосан тарихий мавзулардаги матнлар (масалан: адабиёт тарихи, Шарқ фалсафаси ва б.)да бемалол қўллаш мумкин. С. Усмонов фикрига кўра: " .... атама сўзининг маъноси термин сўзининг маъносига нисбатан кенг бўлиб, у барча нарсаларнинг номи сифатида тушунилади, термин эса муайян бир тор соҳада қўлланувчи расмийлашган сўздир. Шу маънода, термин тушунчаси "атама" тушунчасининг ичига кирувчи илмий-луғавий бирликдир" дея таъкидлайди [16, Б.214].

Ҳар қандай атоқли от, бундан ташқари, уни атама билан яқинлаштирадиган хусусиятларга эга. Униси ҳам, буниси ҳам оддий турдош отдан, яъни вақт ўтиши билан мужмаллашиши мумкин бўлган тўлиқ маъноли ўзакли отдан келиб чиқади. Атаманинг ҳам, атоқли отнинг ҳам маъноси маълум муносабатлар билан боғланган кишиларнинг қисқа давраси учун тушунарлидир [11, Б.200]. Шунга қарамасдан, улар фарқларга эгадир. Ўзининг тарихий келажагига, жамиятнинг маданий ривожига қараб атама катта гуруҳ кишилари учун бойликка айланади ва мунтазам детерминативлашиб, бу билан тилнинг луғат таркибини бойитиб, умум қўлланиладиган лексикага қайтиши мумкин. Атоқли от эса, аксинча, жуда кенг қўлланилади, бироқ, ўзининг тарихий келажагида дастлабки маъносини йўқотиб, ўзига хос семантикалашмаган белгига айланади[11, Б.201]. Бу иккита бир-бирига қарама-қарши йўналтирилган жараёнлар атаманинг ва атоқли отнинг турли вазифалари билан аниқланади. Белгиларнинг ўзаро муносабати билан атама икки хил вазифани бажаради:

1.Ифодаловчини ифодаланаётган билан ўзаро боғлайди.

2.Атаманинг мазмунида бир маънода таърифланган ифодаланувчининг мағзига кириб боради. Атоқли от - бир томонга йўналтирилган бирлик. У атаманинг фақат биринчи вазифаси билан мос келиб, ифодаланувчи ҳақида умумий тасаввур беради холос [11, Б.202].

Гарчи терминология ва номенклатура тушунчаларини чегаралаш аслини олганда соф лингвистик терминологияга мустаҳкам равишда кирган бўлса-да, амалда бу тушунчаларни бир-биридан бутунлай ажралган деб ҳисоблаш мумкин эмас [18, Б.25]. Атамалар тизимини кўриб чиқишда атама ва номенклатура ўртасида аниқ чегарани ўтказиш жуда қийин. Мисол учун, физик географиянинг номенклатура ва терминологияси жуда мураккаб муносабатдадир. Номенклатуранинг ва терминологиянинг таркибига айнан бир хил сўзлар киради [18, Б.28].

Атамалар ҳам, номенклатура белгилари ҳам мазкур фаннинг илмий-техник тушунчаларини тасвирлаш учун зарур элементлар ҳисобланади. А.А. Реформатскийнинг таъкидлашича, "номенклатура фаннинг тушунчалари билан тўғридан-тўғри боғланмаган" [8, Б.164]. В.В. Кондрашевнинг ортидан бу фикрни шундай планда тушунамизки, номенклатура белгилари тушунчалар билан мазкур тилнинг тагтизими атамалари орқали боғланади. "Мазкур фаннинг, ишлаб чиқаришнинг мазкур соҳаси атамалари қатъий тизимлилиги сабабли, ўша тушунчалар билан боғлиқ бўлган номенклатура белгиларининг ҳам тизимлилиги керакдир, улар тилда атамаларнинг мавжудлиги сабаблигина ишлайдилар холос [14, Б.109].

Ядровий луғатни ажратганимиздан сўнг, биз терминологик бирликларни атамалар ёки номенклатура белгиларига киритишда шубҳа остига қўймадик, гарчи инглизча ўсимликшунослик луғатини шакллантиришнинг кейинги бобда кўрсатилган йўллари фан сўзларининг пайдо бўлишидан анча илгариги даврларда

идрок қилинаётган объектнинг соддалашувини назарда тутиши мумкин бўлса ҳам. Номенклатура индивидуаллаштирувчи сўз белгиси сифатида алоҳида батафсил тадқиқот предмети ҳисобланади [19, Б.87]. Биз луғатнинг ажратилган қисмини ўсимликшунослик илмий тушунчаларини тасвирлаш учун зарур бўлган бирликлар мажмуи деб қараймиз. Айтилгандан келиб чиқиб ҳамда ажратилган материалнинг бир хилда эмаслигини ҳисобга олиб, терминологик қатламга тегишли бўлган ўсимлик номларини ифодалаш учун "атама" ёки "терминологик сўз", шунингдек, "ўсимликшунослик лексемалари" бирликларини ишлатамиз.

Тадқиқотимиз объекти бўлмиш ўсимликшунослик лексемаларининг номинатив статусини аниқлаб олдик, бироқ олдимизга қўйган вазифалардан яна бири номинация жараёнининг тилшуносликда ўрганилиши масаласи ва унда эволюцион тарзда рўй берган ўзгаришлар ва ушбу ўзгаришларнинг бугунги кун ботаник терминосистемада қай тарзда акс этишини ёритишдан ҳам иборатдир.

Номинация, ҳозирга келиб, нафақат муайян ҳодисаларни номлайдиган тил бирликларининг шаклланиши жараёни сифатида, балки "шахс томонидан борлиқдаги тушунчаларни объективлаштириш" мураккаб жараёни натижасида ўрганилади [20, Б.3].

Тилни "ахборотни тартибга солиш, ишлаб чиқариш ва узатиш воситаси" сифатида қаралганда, тушунчалар ва ҳодисаларни номлаш билан боғлиқ ментал ва лисоний фаолиятнинг табиати тўғрисида жавобини кутаётган турли саволлар туғилмоқда, бу еса лисоний таҳлил кўламини кенгайтиришни талаб қилади [21, Б.3].

Тилшунослик соҳалари билан бир қаторда номинация бошқа соҳаларнинг ҳам тадқиқот объектига айланади. Номинациянинг ўрганилаётган жиҳатидан келиб чиқиб, тадқиқот усуллари ҳам, концептуал аппарати ҳам турлича бўлади. Масалан, тилни инсон организми билан қиёсловчи натуралистик лингвистик тадқиқотлар доирасида (масалан, А. Шлейхер, М. К. Рапп, А. А. Овелак сингари олимлар ишларида) товуш ва белгилар орқали аҳборот етказишни таьминловчи номинация инсон иродасига боғлиқ бўлмаган "эволюцион" стихияли жараён сифатида баҳоланади [22, Б.76].

Тилнинг яралиши, А. Шлейхернинг сўзларига кўра, "табиатни инсонийлаштириш", тилнинг ўзи еса "овозли материя орқали тафаккур қилиш" дир овозли материя " [22, Б.324].

Номинация масаласида, натуралистик тилшуносликнинг диққат марказида "тилнинг моддий асоси"да ва унинг барча функциялари, шу жумладан номинатив вазифаси, биринчи навбатда, мия, шунингдек, нутқ ва ҳис -туйғулар органлари туради. Бошқача қилиб айтганда, номинатив жараённинг асосини объектив воқеликни ақлий-ҳиссий идрок қилиш ташкил этади [22, Б.324].

А.Р. Лурия, Н.И. Жинкин, С.Д. Кацнельсон сингари тилшунослар номинацияга инсон рухий фаолиятининг мураккаб шакли сифатида баҳо бердилар ва масалани нейролингвистика доирасида ўргандилар [23, Б.7].

Улар номинацияни психология ва тилшунослик кесишмасида тадқиқ қилади ва предметларни номлаш жараёнини тил ва нутқ фаоллигининг мия механизмларини ўрганиш асосида тадқиқ қилишга эътибор қаратадилар [24, Б.208].

Демак, ушбу назария доирасида номинация жараёни атроф-олам ҳақидаги ахборотни кодлашнинг махсус операция сифатида тушунилади.

Номинатив жараёнларни ўрганишнинг бошланғич нуқтаси уни ўрганишга бир неча ёндашувлар мавжудлигининг асосий омили ҳисобланади, яьни тилшуносликда номинатив жараёнлар асосан уларнинг функционал имкониятлари нуқтаи назаридан ўрганилишига шубҳа йўқ.

Психолингвистик тадқиқотлар доирасида (Д. Кларк, Ж.Г. Гринберг) номинация

лисоний ва нутқий бирликларнинг ҳосил бўлиши ва уларни идрок етиш жараёни нуқтаи назаридан текширилди [25, Б.404]. Натуралистик ва нейролингвистик тадқиқотлардаги устувор йўналишларда бўлгани сингари, психолингвистик тадқиқотларда ҳам мия фаолиятини тил тизимига нисбатан ўрганишга қаратилган.

Номинация, ёки ментал репрезентация назарияси тилшуносликнинг когнитив йўналишида олиб борилган тадқиқотлар назаридан ҳам четда қолмади. (Дж. Лакофф, Р. Лангакр, Н. Хомский, Л. Тэлия, У. Крофт, Л.Г. Лузина, В.А. Маслова, Ю.Г. Панкрац и др.), ва тафаккур субъектининг ташқи ва ички дунёсини лингвистик белгилар ёрдамида ифодалашнинг когнитив жараёнларини ўрганишга ушбу йўналиш диққат марказида бўлди [26, Б.58]. Бошқача қилиб айтганда, номинация когнитив тилшунослик тадқиқотларда лисоний шаклларнинг когнитив аналоглари билан ўзаро боғлиқлиги ёки воқеликни объектив тушуниш жараёни ва натижаси сифатида тушунилади.

Шу сабабга кўра номинатив фаолият жараёнини ономасиологик ва когнитив ёндашувлар асосида таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Сўзларни тилда номлаш воситаси сифатида ўрганишга ономасиологик қизиқишнинг шаклланишининг келиб чиқиши турли тарихий босқичларга бориб тақалади. А.А. Уфимцева номинация назариясининг пайдо бўлиши учун қулай шарт -шароитларнинг шаклланиши XX аср бошларига тўғри келишини таъкидлайди. Бу давр Р. Мерингер, Г. Шухардт, В. Мейер-Любке каби немис олимларининг номлари билан боғлиқ бўлиб, уларнинг номинация назариясининг шаклланишига қўшган ҳиссаси беқиёсдир [23, Б.35].

Лингвистик мактабларнинг сўзга бўлган қизиқишини кучайтириш "маъно" ва "белгилаш" тушунчаларини, "сўзлар" нинг лисонда воқеаланиши масалалари номинацияни ўрганаётган лингвистик ёъналишнинг шаклланишида муҳим роль ўйнади [23, Б.5].

Бироқ, номинация назариясининг шаклланиши кўпроқ Л. Вайсгербер, К. Балдингернинг лексик майдон тўғрисидаги қарашлари билан, шунингдек В. Краузе, Ф. Дорнзейн, Б. Кводи ва В. фон Картбургларнинг тадқиқотлари самараси ўлароқ 1950 - йилларда ономасиология мустақил лингвистик таълимот сифатида шакллана бошлади [27, Б.41].

Шундан сўнг фақат от сўз туркумининг номинатив вазифасини ўрганишгина емас, балки бошқа сўз туркумларининг ҳам ушбу потенсиали кўриб чиқила бошланди ва алоҳида белгиларни ўрганиш уларнинг нафақат лексемалар, балки иборалар ва гаплар доирасидаги комбинациясини таҳлил қилиш билан алмаштирилади.

Шу нуқтаи назардан, замонавий ономасиологиянинг илгари фақат математик ва лисоний мантиқ доирасида ўрганилган лексик номинациянинг пропозитив турига бўлган қизиқишни ҳам таъкидлаб ўтиш зарур [28, Б.401].

Тилнинг репрезентатив функциясини ўрганишга ономасиологик ёндашувнинг услубий тамойиллари масаласида Е.С. Кубрякова А.Заунер ғоясининг аҳамиятини қайд этади. 1903 йилда у янги таҳлил турини, яъни ономасиологик таҳлилни семасиологик таҳлилдан ажратиш зарурлигини уқтира бошлади [26,Б.58], чунки тилнинг лексик таркибини ономасиологик таҳлил қилиш, семасиологик таҳлилдан фарқли равишда номинатив актни номланган реалиядан номинациянинг ўзига томон таҳлил қилиш кераклигини англатар эди.

Шундай қилиб, хулоса қилишимиз мумкинки, номинацияни ўрганишга ономасиологик ёндашув тил бирликларини "тилдан ташқари таркибни маълум бир лингвистик шаклга ўтказиш" позициясидан ўрганишни назарда тутади [27, Б.109]

Ономасиологик ёндашув асосида номинацияни тадқиқ қилишнинг асосий тамойили маънони ёки мазмунни воқеалантирувчи шаклларини излаш емас, балки ушбу лисоний бирликлар - белгиларни шаклланиш тамойиллари ва усулларини ўрганишдир.

Ушбу лисоний белгилар субъект онгида ва унинг ижтимоий тажрибасида акс этади. Когнитив-ономасиологик ёндашув доирасида тилнинг семиотик жиҳатлари ҳақида сўз борар экан, шуни таъкидлаш жоизки, номинациянинг репрезентатив функсияси, субйектнинг ижтимоий-тарихий тажрибаси натижаларини, шунингдек, тафаккур билан бевосита боғлиқ бўлган билиш тажрибасидан ташкил топган когнитив базасини мустаҳкамлаш ва сақлаш учун унинг когнитив фаолият натижаларини умумлаштира олиш потенциали билан белгиланади.

Семантика доирасида тилда объектив воқеликни акс еттириш муаммолари ономасиология (номинация назарияси) ва мотивология (мотивация назарияси) каби соҳалар кесишмасида ўрганилади ва уларнинг асосий масалаларидан бири сўзнинг ички шакли тушунчаси, "лисон - тафаккур - воқелик" учбурчагини бирлаштиради.

Ономасиологияда сўзнинг ички шакли "ном остида яширинган тасвир" деб тушунилади [30, Б.232], бошқача айтганда, "номинациянинг белгиси сўзда воқеалантирилади" [31, Б.25]. Мотивологияда эса сўзнинг ички шакли "сўзнинг морфо-семантик тузилиши бўлиб, унинг талаффузи ва маъноси ўртасидаги боғлиқликни изоҳлашга имкон берувчи омилдир [31, Б.26].

Уларнинг ўртасидаги асосий фарқ шуки, ономасиологик ёндашувда номинациянинг белгиси феноменнинг номланиш тарихи контекстида кўриб чиқилади ва шунга мувофиқ диахроник ҳисобланади, мотивологик ёндашувда еса синхронлик тамойилига мувофиқ еса номлаш жараёни "тилшунослик ривожланишининг маълум бир давридаги ҳақиқий ҳолати нуқтаи назаридан" ўрганилади [32, Б.8]. Агар мотивацион ва номинал хусусиятлар бир-бирига тўғри келса, сўзнинг ички шакли ҳар иккала ёндашувни талқин қилишда бир хил бўлади, лекин агар сўз мотивациясиз бўлса ёки қайта мотивация жараёнидан ўтган бўлса, у ҳолда ички шакл ономасиологик ва мотивологик тадқиқотлар доирасида турлича талқин қилиниши мумкин.

Шу ўринда Е. С. Кубрякова асосий вазифаси мавжуд маълумотларни янги когнитив атамалар орқали қайта талқин қилишдан иборат бўлган "когнитив ономасиология" атамасини таклиф қилади [26, Б.322].

Когнитив тилшунослик ва ономасиология ўртасидаги яқин алоқа заруриятини атоқли рус когнитив тилшуносларидан бири Г.И.Берестнев қуйидагича таьрифлайди: "... фикрлар ёки тасаввурларнинг лисоний бирликлар ёрдамида номланиши ҳисобланмиш номинация жараёни когнитив тилшуносликнинг диққат марказида бўлиши керак" [33, Б.5]. Таъкидлаш жоизки, Г.И.Берестнев когнитивист сифатида биринчи навбатда номинация жараёнида воқеликнинг ўзини эмас, балки "ғоялар ёки тасаввурлар"нинг лисон ва нутқда ўз ифодасини топиши масаласини илгари суради.

Шундай қилиб, "реалия - сўз" муносабати биринчи навбатда, анъанавий ономасиологиядан фарқли ўлароқ, атрофдаги воқеликни ментал ассимиляция қилишнинг ўзига хос хусусиятлари ва уни инсон онгида қай тарзда акс этишига асосий эътиборни қаратади [33, Б.5].

Хулоса қилиб айтганда, когнитив ономасиология доирасида, ономасиологик таҳлилнинг қуйидаги тушунчалари ишлаб чиқилган: номинация белгиси, номинация тамойили ва усули. Номинация белгиси етимологик манбалар ёрдамида мотивацияланган ёки қайта қурилган сўзнинг ички шакли асосида намоён бўлади.

Шундай қилиб, когнитив-ономасиологик тадқиқотлар ономасиологик таҳлил натижаларини хусусийдан (номинация белгиси) дан умумийгача (номинация усуллари ва тамойиллари ва когнитив моделлар) бўлган кўламини қамраб олади.

Иқтибослар/Сноски/References

1.Телия В.Н. Номинация // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд., доп. М. : Большая Российская энциклопедия, 2002. С.336 (Teliya V.N. Nominatsiya // Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar` / gl. red. V.N. Yartseva. 2-e izd., dop. M. : Bol`shaya Rossiyskaya entsiklopediya, 2002. S.336)

2.Номинация ҳақида [https://qomus.info/encyclopedia/cat-n/nominatsiya-uz/] (Nominatsiya haqida [https://qomus.info/encyclopedia/cat-n/nominatsiya-uz/])

3.Уфимцева А.А. Лексическая номинация (первичная нейтральная). 2-е изд. М.: ЛИБРОКОМ, 2010.?С.5(Ufimtseva A.A. Leksicheskaya nominatsiya (pervichnaya neytralnaya). 2-e izd. M.: LIBROKOM, 2010. S.5)

4.Антонова М. Б. Лексическая номинация на базе малых словообразовательных моделей в современном английском языке : дис. - М., 2006, 2006. (Antonova M. B. Leksicheskaya nominatsiya na baze malыx slovoobrazovatelnyh modeley v sovremennom angliyskom yazyke : dis. - M., 2006, 2006)

5.Катермина В. В. и др. Номинация как лингвистическая проблема //Альманах современной науки и образования. - 2008. - №. 8-1. - С. 82-84. (Katermina V. V. i dr. Nominatsiya kak lingvisticheskaya problema //Almanax sovremennoy nauki i obrazovaniya. - 2008. - №. 8-1. - S. 82-84).

6.Кубрякова Е.С. Ономасиология // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд., доп. М. : Большая Российская энциклопедия, 2002. С. 345-346. (Kubryakova E.S. Onomasiologiya // Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar / gl. red. V.N. Yartseva. 2-e izd., dop. M. : Bol`shaya Rossiyskaya entsiklopediya, 2002. S. 345-346).

7.Винокур, Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур // Труды Московского института истории, философии и литературы. - М., 1939. - Т. 5. - С. 49. (Vinokur, G. O. O nekotorыx yavleniyax slovoobrazovaniya v russkoy texnicheskoy terminologii / G. O. Vinokur // Trudы Moskovskogo instituta istorii, filosofii i literatury. - M., 1939. - T. 5. - S. 49).

8.Реформатский А. А. Мысли о терминологии //Современные проблемы русской терминологии. - 1986. - С. 163-198. (Reformatskiy A. A. Mыsli o terminologii // Sovremennye problemy russkoy terminologii. - 1986. - S. 163-198).

9.Мякшин К. А. К вопросу об основных признаках термина //Альманах современной науки и образования. - 2009. - №. 8-2. - С. 111-115. (Myakshin K. A. K voprosu ob osnovnыx priznakax termina //Almanax sovremennoy nauki i obrazovaniya. - 2009. - №. 8-2. - S. 111-115).

10.Гак В.Г. Лексическое значение слова / В.Г.Гак // Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Сов. Энциклопедия, 1990. - С. 261-263. (Gak V.G. Leksicheskoe znachenie slova / V.G.Gak // Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar. - M.: Sov. Entsiklopediya, 1990. - S. 261-263).

11.Суперанская, А.В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. - М.: Международные отношения, 1973. - 248 с. (Superanskaya, A.V. Obshaya teoriya imeni sobstvennogo / A. V. Superanskaya. - M.: Mejdunarodnye otnosheniya, 1973. - 248 s).

12.Ярцева, В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / В.Н. Ярцева. - М.: Больш. Рос. Энциклопедия, 2002. - 536 с (Yartseva, V.N. Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar [Tekst] / V.N. Yartseva. - M.: Bolsh. Ros. Entsiklopediya, 2002. - 536 s)

13.Хаютин А. Д. Термин, терминология, номенклатура: учеб. пособие // Самарканд: Изд-во Самаркандского ун-та. - 1972. - С. 53 (Xayutin A. D. Termin, terminologiya, nomenklatura: ucheb. posobie //Samarkand: Izd-vo Samarkandskogo

un-ta. - 1972. - S. 53)

14.Кондрашов С. А. Терминологический справочник по судебной генетической экспертизе. - 2009. (Kondrashov S. A. Terminologicheskiy spravochnik po sudebnoy geneticheskoy ekspertize. - 2009).

15.Krisin L.P. Tolkoviy slovar inoyazichnix slov. - M.: 1998. - S. 203.

16.Abdullaeva S. N. Nominal professional conditions of terminology in languages // Scientific Bulletin of Namangan State University. - 2019. - T. 1. - №. 5. - C. 214-219.

17.Усатый И. Б. Термин и номен: к проблеме разграничения //Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. - 2007. - №. 6. (Usaty I. B. Termin i nomen: k probleme razgranicheniya //Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki. - 2007. - №. 6)

18.Шарашова М. К. К разграничению терминов и номенклатурных единиц (на материале названий растений) // Учен. зап. Калининск. пед.ин-та. 1969. Т. 66 Ч. 1. (Sharashova M. K. K razgranicheniyu terminov i nomenklaturnyx edinits (na materiale nazvaniy rasteniy) // Uchen. zap. Kalininsk. ped.in-ta. 1969. T. 66 Ch. 1)

19.Моисеев А. И. О языковой природе термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М.,1970 (Moiseev A. I. O yazыkovoy prirode termina // Lingvisticheskie problemy nauchno-texnicheskoy terminologii. M.,1970)

20.Уфимцева А.А. Лексическая номинация (первичная нейтральная). 2-е изд. М. : ЛИБРОКОМ, 2010. С.8 (Ufimtseva A.A. Leksicheskaya nominatsiya (pervichnaya neytralnaya). 2-e izd. M. : LIBROKOM, 2010.S.8)

21.Geeraerts D., Cuyckens H. Introducing Cognitive Linguistics // The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics / ed. by D. Geeraerts, H. Cuyckens. Oxford ; New York : Oxford University Press, 2007. P.3

22.Кодухов В.И. Натуралистическое направление // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд., доп. М. : Большая Российская энциклопедия, 2002. С.3 (Koduxov V.I. Naturalisticheskoe napravlenie / / Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar / gl. red. V.N. Yartseva. 2-e izd., dop. M. : Bolshaya Rossiyskaya entsiklopediya, 2002. S.3)

23.Уфимцева А.А., Азнаурова Э.С., Кубрякова Е.С., Телия В.Н.Лингвистическая сущность и аспекты номинации // Языковая номинация / отв. ред. Б.А. Серебренников, А.А. Уфимцева. М. : Наука, 1997. С. 7-19. (Ufimtseva A.A., Aznaurova E.S., Kubryakova E.S., Teliya V.N.Lingvisticheskaya sushnost i aspekty nominatsii // Yazykovaya nominatsiya / otv. red. B.A. Serebrennikov, A.A. Ufimtseva. M. : Nauka, 1997. S. 7-19).

24.Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. М. : Директ-Медиа, 2008. ? 547 с (Luriya A.R. Osnovnye problemy neyrolingvistiki. M. : Direkt-Media, 2008. 547 s)

25.Леонтьев А.А. Психолингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд., доп. М. : Большая Российская энциклопедия, 2002. С.404-405 (Leontev A.A. Psixolingvistika // Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar / gl. red. V.N. Yartseva. 2-e izd., dop. M.: Bolshaya Rossiyskaya entsiklopediya, 2002. S.404-405)

26.Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. М.: Языки славянской культуры, 2004. С.58 (Kubryakova E.S. Yazыk i znanie: Na puti polucheniya znaniy o yazыke: Chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya. Rol yazyka v poznanii mira / Ros. akademiya nauk. In-t yazыkoznaniya. M. : Yazыki slavyanskoy kul`turы, 2004. S.58)

27.Даниленко В. П. Языковая картина мира в теории Л. Вайсгербера //Филология

и человек. - 2009. - №. 1. Архипова С. В. Компонентный анализ как метод исследования значения слова //В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: сб. ст. по матлам XX Междунар. науч. практ. конф. - 2013. - Т. 18. - С. 41-45. (Danilenko V. P. Yazykovaya kartina mira v teorii L. Vaysgerbera//Filologiyai chelovek.- 2009.- №.1.ArxipovaS.V.Komponentny analiz kak metod issledovaniya znacheniya slova //V mire nauki i iskusstva: voprosy filologii, iskusstvovedeniya i kulturologii: sb. st. po matlam XX Mejdunar. nauch. prakt. konf. - 2013. - T. 18. - S. 41-45).

28.Арутюнова Н.Д. Пропозиция // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд., доп. М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. - С. 401 (Arutyunova N.D. Propozitsiya // Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar / gl. red. V.N. Yartseva. 2-e izd., dop. M.: Bolshaya Rossiyskaya entsiklopediya, 2002. - S. 401)

29.Даниленко В.П. Ономасиологическое направление в истории грамматики / / Вопросы языкознания. 1988. № 3. С. 108-131. (Danilenko V.P. Onomasiologicheskoe napravlenie v istorii grammatiki // Voprosy yazыkoznaniya. 1988. № 3. S. 108-131).

30.Гак В. Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация (Общие вопросы) : колл. моногр. / В. Г. Гак [и др.]. - М. : Наука , 1977. - С. 230-293. (Gak V. G. K tipologii lingvisticheskix nominatsiy // Yazыkovaya nominatsiya (Obshie voprosy) : koll. monogr. / V. G. Gak [i dr.]. - M. : Nauka , 1977. - S. 230-293).

31.Блинова О. И. Явление мотивации слов : Лексикологический аспект / О. И. Блинова. - Томск : Издательство Томского университета, 1984. - С.25 (Blinova O. I. Yavlenie motivatsii slov : Leksikologicheskiy aspekt / O. I. Blinova. - Tomsk : Izdatelstvo Tomskogo universiteta, 1984. - S.25)

32.Шевчик А. В. Комплексное мотивологическое исследование зоонимов русского языка : дис... канд. филол. наук / А. В. Шевчик. - Томск, 2011. - С.8 (Shevchik A. V. Kompleksnoe motivologicheskoe issledovanie zoonimov russkogo yazyka : dis. ... kand. filol. nauk / A. V. Shevchik. - Tomsk, 2011. - S.8)

33. Берестнев Г. И. Семантика русского языка в когнитивном аспекте : уч. пособие / Г. И. Берестнев. - Калининград : Изд-во Калинингр. гос. ун-та, 2002. - С.5 (Berestnev G. I. Semantika russkogo yazyka v kognitivnom aspekte : uch. posobie / G. I. Berestnev. - Kaliningrad : Izd-vo Kaliningr. gos. un-ta, 2002. - S.5)

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Абдуллаева Санобар Бахриллаевна,
Преподаватель,
Самаркандский государственный
институт иностранных языков,
Самарканд, Узбекистан
E-mail: sanobar-abdullaeva@mail.ru

УПОТРЕБЛЕНИЕ АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ-ЗООНИМОМ В ТЕКСТАХ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2020-3-8

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается использование фразеологических единиц с названиями животных в художественных текстах. Фразеологические единицы с названиями животных являются значительным пластом фразеологии многих языков. В статье анализируются человеческие особенности, воплощенные в содержание фразеологизмов с названиями животных в художественных произведениях, выявляются отрицательные и положительные стороны характера, внешности, физиологического состояния, эмоционального состояния, социального статуса человека, а также проводится сравнение фразеологических оборотов с названиями животных в двух неродственных языках. В процессе анализа четко прослеживается связь зоонимических фразеологизмов с образом человека.

Ключевые слова: компонент - зооним, фразеологическая единица, художественный текст, прагматический, физиологический, эмоциональное состояние, социальный статус

Абдуллаева Санобар,
Ўқитувчи,
Самарқанд давлат чет тиллар институти,
Самарқанд, Ўзбекистон
E-mail: sanobar-abdullaeva@mail.ru

БАДИИЙ АДАБИЁТ МАТНИДА ЗООНИМ КОМПОНЕНТЛИ ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада адабий матнларда ҳайвон номлари билан фразеологик бирликларнинг ишлатилиши муҳокама қилинади. Ҳайвон номларини ўз ичига олган фразеологик бирликлар кўпгина тилларда фразеологиянинг муҳим қатлами ҳисобланади. Мақолада бадиий асарлардаги ҳайвон номлари билан фразеологик бирликлар мазмунида мужассамлашган инсоний хусусиятлар таҳлил қилиниб, одамнинг феъл-атвори, қиёфаси, физиологик ҳолати, эмоционал ҳолати, шахснинг ижтимоий мавқеи, салбий ва ижобий томонлари очиб берилган. Шунингдек, ўзаро боғлиқ бўлмаган иккита тилдаги фразеологик иборалар ўзаро солиштирилган. Таҳлил жараёнида зоонимик фразеологик бирликлар ва шахс қиёфаси ўртасидаги боғлиқлик аниқ кузатилган.

Калит сўзлар: компонент-зооним, фразеологик бирлик, бадиий матн, прагматик, физиологик, эмоционал ҳолати, ижтимоий мавқеи

Abdullaeva Sanobar,
Teacher,
Samarkand State Institute of Foreign Languages,
Samarkand, Uzbekistan
E-mail: sanobar-abdullaeva@mail.ru

THE USE OF ENGLISH AND UZBEK PHRASEOLOGISMS WITH COMPONENT- ZOONYM IN LITERARY TEXTS

ANNOTATION

This article discusses the use of phraseological units with the names of animals in literary texts. Phraseological units with the names of animals are a significant layer of phraseology in many languages. The article analyzes the human characteristics embodied in the content of phraseological units with the names of animals in fictional texts, reveals the negative and positive aspects of character, appearance, physiological state, emotional state, social status of a person, and also compares phraseological expressions with the names of animals in two unrelated languages. In the process of analysis, the connection between animalistic phraseological units and the image of a person is clearly traced.

Keywords: component-zoonim, phraseological unit, literary text, pragmatic, physiological, emotional state, social status

Художественная литература является одним из богатейших источников использования фразеологических единиц (далее ФЕ). Язык художественного текста характеризуется выразительностью, образностью и колоритностью. Автор любого художественного произведения употребляет фразеологизмы в составе текста.

О.В. Худенцова, исследуя фразеологизмы с флористическим компонентом, в параграфе о "Функционировании флористических фразеологизмов в художественной литературе", основываясь на произведения английских и американских писателей, описывает фразеологизмы с компонентом "растение" разных сторон деятельности человека: особенности внешности, физиологическое состояние, характер, волевые качества, интеллектуальные способности, особенности поведения, социальная характеристика. Исследователь утверждает, что все эти признаки бывают положительными, отрицательными или нейтральными [5, С.109].

Другая ученая А.А. Гимадеева, в параграфе "Функционирование

фразеологических единиц с компонентом-зоонимом в языке художественной литературы", написанном на основе произведений татарских и английских писателей, рассматривает трансформацию формы ФЕ и указывает, что компоненты во фразеологизмах намеренно преобразованы авторами, чтобы придать им новую окраску для обновления образа [2, С.194].

Анализируя повествовательный дискурс на материале русской художественной прозы XIX-XX веков, М.А.Фокина выявляет полифункциональность ФЕ, исследует разные уровни частей художественного текста, содержащего жанровую специфику, нарративные признаки, когнитивные и коммуникативно-прагматические свойства [4, С.386].

В данной работе отобраны фразеологические обороты с зоонимическими компонентами, которые использовали английские и узбекские писатели в своих произведениях. Рассмотрим фразеологизмы с компонентом-зоонимом, описывающие внешний вид человека в английских и узбекских художественных текстах:

She could not look at him, but she felt herself as red as a turkey cock. 'Have a banana?' he said [8, С.406].

В данном случае фразеологизм as red as a turkey cock - "красный как индюк" описывает внешний вид человека, а именно женщины, покрасневшей от сильного гнева, волнения и смущения. Обычно данное выражение используется для описания мужчины, но автор использует его для усиления образности. В анализируемом отрывке фразеологическая единица функционирует для описания состояния человека, которое рассматривается как отрицательное.

He gave her alittle rueful smile, and there was in his eyes the look of awhipped dog [8, С.477].

Фразеологизм awhipped dog - "побитая собака" характеризует внешний вид, а именно унылое, несчастное или смущенное выражение лица. Данная устойчивая единица обладает негативным значением, описывая мужчину, чувствовавшего себя сильно виноватым перед любящей женщиной.

- ... Ўзи қандай йигит деб сўра: сурма қўйғандек оҳу кўзи бор, қизил олмадек таранг юзи бор, энди чиқиб келган кўк майса мўйлаби, Розия хонимникидан ҳам нафисроқ қалам қоши..." [6, Б.74].

В данном отрывке узбекский фразеологизм оҳу кўзи - "глаза газели" описывает красоту глаз, человека с большими черными глазами, которые расцениваются в узбекской культуре как эталон красоты. Другими словами, анализируемая ФЕ характеризует внешний облик человека и имеет положительную коннотацию.

В обоих языках писатели употребляют фразеологизмы с названиями животных для описания интеллектуальных способностей.

- Aha!' said the Jew, shrugging up his shoulders, and distorting every feature with a hideous grin. 'Clever dogs! Clever dogs!...' [7, С.47].

ФЕ clever dogs, повторяющаяся два раза и содержащая восклицательный знак, передаёт удивление, восхищение и чрезмерную радость. Выражение иллюстрирует положительную оценочную реакцию говорящего, который своим восклицанием поощряет исполнителей. Очевидно, устойчивое выражение подразумевает позитивные интеллектуальные способности, такие как ум, мудрость в сочетании с физическими способностями: ловкость и изворотливость. Множественное число в контексте несет информацию о том, что речь идет о более, чем одном человеке. Вдобавок, данный фразеологизм имплицирует положительное волевое качество, оценивающееся говорящим.

Султонали Анварнинг товуш оҳангидаги ўзгаришка эътибор этмаган бўлса керак,

ҳануз бояғи ярим жиддий руҳидан силжимади. "Саллалик эшакларнинг диринглаши оғилхонағача..." [6, Б.111].

Исследуемая ФЕ саллалик эшакларнинг диринглаши оғилхонағача, буквально - "ишаки в чалмах прыгают до коровника", используется для описания интеллектуальных способностей, а именно глупости, несообразительности чиновников и духовных лиц периода, изображенного в произведении Абдулла Кадыри "Скорпион из алтаря". Отсюда следует, что данное выражение имплицирует отрицательное значение.

...Кесак отиб арслонни енгмақчи бўлған галварсларнинг ишига кулгим қистайдир... [6, С.111].

Приведенная ФЕ кесак отиб арслонни енгмоқчи бўлмоқ - "пытаться победить льва, кидая комок глины" подразумевает глупых и бестолковых людей, пытавшихся справиться с могучим врагом при помощи слабых средств. Очевидно, что выражение имеет отрицательный контекст, характеризуя интеллектуальные способности человека.

И в узбекских, и в английских художественных произведениях выявлены ФЕ с зоонимическими компонентами, характеризующие эмоциональное состояние человека.

"...raised a loud, well - sustained, and continuous roar - something between a mad bull and a speaking trumpet" [7, С.78].

В данном отрывке ФЕ a mad bull - "бешенный бык" характеризует поведение человека в определённый момент, а именно в состоянии ярости и относится к отрицательным эмоциональным состояниям. В анализируемом случае фразеологизм употребляется автором для описания звука, произведенного сильно спровоцированным, раздраженным мужчиной, который подобен реву разозлившегося быка.

Махдум, меҳмонхонадан юриб келган оёқ товшини эшитиб, ёмонлаған отдек типирчилади [6, Б.78].

Выражение ёмонлаған отдек типирчиламоқ, в буквальном переводе "трепыхаться как лошадь, которую бранят", описывает человека, раздраженного чем-то, т.е. нервозность, беспокойство. Предлагаемая фраза характеризует отрицательное эмоциональное состояние человека.

Анвар бу заҳарлик сўз билан илон каби тўлғаниб олса ҳам бутун кучини сарф қилиб, сир бермасликка тиришди [6, Б.113].

В предлагаемом эпизоде фразеологизм илон каби тўлғанмоқ - "извиваться как змея" иллюстрирует поведение, эмоциональное состояние человека в трудной, безвыходной ситуации. Главный герой произведения "Скорпион из алтаря", Анвар, потрясен предложением, сделанным ханом о желании женитьбы на помолвленной с ним девушке, в результате испытывает сильное переживание и беспокойство. Рассматриваемое устойчивое выражение обладает негативным значением.

Внутренний мир, характер человека нашли свое отражение в художественных текстах узбекских и английских авторов:

"She was hanging about me all day, and night too, when I was stretched on my back; and you, like a blackhearted wolf as you are, kept yourself aloof," said Sikes [7, С.307].

Анализируемая идиома a blackhearted wolf - "волк с черным сердцем" характеризуется отрицательным значением, подразумевая внутренний мир, характер и моральные качества человека и описывает недоброжелательного, злонамеренного человека. В данном эпизоде речь идет о целой группе людей, способных на мерзости ради своей выгоды. Они склонны делать или желать зло, порождая опасность для людей из-за своей жадности и жестокости.

'No matter who's got it, or who did it, my dear,' replied Fagin, glancing, nevertheless, with a hawk's eye at the girl and the two bundles [7, C.291].

В исследуемом фрагменте фразеологизму a hawk's eye - "очень бдительный, чрезмерно наблюдательный" придается отрицательный оттенок. Рассматриваемая идиома демонстрирует внутренний облик, поведение человека в обществе, навязчиво наблюдающего за девушкой и тем, что у нее в руках. Данный образ действия наводит на мысль о дальнейших злонамеренных действиях Феджина, направленных на упомянутую в отрывке девушку.

Эшон бўлса ҳамон булбул каби сайраб борар эди: "Тўйдан қўрқиш керак эмас...." [6, Б.78].

В рассматриваемом отравке ФЕ булбул каби сайрамоқ - "заливаться или петь соловьем" описывает характер, внутренний мир человека. Автор сравнивает говорящего с соловьем. Видно, что говорящий ведет себя уверенно, с красноречием предлагая свои советы о подготовке к свадьбе. Фразеологизм обладает нейтральным значением.

...пул берсангиз ҳаром ўлган эшакнинг ҳалоллиғиға фатво берадирган муфтилар [6, Б.102].

Анализируемая ФЕ ҳаром ўлган эшакнинг ҳалоллиғиға фатво бермоқ, в буквальном переводе "давать юридическое заключение, что мясо дохлого ишака съедобно", передает отрицательную коннотацию о муфтиях. По мусульманским правилам мясо ишака считается запрещённым (ҳаром) и вообще в исламе нельзя есть мясо падшего животного. Данная фраза демонстрирует внутренний мир человека, его характер. В приведенном случае изображается низкодушие, бесчестность, жадность, взяточничество, лицемерие духовных лиц, которые основываясь на догматах религии, обманывают людей.

... ўзини ташқариға торта бошлаган жаллодларни арслонларча силтаб юборди, ...[6, Б.145].

Арслонларча силтамоқ - "дергать по-львиному", анализируемое выражение употребляется для описания положительного качества характера - храбрость в сочетании с благородством и показывает сильный характер героя произведения, Анвара. Кроме того, выражение иллюстрирует характер, волевые качества, физиологические способности - мощь и силу образа.

Писатели обоих культур характеризуют физиологические качества героев произведений при помощи фразеологизмов с компонентом-зоонимом.

... Oliver was not altogether as comfortable as the hungry pig was, when he was shut up, by mistake, in the grain department of a brewery [7, C.37].

Исследуемое фразеологическое выражение hungry pig - "голодная свинья или поросенок" обладает негативной коннотацией и используется для описания физиологического состояния героя произведения - сильного чувства голода. Здесь происходит замена компонента-зоонима "hog" на "pig". Hog - взрослый самец, боров. Автор акцентирует внимание на юный возраст персонажа Оливера Твиста, он употребляет "pig", которое интерпретируется как животное женского пола или детеныш свиньи. В данном случае имеется в виду мальчик-подросток.

"Shut up, you old cow,' said Ginger Ted. Miss Jones gave a gasp of anger. [8, 404].

Идиома old cow - "старая корова" в рассматриваемом эпизоде характеризует физиологическое состояние, в данном случае возраст, т.к. "old" означает зрелый, немолодой, старый, а также внутренние качества, характер человека, "cow" подразумевает злую бранную женщину. В целом, выражение имеет негативную коннотацию, и способствует созданию образа зрелой одинокой женщины.

"There ain't much fear of my getting up, doc," answered the captain. "I feel as weak

as acat." But he believed in the doctor's prescription as little as did the doctor himself, ... [8, C.91].

В данном эпизоде выражение as weak as a cat - "слаб, как кошка" иллюстрирует физиологическое состояние человека, болезненное состояние. Указывается пессимистичное мнение, что герой произведения, капитан, не верит в свое выздоровление. Следовательно, ФЕ имеет отрицательную коннотацию.

Английские и узбекские прозаики используют фразеологические обороты с названиями животных, чтобы изобразить социальную позицию человека:

... they put their halfpence back into their pockets again, declaring that he was an idle young dog, and didn't deserve anything; ... [7, C.48].

В предлагаемом эпизоде фразеологизм an idle young dog - "безработный неопытный молодой человек", описывает образ мальчика, осуждаемого обществом и присваивает главному герою ложный социальный статус. Young dog означает "щенок", т.е. молодое неопытное лицо, молокосос, не слушающий старших. Данное слово относится к бранному лексикону. Более того, автор усиливает негативную окраску, добавляя слово "безработный".

Сафар бўзчи ҳам "пайрав" қилди. "Бир қўчқорнинг боши кеткунча, минглаб қўйнинг боши кесилар эмиш, деб айт домлангга!" деди [6, Б.95].

Бир қўчқорнинг боши кеткунча, минглаб қўйнинг боши кесилар - "пока отрубят голову вожаку баранов, тысячи овец потеряют головы", т.е. жизни простых бедных людей не ценятся, в отличие от людей, принадлежавших богатым слоям общества. Данный фразеологизм подразумевает социальный статус человека в обществе и имеет отрицательную коннотацию.

Таким образом, в художественных текстах английские и узбекские писатели широко используют ФЕ с компонентом-зоонимом для описания различных сторон личности. Выявлено, что в художественных произведениях, внешний вид, внутренний мир, физиологическое состояние, эмоциональное состояние, интеллектуальные способности, социальный статус человека демонстрируются при помощи фразеологизмов, содержащих компонент-зооним. Более того, большое количество данных единиц характеризуют отрицательные качества героев, малое количество - положительные черты. Имеются единичные случаи анималистических фразеологизмов в художественных текстах, описывающих нейтральные качества человека.

ИҚТИБОСЛАР/СНОСКИ /REFERENCES

1.Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Избранные труды, том 1. - 2-е изд. испр. и доп. - М.: Школа "Языки русской культуры", Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 1995. - 472 стр.(Apresyan Yu.D. Leksicheskaya semantika. Izbranniye trudi, tom 1. - 2-ye izd. Ispr. I dop. - M.: Shkola "Yaziki russkoy kulturi", RAN, 1995. - 472 str.)

2.Гимадеева А.А. Фразеологические единицы с компонентом-зоонимом в татарском и английском языках и их лексикографирование: Дисс. ... канд. филол. наук.Казань 2011. - 214 стр. (Gimadyeyeva A.A. Frazeologicheskiye yedinitsi s komponentom-zoonimom v tatarskom I angliyskom yasikakh I ikh leksikografirovaniye: Diss.... kand. filol.nauk. Kazan. 2011. - 214 str.)

3.Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Москва: Высшая школа, 1996. - 156 стр. (Kunin A.V. Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazika. Moskva: Visshaya shkola. 1996. - 156 str.

4.Фокина М. А. Фразеологические единицы в повествовательном дискурсе (на материале русской художественной прозы X1X-XX веков): Дисс. ... канд. филол. наук. Кострома 2008. - 420 стр.(Fokina A.A. Frazeologicheskiye yedinitsi s komponentom-zoonimom v povestvovatelnom diskurse (na material khudojestvennoy prozi XIX- XX vekov) Diss. ... kand. filol.nauk. Kostroma. 2008. - 420 str.)

5.Худенцова О.В. Особенности фразеологических единиц с флористическим компонентом (семантический и функциональный аспекты): Дисс. ... канд. филол. наук. Москва, 2008. - 216 стр (Khudentsova O.V. Osobennosti frazeologicheskich yedinits s floristicheskim komponentom (semanticheskiy b funktsionalniy aspekti): Diss. ... kand. filol. nauk. Moskva. 2008. - 216 str.)

6.Қодирий А. Меҳробдан чаён. - Т.: Адабиет ва санъат. 1994. - 149 б. (Qodiriy A. Mehrobdan chayon. - T.: Adabiyot va san'at.1994. - 149 b.)

7.Dickens Ch. "Oliver Twist". New York: Dover publications. 2002. - p. 435

8. Maugham W.S. The complete short stories, Vol.I. - Canada ebook. 2018. - p. 506

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Темирова Феруза Ойбек кизи,
Тадқиқотчи,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети,
Тошкент, Ўзбекистон
E-mail: f-temirova@list.ru

МЕТАЛЛУРГИЯ ТЕРМИНЛАРИНИНГ ЛЕКСИК-ДЕРИВАЦИОН ХУСУСИЯТЛАРИ

http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2020-3-9

АННОТАЦИЯ.

Тилшуносликда термин, терминология масалаларига муҳим тадқиқот объекти сифатида эътибор қаратилади. Бугунги кунда терминологиянинг турли муаммолари ва унинг назарий ҳамда амалий жиҳатларининг тадқиқига оид изланишларга қизиқиш ортиб бормоқда. Ушбу мақолада ҳам муаллиф томонидан тилнинг деривацион соҳасини ўрганишнинг долзарблиги ва зарурлиги таҳлил қилинган. Тадқиқотчи томонидан деривация тушунчаси, унинг лингвистикада тутган ўрни ҳамда металлургия терминларининг лексик-деривацион хусусиятлари ёритилган. Инглиз, рус ва ўзбек тилларида металлургияга оид терминларнинг лексикографик тадқиқини амалга ошириш, турли тизимли тиллардаги металлургия соҳасига оид терминларнинг изоморф ва алломорф жиҳатларни белгилаш, соҳа терминологиясининг терминологик изоҳли ва таржима луғатларини тузишнинг назарий ва амалий тавсияларини, кўрсатмаларини ишлаб чиқиш ва турли турдаги металлургияга оид луғатларни тузиш бугунги кунда ўзбек терминологиясининг долзарб вазифаларидан эканлиги асосланган.

Калит сўзлар: металлургия, деривция, дериватология, лингвистика, функционал дериватология, кон, мис, рух, руда, печь, гафний, гидролиз.

Темирова Феруза Ойбек кизи,
Исследователь,
Узбекского государственного университета мировых языков,
Ташкент, Узбекистан.
E-mail: f-temirova@list.ru

ЛЕКСИКО-ДЕРИВАЦИОННЫЕ СВОЙСТВА МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

АННОТАЦИЯ.

В лингвистике термин фокусируется на вопросах терминологии как важного объекта исследования. Сегодня растет интерес к исследованиям различных проблем терминологии, ее теоретических и практических аспектов. В статье автором анализируется актуальность и необходимость изучения деривационной области языка. Исследователь описывает понятие словообразования, его роль в лингвистике и лексико-производные особенности металлургических терминов. Проведение лексикографических исследований металлургических терминов на английском, русском и узбекском языках, выявление изоморфных и алломорфных аспектов металлургических терминов на разных структурных языках, разработка теоретических и практических рекомендаций, руководств по составлению терминологических глоссариев и словарей перевода, а также составлению словарей различных типов по металлургии - одна из актуальных задач современной узбекской терминологии.

Ключевые слова: металлургия, дериватология, лингвистика, функциональная дериватология, добыча, медь, цинк, руда, печь, гафний, гидролиз.

Temirova Feruza Oybek qizi,
Researcher,
Uzbek State University of World Languages,
Tashkent, Uzbekistan
E-mail: f-temirova@list.ru

LEXICO-DERIVATION PROPERTIES OF METALLURGICAL TERMS

ANNOTATION.

In linguistics, the term focuses on issues of terminology as an important object of research. Today, there is a growing interest in the research of various problems of terminology, its theoretical and practical aspects. In the article, the author analyzes the relevance and necessity of studying the derivational field of the language. The researcher describes the concept of word formation, its role in linguistics and lexical-derived features of metallurgical terms. Conducting lexicographic studies of metallurgical terms in English, Russian and Uzbek languages, identifying isomorphic and allomorphic aspects of metallurgical terms in different structural languages, developing theoretical and practical recommendations, guidelines for compiling terminological glossaries and translation dictionaries, as well as compiling dictionaries of various types today metallurgy is one of the urgent tasks of Uzbek terminology.

Key words: metallurgy, derivatology, derivatology, linguistics, functional derivatology, mining, copper, zinc, ore, furnace, hafnium, hydrolysis.

Барча тилларда четдан сўз ўзлаштириш ҳодисасининг кузатилиши терминшуносликка ҳам тааллуқлидир. Ушбу тенденцияни металлургияга оид терминларнинг юзага келишини таҳлил қилишда ҳам учратиш мумкин. Четдан сўз ўзлаштириш деривацион жараён сифатида лингвистикада кўп бора тадқиқ этилган. Деривацион назария ҳозирга қадар лингвистик доирада энг кўп муҳокама қилинадиган назариялардан биридир. Сабаби, мазкур йуналиш Е.С.Кубрякова таъбири билан айтганда, тилшунослик ривожланишининг замонавий тамойилларига тўлиқ жавоб беради. Тил табиатини ва нутқ фаолиятини ўрганар экан, дериватология тил жараёнини тўлиқ очиб беради" [1, С.136].

Бугунги кунда тилнинг деривацион хусусиятлари кўпгина олимлар томонидан

тадқиқ этилмоқда. Тилшунослик фанида мазкур жараённинг ўрни ҳақида тўхталар экан, И.Тўхтасинов қуйидагиларни таъкидлайди: "Тил нафақат айрим бир тилнинг яратилиши, балки тилнинг ўзини ўзи ясаши томонидан ҳам ўрганилади. Бу ҳодиса ҳозирги тилшунослик фанида тилнинг ўзига хос хусусиятларидан бири бўлмиш "деривация" деб аталади"[2, -Б.3].

Функсионал дериватология лингвистик йўналиш сифатида деривациянинг назарий асосларини махсус ҳодиса сифатида, олинган сўзнинг аспектларини ўрганади, деривация ўзига хос тизим, соҳа сифатида, шунингдек, деривацион бирликларнинг фаолият соҳаси сифатида тилнинг параметрлари ва хусусиятларини ўрганади. Бу фаолият соҳаси деривацион бирликларнинг ижодий қобилиятлари, уларнинг ривожланиши ва тенденцияларидан иборатдир. Деривацион бирликнинг унумдорлиги, унинг таълимда иштирок етиш қобилияти муайян миқдордаги дериватив лар, деривацион валентлик жиҳатлари, имплицит ва ёки аниқ таркибий муносабатлар ва муносабатларнинг мувозанати дериватионал бирликлари.

Ўзбек тилида металлургияга оид терминларни деривацион жиҳатларга кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчиси, ўзбек тилининг луғат таркибидаги терминлар ҳамда иккинчиси бошқа тиллардан ўзлашган термнилар. Биринчи бобда таъкидланганидек, металлургияга оид терминларни тартибга солишда, аввало миллий тил бойлигидан, ўзбек тили имкониятларидан фойдаланиш, у чекланган тақдирда четдан қабул қилиш тамойилига риоя қилиш зарур. "Кўпчилик лингвист тадқиқотчиларининг фикрига кўра, терминларнинг бошқа тиллардан ўзлаштирилиши актуаллашиб бораётган тенденциялардан биридир. Шу билан бирга, нафақат хорижий тиллардан неологизмлар фаол қўлланилади, балки маҳаллий тилдаги бой лингвистик захиралар ҳам ишлатилади"[3, С.100].

Шу ўринда айтиш мумкинки, деривация тамойиллари ва улар ўртасидаги деривация муносабатлари бирликларнинг деривацияси жараёнида вужудга келган структурани тушуниш учун асосий аҳамият касб етади ва бутун тил тизимининг фаолиятидир.

Маълумки, ўзбек тилининг шаклланиш жараёнида араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзларнинг таъсири катта бўлган. "Ўзбек тили лексикасига назар ташланар экан, унинг таркибида жуда қадимий, унча қадимий бўлмаган ва янги даврда ўзлашган чет сўзлар борлигини пайқаш қийин эмас. Хусусан:

1) Форс-тожик тиллари орқали ўзлашган сўзлар. Ўзбек тилида ушбу тиллардан ўзлашган терминларни кўплаб учратиш мумкин. Буни металлургияга оид терминлар мисолида таҳлил қилсак. Кон - форсча сўз бўлиб, фойдали қазилмаларни олиш учун қурилган ер ости иншоотлари, шунингдек, бундай қазилмаларни олишни амалга оширувчи тоғ саноати корхонаси[4, Б.397] маъносини беради. Мис - форсча бўлиб, Менделеев даврий системасининг I гуруҳига мансуб кимёвий элемент, юмшоқ қизғиш рангли металл [4, Б.600]. Рух - форсча термин ҳисобланиб, Менделеев даврий системасининг II гуруҳига мансуб кимёвий элемент; оч зангори рангли, кумуш каби ялтироқ металлни[4, Б.399] англатади.

2) Араб тилидан ўзлашган сўзлар. Маълумки, VII аср юртимиз ҳудудларининг араблар томонидан истило этилиши, бу ҳудуддаги аҳолининг тилига ҳам таъсир кўрсатди. Айни шу даврдан бошлаб, араб тилидан кўплаб сўзлар ва терминлар ўзбек тилига ўзлаша бошлайди. Металлургияга оид терминларда ҳам араб тилидан ўзлашган сўзларни учратиш мумкин. Хусусан, қалай арабча термин бўлиб, эритиб ажратиб олиш, Менделеев даврий системасининг IV гуруҳига мансуб кимёвий элемент; болғаланганда тез яссиланадиган, юмшоқ, кумушсимон оқ рангли металлни [4, Б.223-224] англатади. Шунингдек, иҳота сўзи ҳам арабча бўлиб, атрофни тўсиш, ҳимоя учун ўраш, тўсиш ва шу мақсаддаги тўсиқ маъносини

билдиради [4, Б.265.].

3) Рус тили орқали ўзлашган сўзлар. Юртимизда металлургия тармоғининг ривожланиши, кўплаб заводларнинг қурилиши, янги конларнинг очилиши совет ҳокимиятли йилларига тўғри келган сабабли, рус тилидан металлургияга оид кўплаб терминларинг ўзбек тилига ўзлашгани кузатилади. Жумладан, руда - русча термин бўлиб, таркибида металл ва унинг бирикмалари бўлган табиий минерал хомашёни [4, Б.396.]англатади. Печь русча сўз бўлиб, материалларни қиздириш, эритиш ёки уларга ишлов бериш учун қурилган махсус иншоотни[4, Б.249] билдиради.

Юқорида санаб ўтилган сўзлар чет тилларидан аввал ўзлаштирилган терминлар бўлсада, улар ҳозирги ўзбек тили луғатида фаол ишлатилади. Бунинг асосий сабабларидан бири мамлакатимиз ҳудудида кузатилган 1-ренессанс даврида (IX-XII асрлар) араб ва форс тилларининг илм-маърифат, маънавият ривожига улкан ҳисса қўшганидадир. Шу сабабли, араб ва форс тилларидан ўзлашган терминларининг таъсирини инобатга олмасдан, ўзбек тилининг металлургия терминларини холисона баҳолаб бўлмайди.

Ҳар учала ташқи манба ўзбек тили лексикасида ўзига хос из қолдирган ва бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда"[5, Б.126].

"Ўзлаштириш жараёни функцияси бўйича кўпинча деривация жараёнлари билан бир хилда бўлади. Бу эса терминларнинг турли туманлиги ва тузилиш ҳамда семантикасига кўра фарқланадиган турларининг спецификасини асослайди. Ўзлаштириш ва термин ясаш жараёнлари бир вақтнинг ўзида содир бўлиши мумкин"[6, Б.101].

Металлургияга оид айрим терминлар эса ўзбек тилига рус ва инглиз тилларидан тўғридан тўғри калькалаш йўли билан ўзлаштирилган. Филолог Ҳ.Ҳакимовнинг таъкидлашича, "Калькалаш усули - бу аслиятдаги лексик бирликни унинг таркибий кисми - морфемалар ёки сўзларни таржима матндаги лексик мувофиқ сўзлар билан алмаштириш усулидир. Калькалашнинг моҳияти янги сўз ёки таржима матнда аслиятдаги лексик бирликнинг тузилишидан нусха олган ҳолда қатьий ибора ясашдир"[7].

Мисол учун, рус тилидаги *гафний* термини лотин тилидан (*hafnium*) ўзлашган бўлиб, инглиз тилида *hafnium,* ўзбек тилида *гафний* бўлиб ўзлашган термин кимёвий унсур, кумуш ранг оқ металл маъносини англатади. Худди шундан рус тилидаги *гидролиз* термини ҳам юнончадан ўзлашган бўлиб, сув (ὕδωρ) ҳамда (λύσις) парчалаш яъни эритувчи сув бўлганда моддалар ҳолатининг ўзгариши маъноларини беради. Мазкур сўз инглиз тилида *hydrolysis*, ўзбек тилида эса *гидролиз* деб қўлланилади. “Ўзбек тили терминологияси тизимида муайян тушунчаларнинг муқобили бўлмаганлиги боис уларни битта сўз билан ифодалашнинг имконияти чекланган. Кириб келаётган тушунчани бир қанча сўзлар ёрдамида изоҳлаш ёки тавсифлаш терминология талабларига зиддир. Мана шундай ҳолатларда русча-байналмилал терминлар донор тилда қандай шаклда бўлса ўзбек тилига айни шу шаклда тайёр тарзда қабул қилинади”[8, Б.34].

Ўзбек тилига рус тилидан ўзгармасдан қабул қилинган сўзлар ҳам кўпчиликни ташкил қилади: затравка - дурланиш маркази вазифасини ўтайдиган модда; зейгерование (ўзбек тилида зейгерлаш) - қаттиқ рудани таркибий қисмларга ажратиш усули; лава - вулқонлардан отилиб чиқадиган суюқ чўғ модда; легирование (ўзбек тилида легирлаш) - махсус қўшимчалар қўшиш йўли билан қотишмаларнинг вазифавий хоссаларини яхшилаш; ликвация - эриган қотишма аъзоларининг солиштирма оғирлигига кўра қатламланишига асосланиб, металларни ажратиб олиш жараёни; металлург - металлургия соҳаси мутахассиси ва бошқалар.

Айрим металлургияга оид терминлар инглиз тилида бир сўз билан ифодаланса, ўзбек тилида, одатда, сўз бирикмалари кўринишини олади. Масалан: инглизча overvoltage - ўзбекчада кучланишнинг оғиши бўлиб ўтади. Шунингдек, processing - ишлов бериш, percolation - сизиб ўтиш, countercurrent - қарши оқим, cropping - туйник очиш, flowmeter - сарф ўлчагич, regeneration - қайта тиклаш, recrystallization - қайта кристаллаш ва бошқалар.

Умуман олганда, лексик ўзлаштириш ҳодисаси ҳар бир жонли тил учун характерли хусусият бўлиб, у прогрессив аҳамият касб этади. Яъни, ўзлаштириш жараёнида тилнинг луғат бойлиги ортиб боради. Ўзлаштириш деривацион тизимида қуйидагиларни фарқлаб кўрсатиш мумкин:

1.Аслига мувофиқ ўзлашмалар: ўзбек тилига бошқа тилдан кириб келган сўзлар ўзлаштириш жараёнида қандай бўлса, шундай олинган: боксит (ўзбек) - боксит (рус) - bauxite (инглиз) - изоҳи: алюминийнинг табиий менирали, галенит - галенит - galena - изоҳи: қўрғошин сульфиди, гидрат - гидрат - hydrate - изоҳи: модданинг ўзига сувни бириктириб олиш натижасида ҳосил бўлган маҳсулот, деаэратор - деаэратор - deaerator - изоҳи: эритма таркибидаги кислород ва бошқа газларни чиқариб юбориш учун ишлатиладиган аппарат, драга - драга - dredge - изоҳи: сувли ҳавзаларда олтинни ювиб олиш учун сузиб юриб иш бажарувчи, турли хил бойитиш ускуналари ўрнатилган қурилма, контейнер - контейнер - container - изоҳи: сочилувчан ёки бўлак-бўлак юкларни ташиш учун мўлжалланган темир қути ва ҳоказо.

2.Ўзгаришга учраб ўзлаштирилган сўзлар: суффиксни алмаштириш орқали олинган суффиксал ўзлашмалар: anodization - анодация- анодлаш - занглашдан сақлаш ёки сайқаллаш мақсадида металл сиртини юпқа оксид билан қоплаш жараёни, cupellation - купелирование - купеллаш -- нодир металларни таҳлил қилиш усули, oxidization - окисление - оксидланиш - моддаларнинг кислород билан бирикиши ва бошқалар.

3.Терминларда суффикслар ўзгармасдан ўзлаштириш усули: metallotermy металлотермия - металлотермия, metallurgy - металлургия - металлургия, reaction - реакция - реакция ва ҳоказо.

4.Ўзлаштириш жараёнида ўзбек тилидаги металлургияга оид терминларнинг бирикма термин таркибидаги сўзлардан бири ўз ҳолича, иккинчиси эса таржима қилиб олинади: adiabatic process (инглиз) - адиабатический процесс (рус) - адиабатик жараён (ўзбек) - изоҳ: ташқи муҳитдан мутлоқ ажратилган системада борадиган жараён, bessemer process бессемеровские процесс - бессемер жараёни - изоҳ: пўлат эритиб олиш усули, noble metal - благородные металлы - нодир металлар -- изоҳ: олтин, кумуш, платина ва платиноидларнинг техника ва фандаги умумий номи.

5.Таркиби бир сўздан иборат бўлган чет тилидаги терминлар ўзлаштириш жараёнида икки сўз бирикмасини ҳосил қилади: blower - ҳаво ҳайдагич - изоҳ: босимни ошириш ҳисобига ҳаво ёки бошқа газни узатиш машинаси, leaching - танлаб эритиш - изоҳ: руда ва бойитмалардан махсус шароитларда металларни эритмага ўтказиш жараёни.

Маълумки, аффикслар орқали сўз ясалишини 2 турга ажратиш мумкин. Булар префикслар ва суффикслар. Префикслар сўзнинг бошига қўшилса, суффикслар бунинг тескариси ўлароқ сўз охирида қўшилади. Яъни, префикс - сўзнинг аввалидаги аффикс ва суффикс эса сўзнинг охиридаги аффиксдир.

Инглиз тилидаги -ic, -al, суффикслари, рус тилидаги -ский, -ческий, - каби суффикслар ва қўшимчалар туширилиб, уларнинг ўрнида ўзбек тилида сифат ясовчи -тик, -ик, -вий, туркий тилдаги -ли (кислотали), араб тилидаги -ий, -вий

(кислотавий) суффикслари билан ўзлашади. Масалан, hydraulic - гидравлический - гидравлик, chemical-химический-кимёвий.

Префиксация орқали сўз ясаш конверсия агглютинатив тиллар учун ўзига хос усул саналади. Префикс (лот. praefi xus - олд томонга маҳкамлаб қўйилган) - аффиксларнинг бир тури бўлиб, ўзакдан олдин қўшиладиган сўз ясовчи қўшимча. "Префикс ўзбек тили учун хос эмас. Ўзбек тилида қўлланиладиган ба-, бе-, бо-, но-, сер - каби префикслар форс тилидан кириб келган, анти-, контр-, суб-, супер - кабилар эса байналмилал префикслардир. Масалан, бадавлат, бедаво, боодоб, нотўғри, серфарзанд; антиинсоний, контрҳужум, субмаҳсулот, суперютуқ ва б."[9].

Металлургияга оид терминшуносликда префикслар муҳим ўрин тутади.

"Жумладан инглиз тили от системасида олд қўшимчалар (префикслар) ва суффиксларни учратишимиз мумкин. Мазкур қўшимчалар инглиз тили лексик ва грамматик шакл, маъноларни англатишида, ҳосил қилишида ўзига хос функцияларни бажариб келади"[10, Б.50]. -Hydro префикси инглиз тилида сув билан боғлиқ ёки сувнинг кучини ифодалаш мақсадида ишлатилади [11]. Шунингдек, мазкур префикс металлургияга оид кўплаб терминларнинг ясалишида иштирок этган. Hydro descaling-гидротозалаш, hydrate-гидрат, hydrides-гидридлар, hydrogenation-гидридланиш, hydrolysis-гидролиз, hydrometallurgy-гидрометаллургия, hydrophobization-гидрофоблаш, hydrocyclone-гидросиклон [12, Б.69-71].

Металлургияга оид терминларнинг ясалишида -лаш, -лаштирш,

-ациялаш, -гич, -иш, каби (рус тилида -рование,

-ация, -ция, -тель, -ение, -ство инглиз тилида - -tion, -al, -or, -er, -ing, -ty, -ant, -ment, -age, -able) суффикслар қўлланилади. Масалан: gasification-газификация-газлаштириш, briguetting-брикетирование-брикетлаш, mechanical activetion-механоактивация-механик фаоллаштириш, superheater-пароперегреватель-буғ қиздиргич ва бошқалар.

Сўз ясаш усуллари орасида суффиксация ҳам катта аҳамиятга эга. Металлургияга оид терминлар таҳлили шуни кўрсатдики, айнан шу усул орқали ясалган сўзлар инглиз тилида кўп учрайди. Умуман суффикслар ёрдамида сўз ясалиши ўзбек тилида ҳам кенг кузатилади. "Сўз ясовчилар ўзбек тилида сўз ясалиш асосига ва сўз охирига қўшилади, яъни суффикс, суффиксоид характерда бўлади: ишчи, ишла, ишхона каби" [13, Б.22].

Инглиз тилида металлургияга оид терминларнинг ясалишида -er (elecrolyzer-электролитическая ванна-электролиз ванна), -ion (effusion-эффузия-эффузия), -ation (flocculation-флокуляция-пағаланиш), -ty (viscosity-вязкость-ёпишқоқлик), -ant (oxidant-оксидант) каби суффикслар кўп учрайди.

Турли кимёвий унсурларни номлаш учун -ide суффикси ишлатилади. "Инглизча -ide суффикси билан ясалган отлар феъллардан ҳосил қилинади ва улар кимёвий элемент ва моделлар номини аташга хизмат қилади: chloride - хлорид, gylceride - глицерид"[14, Б.113].

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ҳозирги ўзбек тилида металлургияга оид терминлар ясаш тизимида морфологик усулда терминлар ҳосил қилиш кўп учрайди. Металлургия соҳасининг жадал суратларда ривожланиши ўзбек тилига янгидан янги терминларнинг кириб келишида намоён бўлмоқда. Албатта, янги терминларни қабул қилишдан аввал ўзбек тилининг ички имкониятларидан фойдаланиш муҳим саналади. Металлургияга оид турли тизимли тилларда жумладан, инглиз ва ўзбек тилларида ҳам асосан сўз ясовчи морфемалар ва қўшма сўзлар орқали ясалади.

Иқтибослар/Сноски/References

1.Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. -Москва: Наука, 1981.- С.200.(Kubryakova Y.S. Tipi yazikovix znacheniy. Semantika proizvodnogo slova. -Moskva: Nauka, 1981. - S. 200.)

2.Тухтасинов И.М. Деривация - замонавий тилшуносликнинг энг илғор йўналишларидан бири сифатида (Tuxtasinov I.M. Derivatsiya - zamonaviy tilshunoslikning eng ilg'or yo'nalishlaridan biri sifatida) // Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar respublika ilmiy-amaliy anjumani. Samarqand, 2018.

3.Тихонова И.В. Деривационные процессы в современной лексике на примере финансовой терминологии // Вестник Череповецкого государственного университета. 2013, № 3. (Tixonova I.V. Derivatsionnie protsessi v sovremennoy leksike na primere finansovoy terminologii // Vestnik Cherepovetskogo gosudarstvennogo universiteta. 2013, № 3)

4.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. -Б.572. (O'zbek tilining izohli lug'ati. A.Madvaliyev tahriri ostida. -Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. -B.572.)

5.Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. -Тошкент: Фан, 1977. - Б. 160. (Doniyorov R. O'zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. -Toshkent: Fan, 1977. - B. 160.)

6.Палуанова Х.Д. Инглиз, ўзбек, рус ва қорақалпоқ тилларида экологик терминларнинг деривацион-семантик принциплари. Фил. фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. қўлёзмаси. -Тошкент, 2016. (Paluanova X.D. Ingliz, o'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida ekologik terminlarning derivatsion-semantik prinsiplari. Fil. Fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. qo'lyozmasi. -Toshkent, 2016.)

7. Ҳакимов Ҳ. Миллий қадриятларни англатувчи қўшма сўзларни таржима қилиш усуллари (Hakimov H. Milliy qadriyatlarni anglatuvchi qo'shma so'zlarni tarjima qilish usullari) // http://samxorfil.uz/maqola/milliy-qadriyatlarni-anglatuvchi-qoshma-sozlarni-tarjima-qilish-usullari.

8.Дадабоев Ҳ. Замонавий ўзбек лексикографияси ва терминологияси. -Тошкент, 2016. - Б. 98. (Dadaboyev H. Zamonaviy o'zbek leksikografiyasi va terminologiyasi. -Toshkent, 2016. - B. 98.)

9.https://qomus.info/oz/encyclopedia/p/prefiks/

10.Б.Одилов, Ю.Аззамов, У.Хусанов. Инглиз тилида феъл қўшимчаларининг семантик таркиби (B.Odilov, Y.Azzamov, U.Xusanov. Ingliz tilida fe'l qo'shimchalarining semantik tarkibi) // Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar respublika ilmiy-amaliy anjumani. Samarqand, 2018.

11.https://dictionary.cambridge.org/ru

12.С.Абдураҳмонов, М.Қаюмова, Ф.Ахтамов ва бошқалар. Русча-инглизча металлургия терминларининг ўзбекча изоҳли луғати. -Тошкент: Fan va texnologiya, 2017. - Б. 454. (C.Abdurahmonov, M.Qayumova, F.Axtamov va boshqalar. Ruscha-inglizcha metallurgiya terminlarining o'zbekcha izohli lug'ati. -Toshkent: Fan va texnologiya, 2017. - B. 454.)

13.Хожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши тизими. -Тошкент: O'qituvchi, 2007. -Б.117.(Xojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi. -Toshkent: O'qituvchi, 2007. - B. 117.)

14.Палуанова Х.Д. Инглиз, ўзбек, рус ва қорақалпоқ тилларида экологик терминларнинг деривацион-семантик принциплари. Фил. фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. қўлёзмаси. -Тошкент, 2016. -Б. 113. (Paluanova X.D. Ingliz, o'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida ekologik terminlarning derivatsion-semantik

prinsiplari. Fil. fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. qo'lyozmasi. - Toshkent, 2016. -B.113.)

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Ernazarova Iroda,
doctorate researcher,
Samarkand state university,
Samarkand, Uzbekistan.
E:mail.ernazarov.zohid@gmail.com

THE ARTISTIC WORLD OF ESHKOBIL SHUKUR

http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2020-3-10

ANNOTATION

The article explores the peculiarities of Eshqobil Shukur's art world.The occasionalisms encountered in the poet's work are grouped.The role of occasionalisms in enriching the vocabulary is highlighted. There is also a cognitive analysis of the origin of the author's word creativity and its importance in the literary text. The fact that the analyzes are based on concrete examples has increased the importance of scientific opinions.The scientific work reveals the features of the poet's artistic world. The importance of new artistic discoveries created by the poet in the text is highlighted. The article concludes that Eshqobil Shukur's thinking is broad-minded and is clearly reflected in the poetry of the poet.

Keywords: artistic text, the poet's opinion, artistic world, occasionalism, word formation, author's word creativity, innovation, new meaning of the word,the function of the word in the literary text.

Ernazarova Iroda,
Tayanch doktorant,
Samarqand davlat universiteti,
Samarqand, O'zbekiston.
E:mail.ernazarov.zohid@gmail.com

ESHQOBIL SHUKURNING BADIIY OLAMI

ANNOTATSIYA

Maqolada Eshqobil Shukur badiiy olamining o'ziga xos tomonlari tadqiq etilgan. Shoir ijodida uchraydigan okkazionalizmlar guruhlangan. Okkazionalizmlarning til lug'atini boyitishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, muallif so'z ijodkorligining yuzaga kelishi, badiiy matndagi ahamiyati kognitiv tahlil qilingan. Tahlillar aniq misollar asosida keltirilganligi ilmiy fikrlarning ahamiyatini oshirgan. Ilmiy ishda shoirning badiiy olami xususiyatlari ochib berilgan. Shoir tomonidan yaratilgan yangi badiiy topilmalarning matndagi ahamiyati yoritilgan. Maqolada Eshqobil Shukur tafakkuri keng ijodkor ekanligi va bu shoirning she'rlaridagi badiiyatda yaqqol aks etib turganligi xulosalangan.

Kalit so'zlar: badiiy matn, shoirning fikri, badiiy olam, okkazionalizm, so'z yasash, muallif so'z ijodkorligi, innovatsiya, so'zning yangi ma'nosi, so'zning badiiy matndagi vazifasi.

Эрназарова Ирода,
Докторант-исследователь,
Самаркандский Государственный Университет,
Самарканд, Узбекистан.
E:mail.ernazarov.zohid@gmail.com

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР ЭШКОБИЛЯ ШУКУРА

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются особенности художественного мира Эшкобиль Шукур. Сгруппированы окказионализмы, встречающиеся в творчестве поэта. Подчеркивается роль окказионализмов в обогащении словарного запаса. Также проводится когнитивный анализ происхождения авторского слова творчества и его значения в художественном тексте.Тот факт, что анализ основан на конкретных примерах, повышает важность научных мнений. Научная работа раскрывает особенности художественного мира поэта. Подчеркивается важность новых художественных открытий, созданных поэтом в тексте. В статье делается вывод о том, что мышление Эшкобиля Шукура является широким кругозором и ярко отражено в стихах поэта.

Ключевые слова: художественный текст, мнение поэта, художественный мир, окказионализм, словообразование, авторское словообразование, инновация, новое значение слова, функция слова в художественном тексте.

KIRISH. Muallif so'z ijodkorligi bu ijodkorning ma'lum til imkoniyatlariga yangicha yondashuvidan hosil bo'ladigan tushunchadir. Til o'zining lug'at boyligi bilan matn yaratuvchisiga xizmat qiladi. Matn yaratuvchilaridan aynan so'z ijodkorlari ma'lum ma'noda til so'zligini boyitadi, so'zlarning yangi ma'no qirralarini kashf etadi. Ijodkor til lug'atiga murojaat qilganida, oniy holat ifodasiga mos so'zni qidiradi. Bunday so'zni topa olmaganda esa ijodkorda yangi birlikka ehtiyoj paydo bo'ladi. Ana shu ehtiyojdan kelib chiqib yaratilgan muallifning tafakkur mahsuli muallif so'z ijodkorligini belgilaydi. Bunday birlikka nisbatan tilshunoslikda okkazionalizm, lingvistik innovatsiya, mualliflik so'zi, nutqiy yaratiq, ijodiy yasalma, g'ayriodatiy yasalma, individual so'z yasash, poetik neologizm, tasodifiy birlik, tabiiy innovatsiya kabi turli terminlar ishlatiladi. Bizningcha, muallif so'z ijodkorligini ko'rsatadigan birliklar (yoki okkazionalizmlar) ijodkorning ijodiy-lisoniy tafakkuri mahsuli bo'lgan so'z, so'z ma'nosi, so'z birikmasi yoki iboralardir. Tilshunoslikda bunday birliklarning fonetik, leksik va frazeologik kabi bir necha guruhlarga ajratilib o'rganilishi ma'lum.

Tilshunoslikda muallif so'z ijodkorligi mahsuliga ikki tomonlama qarash mavjudligini kuzatish mumkin. Birinchisi muallif so'z ijodkorligi ijobiy hodisa sifatida baholanib, ijodkorlik asosida yaratiladigan birlik til lug'atini boyitishi, imkoniyatlarini yanada kengaytirishini e'tirof etadigan, muallif so'z ijodkorligini ilmiy tadqiq qilishni yoqlaydigan qarashlar yig'indisi bo'lsa, ikkinchisi bunday birliklar til foydalanuvchilarini chalg'itadi, adabiy norma buzilishiga olib keladi, xullas, ma'lum tilning o'rganilishini qiyinlashtiradi tarzidagi salbiy qarashlar yig'indisidir. Biz tadqiqotda masalaning boshqa jihatiga,ya'ni muallif so'z ijodkorligi orqali olam haqidagi qarashlarini qanchalik aks ettira olgani, mavjud bilimlarini ifodalashda bunday birliklardan qanchalik samarali foydalana olgani masalasiga e'tibor qaratmoqchimiz.

NAZARIY ASOS. Muallif so'z ijodkorligi masalasi noodatiy o'ziga xos hodisa sifatida tilshunoslarni qiziqtirib kelgan. O'tgan asrning o'rtalaridan boshlab rus tilshunosligida, biroz vaqt o'tib o'zbek tilshunosligida ham muallifning so'zdan foydalanish mahorati, ijodkorning uslubida so'zlarni ishlatish bilan bog'liq ko'zga tashlanadigan jihatlarni yoritishga doir tadqiqotlar yuzaga kelganligini ko'rishimiz mumkin. Leksikografik manbalarda aynan biz qo'llayotgan muallif so'z ijodkorligi termini ishlatilmagan bo'lsa-da, shu ma'noni o'zida aks ettirgan "tasodifiy so'z", "neologizm", okkazionalizm" kabi terminlar izohini ko'rishimiz mumkin. O'zbek tilshunosligi terminlari lug'atida "okkazionalizm" ga shunday ta'rif beriladi: Okkazionalizm produktiv bo'lmagan qolip asosida yasalgan, faqat shu matnning o'zida qo'llangan so'z, individual uslub neologizmi [1 ,70].

T.V Jerebiloning lug'atida esa muallif so'z ijodkorligi haqida qiziqarli ma'lumotni uchratishimiz mumkin [2, 262, 263, 289]. Ya'ni neologizmning ham, okkazionalizmning ham muallif so'z ijodkorligi bilan bog'liq jihatlari mavjudligi ta'kidlangan.

Xuddi shu tarzdagi yondashuv o'zbek tilshunosligida ham mavjud bo'lib, shu mavzuga doir dastlabki tadqiqotlarda quyidagicha fikrlarni uchratishimiz mumkin: Individual-stilistik neologizmlar, ko'proq, poetic nutqqa xos bo'lib, shoirning uslubi bilan bog'langan. O'rinli va maqsadga muvofiq, til taraqqiyoti qonuniyatlariga to'la amal qilgan holda yasalgan individual-stilistik neologizmlar ijodkorning so'z qo'llashdagi originalligi va betakrorligini ko'rsatadi. Uning poetik iqtidorining yuksakligidan, tilning qimmatli boyliklarini nozik his qila bilishdan dalolat beradi. Ijodkorning badiiy so'z masalasidagi novatorligini ko'rsatadi[2, 31]. Bu mavzuda qilingan tadqiqotlarning katta qismida esa okkazionalizm va neologizm terminlarini farqlash masalasi asosiy masala sifatida qaralgan [3;4;5;6]. Masalan, tilshunos Y.N. Nesvetaylo neologizm va okkazionalizm bir-biridan farqli terminlar ekanligini rus tilidagi zamonaviy lug'atlardagi ta'riflar bilan izohlashga harakat qilgan. Neologizm til bilan bog'liq, okkazionalizm esa muayyan muallif bilan bog'liqligini dalillash ishning xulosasini tashkil qilgan.Shuningdek tilshunos tasodifiy birliklarning yaratilishi matn uchun ekspressivlikni ta'minlaydigan ijobiy hodisa ekanligini ham ta'kidlaydi [4, 148]. O.To'xtasinovaning izlanishlari o'zbek tilshunosligida bu masala yuzasidan bajarilgan tadqiqotlar orasida muayyan ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi. Tilshunos okkazional birliklarning lug'atlardagi talqini, termin atrofida yuzaga kelgan turli qarashlarning asosi, okkazionalizm va neologizmning farqi, okkazional so'zlarning o'ziga xosligi va adabiy normaga ta'siri, okkazionalizmlarning yasalishi va so'z turkumlari jihatidan tasnifi, shuningdek, okkazionalizmlarning matndagi badiiy-estetik vazifasi masalalari yuzasidan salmoqli nazariy ma'lumotlarni tadqiq qilgan [5].

Mavjud tadqiqotlarning ma'lum qismida muallif so'z ijodkorligining qanday ko'rinishda namoyon bo'lgani masalasi ko'rsatilgan bo'lsa, yana bir guruhida okkazionalizmlarning ijodkor uslubidagi ahamiyati masalasi yoritilgan [7;8;9].

O'zbek tilshunosligida Cho'lpon, G'afur G'ulom, Erkin Vohidov, Rauf Parfi, Usmon Azim va Iqbol Mirzo kabi ko'plab ijodkorlarning o'zbek tili imkoniyatlaridan unumli foydalanib, so'z ijodkorligi asosida til imkoniyatlarini boyitganligi masalasi ilmiy jihatdan o'rganilgan.

Umuman olganda, biz mohiyatiga e'tibor qaratayotgan masalaning nazariy asoslari tilshunoslikda u yoki bu ko'rinishda yaratilgan. Ammo biz ishda muallif so'z ijodkorligining yuqorida ko'rsatilgan jihatlaridan ajralib turadigan lisoniy-kognitiv tahliliga e'tibor qaratamiz. Ya'ni muallif so'z ijodkorligi uning olam haqidagi qarashlarini qay darajada ochib bera olishi masalasini yoritamiz. Kognitiv tahlil asoslariga doir ilmiy qarashlar ham tilshunoslikning keng ko'lamli qatlamini yuzaga keltirgan [11;12].

Mohiyatan, ishda an'anaviy nazariy qarashlarni zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil etish asosiy masala sanaladi.

NATIJALAR. Biz birgina ijodkor misolida muallif so'z ijodkorligini lisoniy-kognitiv

tahlil qilish masalasini ko'rib chiqamiz. Maqolda o'zbek she'riyatida o'ziga xos so'z qo'llash mahorati bilan ajralib turadigan Eshqobil Shukur she'rlari muallif so'z ijodkorligini ochib berish uchun obyekt bo'lib xizmat qiladi.

Dastlab, muallif so'z ijodkorligini belgilaydigan jihatlarga e'tibor qaratsak:

1) muallif tomonidan tilda mavjud affikslar yordamida yangi birliklar yasash qobiliyati va ularda ma'no ifodalay olish imkoniyati;

2) kompozitsiya usulida yangi birliklar yaratish mahorati;

3) lug'atlarda ma'nosi mavjud bo'lmagan, izohtalab birliklardan matnda o'z dunyoqarashi va bilimlarini ifodalay olish imkoniyati;

4) adabiy tilda faol bo'lmagan birliklardan unumli foydalana olish jihati;

5) tilda mavjud birlik ma'nosiga qo'shimcha, yangi ma'no yuklay olish mahorati.

Yuqoridagi xususiyatlarga ko'ra ijodkor mahorat bilan qo'llagan fonetik, leksik, frazeologik va sintaktik birliklarni muallif bilimlar jamlanmasining lisoniy ifodalovchisi sifatida tahlil qilish muallif so'z ijodkorligini kognitiv baholashga asos bo'ladi. Ya'ni ijodkor til birliklarini tafakkurida qayta ishlaydi va boyitadi, natijada u yaratgan yangi birlik uning tafakkuri mahsuli sanaladi. Bunday birlikni qanchalik mahorat bilan qo'llay olishi va matnda yangi birlikka qanchalik katta ma'no yuklay olishi uning olam haqidagi bilimlari bilan bog'liq, albatta.

Yuqorida keltirilganidek, til lug'atining boyishi nutqiy so'z yasalishi jarayonlarining natijasi hamdir. Yangi so'z, yangi yasalma kishilar tomonidan umumiy barqaror lisoniy qoida va maromlar asosida yaratiladi. Ayni paytda har qanday yasalma muayyan davr nutq sharoiti va ehtiyoji hamda ayon bir shaxs (yoki shaxslar)ning lisoniy qobiliyati va imkoniyati asosida yuzaga keladi [12,10]. Bunday yasalmalar muallif so'z ijodkorligini belgilab beradi. Masalan, ijodkor Eshqobil Shukur she'riyatida buning guvohi bo'lamiz:

-boz asli fors-tojik tilidagi so'zning affiksga aylanishidan hosil bo'lgan va ko'proq salbiy sema(kinoya, piching)li birliklarni hosil qilishda foydalaniladi [13].

Muallif ba'zi insonlarning qiladigan ishlari juda yomonligini, ammo buni shunchaki oddiy so'z bilan "yomon" deb bo'lmasligini biladi va quyidagi ifodalarni yasashda aynan shu qo'shimchadan foydalanadi:

Oyning atrofida to'fonlar kechayotir,
So'zbozlar, pulbozlar va vatanbozlar
Qo'rchoqboz poyida muk tushayotir.
YUKSAL, EY ZARRA [14, 132]

Bu o'rinda birdaniga to'rtta noodatiy birlikning yaratilishi, ijodkor matnda ifodalayotgan emotsional fikrini yaqqol namoyon qilib turibdi. Ma'lumki, -boz shaxs oti yasovchi qo'shimcha sifatida dorboz, qimorboz kabi yasalmalarda "dorda o'ynovchi" , "qimor o'ynovchi" ma'nolarini ifodalaydi. Ammo so'z, pul va vatan tushunchalari bilan o'ynaydigan shaxslar jamiyatda turli illatlarning paydo bo'lishiga sababchi bo'lishadi. Shoir ta'biri bilan aytganda, ularning zarracha qadri bo'lmaydi, chunki ularda or-nomus bo'lmaydi va pastkash odamlar oldida ham "muk tushadi".

Ijodkor she'riyatida o'zbek tilining so'z yasash imkoniyatidan samarali foydalanishga harakat qilganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, sifat va ot yasovchi - dosh affiksli yasalmalardan foydalanish bilan birga, xuddi shu affiksdan yangi yasalmalar ham yaratadi. Havodosh, tuproqdosh, xayoldosh,osmondosh [14, 8] kabi yasalmalarning she'riy matndagi kontesktual vazifasi va ma'no ifodasi ijodkorning mahorati bilan mustahkamlangan. "Zero so'z yasash andozasining o'zi inson nolisoniy (ijtimoiy) tajribasining lisoniy ifodalanish usullari hamdir. Muayyan so'z yasash andozasi yoki ayon namuna (so'z) asosida yangi yasalma yaratilishini inson til ijodkorligining o'ziga xos ifodasi deyish

mumkin[13, 10]. Shu o'rinda ayon namuna asosida yaratilgan yana bir yasalmaning ma'no ifodasi yuqoridagi ilmiy fikrni asoslaydi. Ma'lumki, -la fe'l yasovchisi o'zbek tilida juda faol yasovchi hisoblanadi. Eshqobil Shukurning bir she'rida bu yasovchi ijodkor bilimini o'quvchiga yaqqol ko'rsatib beradigan birlik yasalishiga xizmat qilgan:

U bitlar bahaybat bitlar edilar,
Qopqoniga to'ldi xalqlar, vatanlar.
"Daho" - Bitlar xalqlab ketdi - dedilar,
Qutqaring bitlarni, ketdi vatanlab [2, 89]

Bu o'rinda bit kabi insonlar qonini so'rib, xalq va millat chegaralarining yuvilib ketishini istagan kishilar toifasi haqida gap bormoqda. Ular: "hammaning vatani bitta, hamma xalqlar bitta xalqqa bo'ysunib yashashi kerak" degan g'oya bilan janglar qilgan. Inson insonni hurmat qilaydigan tarixiy jarayonning, holatning haqiqiy bilimdoni bo'lgan shoir shunday yovuzlik ichidagi insonlarning xatti-harakatlariga nisbatan "xalqlab", "vatanlab" ifodalarini ishlatadi. Agar muallif bu haqida to'liq tafsilotga ega bo'lmaganida shunday yasalmani ham yarata olmas edi.

Eshqobil Shukur ijodida morfologik usulda yasalgan so'zlardan tashqari sintaktik usulda yasalgan so'zlar ham salmoqli o'rin tutadi. Ma'lumki, tilshunoslikda so'z yasalishining so'z + so'z = so'z andozasi "leksemalashuv" termini bilan ham yuritiladi. Bu borada yaratilgan tadqiqotlarda qo'shma so'zlarning barchasi yasama ekanligi va bunday yasalmalar til so'zligini boyitishda katta ahamiyatga egaligi ta'kidlangan. Jumladan, tadqiqotchi B. Xolmuxamedov shunday fikrlarni bildiradi: "Qo'shma so'zlar qaysi usul bilan yasalishi, tarkibi qanday so'z turkumlariga aloqador bo'lishidan qat'iy nazar yasama so'z sifatida qaraladi va ularning katta qismi leksemalashuv hodisasining mahsuli hisoblanadi hamda o'zbek tili lug'at tarkibining uzluksiz boyib borishiga xizmat qiladi [15, 13].

E.Shukur tafakkur dunyosi keng ijodkor. Shoir olam haqidagi bilimlarini she'rga tushirishda lisoniy imkoniyatini yanada kengaytirib, so'z ijodkorligini namoyon qiladi. Masalan, tilimizda aynan g'arb ma'nosini bildiruvchi "kunbotar" so'zi mavjud, ammo ijodkor shu so'zga qofiyadosh sifatida qo'llagan "oybotar", "yilbotar" so'zlarining ma'nosi o'quvchiga tanish emas va ular matnda diniy ifoda mazmuniga ega. Xuddi shu o'rinda misralarning boshida aynan bir xil shakldagi qo'shma so'zlardan foydalanish ijodkorning poetik mahoratini ham belgilagan:

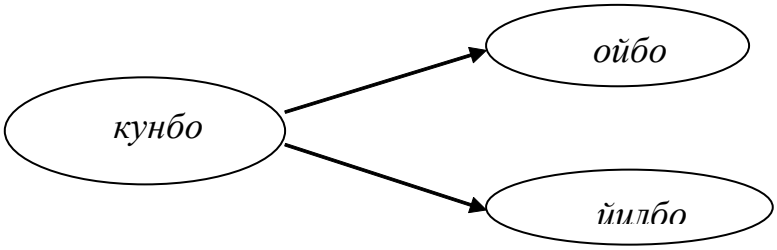

Chizma 1.

Kunbotarda bir bahodir bo'loyin,
Oybotarda laylatul qadr bo'loyin.
Yilbotarda Ollohday sir bo'loyin,
Oybodomda Oy ko'ngli ne biloyin.[14, 69]

Bu birliklar imlo va izohli lug'atlarda uchramaydi, ammo matnda o'zining o'rniga ega [16]. SHuningdek yasalmalar, albatta, mavjud so'z yasash qoliplariga zid emas [13].

Ular qo'shma so'zlarning nutqiy taraqqiyoti bilan bog'liq holda yuzaga kelgan. Shoirning kompozitsion usuldagi yasalmalariga xos asosiy jihat shundaki, ular matnda mavjud qoli pgamos holdagrammatik vamazmun tomonlarigae'tibor qaratilib yasalgan.Ya'ni bu jihat muallifning matnda qo'llayotgan har bir so'zi haqida chuqur bilim darajasiga ega ekanligini isbotlaydi:

Tog'da jilg'a kabi jildiragan yo'l,
Sen asli yo'lmisan, yo'lovchimi yo?
Xarsanglar ko'ksida hilpiragan gul,
Sen o'zi gulmisan, gulovchimi yo?

Anglashiladiki, she'rda ishlatilgan gulovchi (ot+ot) kompozitsion yasalmasi avvalgi bandda ishlatilgan yo'lovchi so'ziga qofiyadosh va morfemik jihatdan o'xshash shaklda yasalgan. Shu o'rinda yo'lovchi so'zining morfem tuzilishi e'tiborni tortadi. Chunki bu so'z sodda yasama so'zmi yoki qo'shma so'zmi degan savol tug'ilishi tabiiy. Yo'la+vchi(shaxs oti yasovchi qo'shimcha) / yo'l+ovchi (ot+ot) morfem tarkiblarining har ikkalasi ham mavjud qonunlarga zid emas va mohiyatan ham buzilish bo'lmaydi. Kontekstual jihatdan yondashuv esa matnda yo'lovchi so'zi qo'shma so'z ekanligini ko'rsatadi. Ijodkor qo'shma so'zlarning asosiga alohida ishora beradi: yo'l- yo'lovchi, gul- gulovchi tarzida. Shuningdek aynan shu matnda muallifning tafakkur darajasi nuqtayi nazaridan "ovchi" so'ziga yangi ma'no ifodasi ham yuklanyapti.

Bundan tashqari shoirning faqat qo'shma so'zlar asosida yaratilgan she'ri ham mavjud bo'lib, she'r nomi ham "Qo'shmaso'zlarim" deb nomlanadi. Shundan ko'rinib turibdiki, muallifning bu usulda yangi so'z hosil qilishga qiziqishi alohida. She'rda ijodkorning qo'shma so'zlar imlosiga doir ilmiy qarashlarining ham aks etganini, ya'ni barcha qo'shma so'zlarning qo'shib yozilganini ko'rishimiz mumkin:

Momomehrim, momoso'zlimsan,
Singildilim, singilyuzlimsan,
O'tardunyo, kelardunyoda
Ko'ngiltilim, ko'ngilko'zlimsan [17, 322].

Yuqoridagi misralar bilan boshlanadigan she'rda so'z ijodkori 32 ta qo'shma so'zni mohirlik bilan o'n olti misraga joylagan. Qizig'i, barcha birliklar qo'shib yozilgan va she'rda ishlatilgan birliklardan uchtaginasi (ona tili, ko'zyosh, vaqtichog') tilda faol birliklar. Yana bir jihati ijodkor yangi yasalmalarni biri biri bilan mantiqan shunday bog'laydiki, she'rda boshqa grammatik vositaga ehtiyoj ham bo'lmaydi, butun bir matnda bittagina "va" bog'lovchisining ishlatilgani fikrimizning isboti bo'ladi. Bu kabi ijodkorona mahorat asosida yaratilgan okkazional yasalmalar Eshqobil Shukur ijodida ko'plab uchraydi hamda ular muallifning turli sohalarga oid bilimlarini ko'rsatib berishi bilan ahamiyatli. Shu ma'noda bunday birliklar muallif tafakkurining oynasi sifatida o'quvchilarga yangi bilimlarni berishi bilan ahamiyatli.

Quyida Eshqobil Shukurning birgina she'riy to'plamidagi muallif so'z ijodkorligi asosida yaratilgan so'zlarning guruhlanishini namuna qilamiz:

Shoir tomonidan yasalgan yangi qo‘shma so‘zlar	*qizg‘aldoqhol, kapalakruh, yilbotar, gulovchi, ruhsuluv, chaqmoqqalb, ko‘zgavhar, to‘rtovora*
Shoirning tilda mavjud yasovchi qo‘shimchalardan yasagan noodatiy birliklari	*havodosh, tuproqdosh, xayoldosh, berkli,so‘zboz, pulboz, vatanboz, qo‘rchoqboz, vatanlamoq, xalqlamoq,suygunchik, turkli*
Shoir ijodiga o‘ziga xos badiiy joziba bilan kirib kelgan sheva so‘zlari	*ko‘kay, orbonglamoq, charnamoq, to‘dana, elanmoq,bovir, chochmoq, cho‘ja*
Shoir ijodida o‘zi ifodalaydigan ma’no nozikliklaridan boshqa ma’nolarda qo‘llangan so‘zlar	*zubarjad, davlar, do‘nmoq, risolat, minqor, sim-siyoh, mazallat, taraq-taraq, emranmoq, kungira-kungira, chiroz,zirqillamoq, bilqillamoq, chip, quruqshoq*
Lug‘atda uchramaydigan, ammo shoirning ijodida ma’lum ma’noni ifodalagan birliklar	*singramoq, inchkir, suvaydo, saygul, uvuq, tatamlamoq, sinsila-sinsila, to‘lponmoq, sulb, changaroq*
Ijodkorning badiiy mahoratini yuzaga chiqargan tarixiy, eskirgan so‘zlar	*aflok, taqaddum,potini,charnovuq,cho‘qmor,turob*
Shoir she’riyatida mahorat bilan ishlatilgan o‘zlashma so‘zlar	*sarbasar, sarjin, poshikasta, sayron, tiramoh, saxtiyon, tarahhum, so‘zona, bargrezon, sak*

Shartli guruhlashni muallifning mahoratini o'rganuvchi tadqiqotchi manbalarga tayangan holda yana-da kengaytirishi, boyitishi ham mumkin. Mualliflik so'zlarini chuqur tadqiq etish, bu so'zlar izohini turli lug'atlardan axtarish va uni o'quvchiga yetkazish asar matnining o'qishliligi bilan birga ijodkorning tafakkurini anglashga yordamlashadi, ya'ni kognitiv tahlilni amalga oshirish uchun asos bo'ladi. Lisoniy tahlilning mohiyatidan kelib chiqadigan bo'lsak, ijodkor olam haqidagi qarashlarini, bilimlarini so'z orqali ifodalayotganini tushunish matnni anglash demakdir. Demak, o'quvchi matndagi mualliflik so'zlarini tushunish orqali birinchidan, bilim va ko'nikmalarini oshiradi, ikkinchidan, so'zligini boyitib, o'z ifoda imkoniyatini kengaytiradi. Demakki, til foydalanuvchisining, ayniqsa, ijodkorlarning individual so'zligini tadqiq etishning ma'lum tamoyillarini ishlab chiqish tilshunoslikning dolzarb vazifalari sirasiga kiradi. So'z ijodkorligi asosida yasalgan birlikning yashovchanligi esa uning o'z zimmasida ko'tara olgan ma'no yuki bilan ham bog'liq.

XULOSA.

1.O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, muallif so'z ijodkorligi masalasiga tilshunoslikning fonetika, leksikologiya, so'z yasalishi kabi bo'limlari nuqtayi nazaridan yondashuvlar mavjud bo'lib, ularning hech biri muallif so'z ijodkorligining to'liq mohiyatini ochib bera olmaydi. Shuning uchun bu masala kognitiv jihatdan o'rganilishi lozim.

2.Tilshunoslikning zamoniy yo'nalishi bo'lgan kognitiv tahlil muallif so'z ijodkorligi qachon va qanday yuzaga kelishi masalasiga aniqlik kiritib beradi. Chunki muallif so'z

ijodkorligi ijodkor tomonidan til birligiga kognitiv qayta ishlov berilganda yaratiladi. Shuning uchun ijodkorning mualliflik so'zlarini o'rganish ularni lug'atlarga kiritish til lug'atining boyitilishida katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

3.Muallif so'z ijodkorligi ma'lum ijodkorning adabiy normani bilmasligidan yoinki unga jiddiy e'tibor bermaganligidan emas, balki o'zining fikrlarini ma'lum qolipga sig'dira olmaganligidan paydo bo'ladi. Bu masalaning mohiyati esa tadqiqotchi matn yaratuvchining bilim darajasidan, olam haqidagi o'ylaridan ma'lum ma'noda xabardor bo'lganda ochiladi.

4.Birgina Eshqobil Shukur she'riyati misolida bildirilgan qarashlarni yanada kengroq doirada aniq tamoyillar asosida o'rganish, muallif so'z ijodkorligi asosida yaratilgan so'zlar lug'atini tuzish,jahon tilshunosligida yirik tadqiqotlarga asos bo'layotgan muallif so'z ijodkorligi tushunchasini anglash va mualliflik so'zlaridan til lug'atini boyitishda foydalanish uchun xizmat qiladi. Barcha so'z san'atkorlari, ijodkorlar, shoir adiblarning til mahoratini o'rganish, ular tomonidan yangi ma'no noziklari bilan tilimizga qayta olib kirilayotgan birliklarni, shuningdek, mavjud qonun-qoidalar asosida yasalib, yangicha ma'no qirrasini namoyon qilayotgan so'zlarni o'rganish, umumlashtirish, iste'molga olib kirish esa tilning yashovchanligini ta'minlashda va tilning so'zligini boyitishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Иқтибослар/Сноски/References

1.Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов и понятий. Изд. 6-е, испр. и доп. - Назрань: Пилигрим, 2016. - 610 с. (Jerebilo T.V.Slovar lingvistcheskiy terminov i ponyatiy. Izd. 6-e, ispr.i dop. - Nazran: Piligrim, 2016. - 610s)

2.Абдураҳмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. Т.: Фан, 1981. - 59 б. (Abdurahmonov X., Mahmudov N.So'z estetikasi. T .: Fan, 1981. - 59 b.)

3.Лопатин В.В.Рождение слова // Неологизмы и окказиональное словоообразование. -М.: Наука,1973. - С.150-152. (Lopatin V. V. Rojdenie slova // Neologizmi i okkazionalnoe slovoobrazavanie. -M.:Nauka, 1973.- S.150-152-s.)

4.Несветайло Ю.Н. Трактовка понятий "нелогизм" и "окказионализм" в современной научной парадигме. Вестник Ставропольского государственного университета. 55/2008. - С.144-148. (Nesvetaylo Yu.N. Traktovka ponyatiy "neologizm" i "okkazionalizm" v sovremennoy nauchnoy paradigm. Vestnik Stavropoliskogo gosudactvennogo universiteta. 55/2008. - S.144-148)

5.Тўхтасинова О.Й. Ўзбек тилида лексик окказионализмлар ва уларнинг бадиий-естетик хусусиятлари. Автореф.дис. ...фил.фан.ном. Тошкент. 2007. - 94 б. (To'xtasinova O.Y. O'zbek tilida leksik okkazionalizmlar va ularning badiiy-estetik xususiyatlari. Avtoref.dis. ...fil.fan.nom. Toshkent.2007. - 94.)

6.Меркурьева Н.М. Окказионализмы и новые слова-композиты в словаре сложных слов русского языка. Вестник РУДН, серия Теория языка. Семиотика. Семантика, 2016, № 2. (Merkuriyeva N.M. Okkazionalizmi i novie slova-kompoziti v slovare slojnix slov russkogo yazika. Vestnik RUDH, seriya Teoriya yazika. Semiotika. Semantika, 2016, № 2.)

7.Самадов Қ. Ойбек тили маҳоратининг баъзи масалалари: Филол. фанлари номзоди ... дис. ... Т., 1967. - 246 б. (Samadov Q. Oybek tili mahoratining ba'zi masalalari: Filol.fanlari nomzodi ...dis. T., 1967. - 246 b.)

8.Нормуродов Д. Шукур Холмирзаев асарларининг тил хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди ... дис. автореф. Т., 2000. 33 б. (Normurodov D. Shukur Xolmirzayev asarlarining til xususiyatlari: Filol.fanlari nomzodi ...dis. avtoref. - T., 2000. - 33 b.)

9.Муҳиддинов М., Каримов С. Ғафур Ғуломнинг поэтик маҳорати. Монография. - С.: СамДУ нашриёти, 2003. -126 б. (Muhiddinov M., Karimov S. G'afur G'ulomning poetic mahorati. Monografiya. - S. : SamDU nashriyoti, 2003. -126 b.)

10.Ҳожиев А.Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. -Т.: ЎзМЭ, 2002. 70 б. (Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. -T.: O'zME, 2002. - 70 b.)

11.Демянков В. З.Когнитивная семантия. Краткий словарь когнитивных терминов. -М.: 1996. (Demyankov V. Z. Kognitivnaya semantiya. Kratkiy slovar kognitivnyx terminov. -M .: 1996).

12. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. -Jizzax: Sangzor, 2006. - 28 b.

13.Тошалиева С.И. Ўзбек тилида окказионал сўз ясалиши: Филол. фанлари номзоди ... дис... Т., 1998. 170 б. (Toshalieva S.I. O'zbek tilida okkazional so'z yasalishi: Filol. fanlari nomzodi ...dis. - T.,1998. - 170 b.)

14.Ҳожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиш тизими. -Т.: Ўқитувчи, 2007. -166 б. (Hojiev A. O'zbek tili so'z yasalish tizimi. - T. : O'qituvchi, 2007. -166 b.)

15.Eshqobil Shukur. Hamal ayvoni. She'rlar va doston. -Toshkent: Sharq, 2002. - 318 b.

16.Холмухамедов Б. Ўзбек тилида лексемалашув. Автореф. дис. ...фил.фан. бўйича фалсафа доктори (Phd).Самарқанд. 2020. ?48 б. (Xolmuxamedov B. O'zbek tilida leksemalashuv. Avtoref. dis. ... fil.fan. bo'yicha falsafa doktori (Phd). Samarqand . 2020. - 48 b.)

17.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008. (O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. - T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.)

18.Эшқобил Шукур. Бобо сўз изидан. Сўзлар билан сўзлашув. - Тошкент: Машҳур-Пресс, 2018. - 336 б. (Eshqobil Shukur. Bobo so'z izidan. So'zlar bilan so'zlashuv. - Toshkent: Mashhur-Press, 2018. - 336 b.)

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Jo'rayev Ilyos Ro'ziqulovich,
Tayanch doktorant,
Samarqand davlat universiteti,
Samarqand, O'zbekiston
E-mail:jorayevilyos1@gmail.com

FORS-TOJIK TILIDAGI LEKSIKOGRAFIK MANBALARDA TURKIY QATLAM ("CHAROG'I HIDOYAT" LUG'ATI MISOLIDA)

http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2020-3-11

ANNOTATSIYA

Har bir til asosan o'z lug'at boyligi va Grammatik qurilishi asosida o'z taraqqiyot qonunlari bo'yicha o'sib, takomillashib boradi. Bundan tashqari, xalqlar orasidagi iqtisodiy, madaniy, siyosiy aloqalar natijasida bir til qurilishiga xos birliklar (asosan lug'aviy birliklar, qisman ginafonetik va Grammatik birliklar) ikkinchi tilga o'tadi, shu tilga singib, uning boyligiga aylanadi. Jumladan, qardosh turkiy tildan o'zlashgan so'zlar fors-tojik tilining leksikografik manbalarida ham aks ettirilgan. Ushbu maqola Alixon Orzuning "Charog'i hidoyat" izohli lug'atidagi turkiy so'zlar tadqiqiga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: leksikografiya, etimologiya, ekvivalent, o'zlashma so'z, turkiy tillar, lug'at, fors-tojik tili, fonetik xususiyat, so'zlik, lug'aviy birlik.

Жураев Илёс Рузикулович
Базовый докторант,
Самаркандского государственного университета,
Самарканд, Узбекистан
E-mail:jorayevilyos1@gmail.com

ТЮРКСКИЕ СЛОВА В ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА (НА ПРИМЕРЕ СЛОВАРЯ "ЧАРОГИ ХИДОЯТ")

АННОТАЦИЯ

Каждый язык растет и развивается согласно своим законам развития, основанным на собственном словарном запасе и грамматической структуре. Кроме того, в результате экономических, культурных и политических связей между народами единицы, специфичные для конструкции языка (в основном лексические единицы, частично фонетические и грамматические единицы), переносятся на другой язык, проникаются этим языком и становятся его богатством. В частности, слова, заимствованные из родственного тюркского языка, нашли отражение в лексикографических источниках персидско-таджикского

языка. Статья посвящена этимологическому исследованию турецких слов в словаре Алихана Орзу "Чароги хидоят".

Ключевые слова: лексикография, этимология, эквивалент, ассимиляционное слово, тюркские языки, словарь, персидско-таджикский язык, фонетический признак, лексика, лексическая единица.

Juraev Ilyos Ruzikulovich,
PhD researcher,
Samarkand State University,
Samarkand, Uzbekistan
E-mail:jorayevilyos1@gmail.com

TURKISH WORDS IN LEXICOGRAPHIC SOURCES OF THE PERSIAN-TAJIK LANGUAGE (ON THE EXAMPLE OF THE DICTIONARY "CHAROGI HIDOYAT")

ANNOTATION

Each language grows and develops according to its own laws of development, based on its own vocabulary and grammatical structure. In addition, as a result of economic, cultural and political ties between peoples, units specific to the construction of the language (mainly lexical units, partially phonetic and grammatical units) are transferred to another language, absorbed by this language and become its wealth. In particular, words borrowed from a related Turkish language are reflected on the lexicographic sources of the Persian-Tadjik language. The article is devoted to the etymological study of Turkish words in the dictionary by Alikhan Orzu "Charogi hidoyat" (The guidance light).

Keywords: lexicography, etymology, equivalent, assimilation word, Turkish languages, dictionary, Persian-Tadjik language, phonetic feature, lexicon, lexicalunit.

Biz tadqiqot obyekti qilib olgan “Charog‘i hidoyat” (keying o‘rinlarda ChH) (“Hidoyat chirog‘i”) asari muallifi Sirojiddin Alixon Orzu 1660-yilda Hindistonning Akbarobod shahrida tug‘ilib, 1756-yilda Lakhnavda vafot etgan. Uning mazkur lug‘ati 1734-yilda yozilgan. Fors-tojik lug‘atchiligida muhim manba bo‘lgan bu lug‘atda salaf va zamondosh shoirlar ijodi va xalq orasida uchraydigan forsiy so‘zlar bilan birga arab, hind, urdu, turkiy, lotin va yahudiy bo‘lgan 2075 ta so‘z, so‘z birikmasi va ibora izohlangan.

Lug‘at “Siroj-ul-lug‘ot” va “Muntaxab-ul-lug‘ot” birga qo‘shib Hindistonning Navil Kishur va Nizomiy Konpur bosmaxonasida besh marta (1874, 1878, 1880, 1881,1899) toshbosmadan chiqqan. Bu mo‘tabar manba 1959-yil Eronda lug‘atshunos Muhammad Dabir Siyoqiynining izlanishlari va harakati evaziga nashrdan chiqdi.

“Charog‘i hidoyat” Tojikistonda 1992-yil lug‘atshunos Amon Nurov tomonidan kirill alifbosida chop ettirildi. Tadqiqotchi Darvesh Bahriddinov 1981-yilda o‘zining “Чароғи ҳидоят”-и Сироҷуддини Орзу ва муқоисаи он бо лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” (“Alixon Orzu “Charog‘i hidoyat”ining hozirgi tojik leksika bilan qiyosi”) nomli nomzodlik ishini yoqladi hamda bu lug‘at borasida bir qancha maqolalar ham e’lon qilingan. So‘nggi yillarda Tojikistonda mazkur lug‘atga doir M.Xojayevaning “Иникоси масоили фонетикӣ дар “Чароғи ҳидоят”-и Орзу”(“Orzuning ChHida fonetik masalalar inikosi”) va “Калимаҳои мураккаб дар фарҳанги “Чароғи ҳидоят” (“ChH lug‘atida qo‘shma so‘zlar”) maqolalari e’lon qilingan.Mazkur lug‘atni o‘zbek tadqiqotchilaridan biz ilk bor professor I.K.Mirzayev rahbarligida tadqiqot obyekti qilib olganmiz.

Ma'lumki, tillarning lug'at tarkibi o'z va o'zlashma qatlamdan iborat. Har bir til asosan o'z lug'at boyligi va Grammatik qurilishi asosida o'z taraqqiyot qonunlari bo'yicha o'sib, takomillashib boradi. Bundan tashqari, xalqlar orasidagi iqtisodiy, madaniy, siyosiy aloqalar natijasida bir til qurilishiga xos birliklar (asosan lug'aviy birliklar, qisman ginafonetik va Grammatik birliklar) ikkinchi tilga o'tadi, shu tilga singib, uning boyligiga aylanadi [1, B.105].

Jumladan, fors-tojik xalqi bilan qardoshlik va madaniy aloqalar natijasida tilimizga ko'plab fors-tojikcha so'zlar o'zlashgan. Shu bilan bir qatorda, tojik tili lug'at tarkibida ham turkiy qatlamga oid so'zlar bor. Bu so'zlar guruhi(o'zlashma so'zlar) turli davrlarda muqobil(ekvivalent) so'zlarning yo'qligi yoki atama sifatida tojik tilining lug'at tarkibida o'zlashganlar.

Agar tojik tili tarkibida hindcha so'zlarning o'zlashishiga sabab savdo sotiq bo'lsa, turkiy so'zlarning o'zlashish boisi hududiy yaqinlik va yaqin munosabatlardir, ayniqsa, bu jarayon XII asrdan keyingi davrlarda avj oldi, – deydi S. Hoshimov [10, B.90].

"Аён аст, ки муносабатҳои дӯстӣ ва ҳамзистии халқҳои ӯзбек ва тоҷик таърихи қадим дорад. Аз ин хотир, байни онҳо урфу одат, тӯй, оин ва анъанаҳои милли қариб яканд, инчунин "таъсири ҳамдигари бештар дар забон, ба захираи луғавии он ва худи сохти сарфу наҳви он акс меёбад... " [3, B.147]. *Tarjimasi:* Ma'umki, tojik va o'zbek xalqi qardoshlik va qo'shnichiligining qadim tarixi mavjud. Jumladan, urf-u odat, to'y, rasm-rusum va milliy an'analari deyarli bir xil. Shuningdek, bu ta'sirlar ko'proq til birliklari, leksikologiyada va qisman sintaksisda ham ko'zga tashlanadi. Qardosh turkiy tildan o'zlashgan so'zlar fors-tojik tilining leksikografik manbalarida ham aks ettirilgan. Jumladan, "G'iyos ul-lug'at"da 570 ta turkiy qatlamga oid lug'aviy birlik berilgan [10, B.56].

Darvesh Bahriddinov o'zining "Чароғи ҳидоят"-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ" ("Orzuning "Charog'i hidoyat"i va fors-tojik tili") nomli monografiyasida ushbu lug'at tarkibida 18 ta turkiy so'z borligini qayd etgan hamda "Og'o", "Ujoq"(O'choq), "Qirqotur"(Qirqoval), "Qulchoq", "Janog'" kabi ayrim leksik birliklarning mazkur lug'atdagi izohi va etimologiyasini keltiradi. Shu bilan birga, bu lug'aviy birliklarning etimologiyasi jiddiy tadqiq talab etishni ta'kidlaydi [2, B.20].

ChHdagi turkiy so'zlar tadqiqiga bag'ishlangan izlanishlarimiz shuni ko'rsatadiki, lug'atda turkiy qatlamga doir so'zliklar yuqorida ko'rsatilganidan ancha ko'p. So'zimiz isboti uchun dastlab muallif - Alixon Orzu "turkiy so'zdir; zohiran turkiydir" tarzida etimologik ma'lumot keltirgan so'zliklarni quyidagi jadvalda ko'rib chiqamiz:

1-jadval

№	ChH	Bet	DLT	FZT	O‘TIL
				Tom, bet, havola	
1	Али**қопӣ**// Ало**қопӣ**	154	170,154	-	қопи қопу
2	боҷӣ	30	177, 382	-	божа
3	ба боди **чумоқ** гирифтан	33	-	чумоқ;*т.*	чўқмор тўқмоқ
4	дамоға//думоға	105	-	-	тумоқ 2
5	Начак//начоқ	205	40	начак//начак	-
6	оғо	15	49, 143, 325	оғо;*т.*	оға
7	санги **яда**	132	377	-	-
8	тархонӣ	60	174; арғуча	тархонӣ;*т.*	т/дархон
9	учоқ	18	39, 194	учоқ;*т.*	ўчоқ
10	ухкасама	28	29, 33, 133	-	ўк; увуқ
11	фоқ	158	-	-	-
12	чоқ	76	136	чоқ;*т.*	чоқ
13	чумоқ	79	-	чумоқ;*т.*	чўқмор
14	шарбашаран	140	-	-	-
15	ҷаноғ	73	-	ҷанноб; *ҳ.*	-
16	юунқор	220	-	-	-
17	яда	119	320, 324	-	-
18	қайқоҷ	165	-	қайқоҷ;*т.*	-
19	қалчоқ// қилчоқ	164	-	-	қўлқоқ
20	қаросӯран	163	-	-	-
21	қирмаз	162	-	қирмиз	қирмизи; *ф*
22	қирқовал	162	-	-	қирғовул
23	қизилола// қизилала	163	-	-	қизил +ола
24	қорсӣ	162	-	-	-
25	қоб	161	427, 396	қоб; *т.*	коп
26	**қу** дар фалон ҷо намепарад	165	-	қу	

So‘zliklarning etimologik ma’lumotlarini oydinlashtirish uchun ChH va “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (keying o‘rinlarda O‘TIL) **va “Farhangi zaboni tojiki”** (keying o‘rinlarda FZT)**da so‘zlik va etimologik havolasi hamda “Devonu lug‘oti-t-turk” (keying o‘rinlarda DLT)da shu so‘z izohlangan sahifani keltirganmiz).**

So‘z etimologik tahlil qilinayotganda tilning fonetik xususiyatlarga amal qilish muhim. Bitta so‘zning qaysi tilga oidligi yoki kelib chiqishini aniqlash uchun juda ko‘p izlanishga to‘g‘ri keladi, shunda ham so‘z atrofidagi “ammo va agar”lar o‘z joyida qoladi. Demoqchi bo‘lganimiz, etimologiya sohasi juda murakkab mavzu hisoblanadi. Misol uchun, fonetik ma’lumotga jiddiy e’tibor qaratgan muallifning «foq» so‘zi izohida ziddiyat kuzatiladi. Ma’lumki, turkiy tillardagi f undoshi arab va fors tili ta’siri natijasida paydo bo‘lgan, bundan tashqari bu so‘z o‘zbek va tojik tili izohli lug‘atlarida uchramaydi, ammo ChHda: **Foq** - zohiran turkiy so‘zdir, sufor(paykonning kamon ipiga taqab otadigan joyi) manosida. Vahid yamoqchi(tikuvchi) ta’rifida aytadi, bayt:

Зи мижгони он шӯх чун фоқи тир,

Набошад лаби захми ман бахягир –

Tarjimasi: U sho‘xning kiprigidan o‘qning foqi kabi meni yaralanlan labim yamoq olmaydi [4, B.158].

ChHda “Nilufar” so‘zi shunday izohlangan: “**Nilufar** – mashhur gul va ikki turi mavjud: shamsiy va qamariy. Birinchisi (shamsiy - kamudni) mashhurdir va ikkinchisi suvda o‘sadi va kechasi ochiladi. Hindistonda birinchisini kamudni ikkinchisini bagula deydilar. Tibbiyotda qo‘llaydigan nilufar shudir va yana shunday gulni ham ataydilarki, uning poyasi daraxtga chirmashib o‘sadi va ko‘k moviy guli bor. Qosim Gunobodiy “Shohnomai Ismoil Safaviy”da aytadi, bayt:

Сипар маҳкам ба дӯши некбахтон

Чу нилуфар, ки печад бар дарахтон.

Tarjimasi: Nilufar guli daraxtga chirmashgani kabi, qalqon baxtlilar beliga chirmashadi(himoya qiladi). Zohiran shu gulkim, hindlar uni *kanval* deydilar, vallohu a’lam [4, B.213].”

Bu so‘zga ChHda havola berilmagan; FZTda *hind*, O‘TILda *fors*, “Farhangi Amid”da *pahlaviy* shaklida etimologik havola berilgan. Bu so‘z ikki qism: nil va far//par(nur) qismlaridan tashkil topgan. Nil so‘zining hindcha so‘z ekanligini deyarli barcha lug‘atlar tasdiqlaydi. (1990 yilda nashr etilgan ensklopedik lug‘atda **Nilobi** (arab. nil – ko‘k va ob – suv) – och zangori rang shaklida berilgan[6, B.15]).

Hindcha-ruscha lug‘atda moviy nilufar «nilotpal» shaklida transkripsiya qilingan va bu so‘z *nilufar* so‘zining hindcha talaffuzi ekanligini sezish mumkin.

Yoinki “chit” so‘zi ChHda: “Chit – chopon, kiyim; va hindcha qorishiq ch bilan chhitdir. Bunga ikki til farqi yo mufarras (forslashgan so‘z) sababdir [4, B.82]. DLTda: “Chit – ola-bula gullari bor chit gazlama,” - deb izohlangan. Bu so‘zga fors-tojik izohli lug‘atlarida ***hindcha***, O‘TILda ***forscha*** so‘z havolasi berilganligi sabab turkiy qatlamga kiritmadik.

Quyida ChHida keltirigan turkiy so‘zlarning qanday izohlanganini ko‘rib chiqamiz. So‘zlar etimologoyasining chigal soha ekanligini ChHda ***omojxona*** so‘zligi tarkibida uchragan “omoj” so‘zida ham ko‘rishimiz mumkin.

Omojxona – o‘q otish mashqini o‘tkazish uchun tuproq uyadilar va buni Hindistonda *xoktuda*(tuproq uyumi) deydilar. Vahid aytadi, misra:

Omojxonaga chun guzar etdim…

Lekin bu misrada joy ma’nosida kelgan. Ma’lum bo‘ladiki, o‘sha yerda mazkur uyum(omoj) mavjud [4, B.16]. Keltirilgan dalilni “Tiri bo‘ta” lug‘at maqolasida yana ham oydinlashtirish mumkin.

Tiri bo‘ta – o‘qning bir turi; ba’zilar aytadilarki, kamondan o‘q uzish vaqtida sufor-kamon toridan nishonga olganda omochda buta shakli ko‘zga tashlanadigan belgi. Vahid aytadi. *Bayt tarjimasi*:

Sensiz gulshan sari bordim - g‘amlarim afzun etdi,

Gul shoxi tiri bo‘ta(novda shoxi)dek yuragimni xun etdi.

Shu zohir bo‘lyaptiki, merganlar buta shaklini omochda paykondan yasaydilar, Solik Qazviniydan, bayt:

Созад замона бӯтаи тири маломаташ,

Гар мурғи номаро ту ба фӯлод мезанад (?) [4, B.68].

Lug‘atlarda **omoj** so‘zi “I. mo‘ljal, nishon[12:91]; mo‘ljalga olinadigan joy, nishongoh; o‘q yetadigan masofa, taxminan 500 metr masofa; *majozan* mo‘ljalga olish, o‘q otish; II. yer haydash asbobi, ohan-omoch” tarzida izohlangan, etimologiyasi berilmagan [5, B.984], ya’ni o‘z qatlam sifatida qaralgan. Bu - munozarali, sababi DLTda: امج (amač) – nishon, mo‘ljal [11, B.16]; امجلادی (amchladi) – nishonga oldi, er qušuğ amačladi – kishi qushni nishonga oldi [11, B.124]; oq amačïq qïrčatti – o‘q omochga tegib o‘tib ketti [11, B.311]; oq amačqa yastaldi – o‘q omochni bir yoniga tegdi” kabi ma’nolari keltirilgan.

O‘TILda faqat qo‘sh haydash asbobi sifatida izohlangan bu so‘z turkiy so‘z bo‘lishi kerak, buni o‘zbek tilidagi **ch** tovushining forschada **j** ga, **a** unlisining **o** ga o‘zgarishi, ya’ni fors tiliga fonetik jihatdan moslanishdan sezish mumkin.

Qirmaz – to‘q qizil rang; va zohiran turkiydan. Va muarrab (arablashgan) va o‘zgargan bo‘lsa kerak, negaki aslida *qirmkaz* bo‘lgan va keyin yengillashib va muarrab bo‘lib yoki o‘zgarib *qirmaz* bo‘lgan. Va mimning fathali kelishiga sabab, ko‘pgina shoirlar **markaz** bilan qofiya qilganlar. Said Ashrafdan, bayt:

Обуранги гардаи тасвир аз қирмиз бувад,

Бодаи гулранг диҳад сурат ҳаюлои маро[4, B.162].

Alixon Orzu bu so‘zlikni ham muarrab turkiy deb bergan. FZT va “Farhangi Muin”da etimologik ishora berilmagan, “Farhangi Amid”da:]قرمزqermez . رنگ سرخ [سنسکریت] (اسم،صفت)[۲ . (قرمزدانه - (زستشناسی۱ sanskrit deb etimologik ishora berilgan. O‘TILda fors ishorasi berilgan, so‘zlik ham “qirmizi” shaklida keltirilgan[9, B.298].

Turkiy qatlamga mansub so‘zlarning aksariyati harbiy atama bo‘lib, badiiy adabiyot va xalq so‘zlashuv tilida so‘z birikmasi (Sangi yada, quruq shudan, utu kashidan) va ibora ёл бастан(*kibr, g‘ururlanmoq*) tarkibida faol qo‘llangan:

“**Najoq** – qurol oti, Mullo Tug‘roning “Munshoot”idan ayon bo‘ladi va zohiran **najaq** bu so‘zning qisqarganidir [4, B.40]”. Najaq so‘zi “Farhangi o‘zbeki – dariy”da: “Na/ojan” *oybolta, tabrizliklar najoq deydi. Najaq, hajak, nochax* – Muin *sanskritcha “noshak”, “noshoko*” – buzuvchi, yo‘qotuvchi, o‘ldiruvchi deb biladi [12, B.551]. “Farhangi Amid”da *sanskritcha*, FZTda etimologik ishora berilmagan. Hozirgi o‘zbek tilida bu so‘z o‘rniga “oybolta” so‘zi qo‘llanadi.

Ба қаровул ҳарф задан– ба маънии ба эҳтиёт сухан гуфтан, гуфтаанд - ehtiyot bo‘lib so‘zlamoq, deganlar [4, B.43].

Ба боди чумоқ гирифтан– to‘qmoq bo‘roni ostiga olmoq. Va bu lafz faqatgina ***chumoq*** bilan qo‘llanilmaydi, balki (*душном*) haqorat, qarg‘ish bo‘roni tagiga olmoq ko‘rinishi ham mavjud. Va ***chumoq*** so‘zi *qof* bilan bo‘lsa, aslida turkcha bo‘ladi, negaki fors tilida *qof* yo‘q. Va agar keyingi iroqliklar shevasi ta’sirida (tovush) o‘zgargan bo‘lshi amri mahol, zeroki *qof* qofiyasida uchraydi. Va boshi egri maxsus va ma’ruf yog‘ochdir. Shifoiydan, bayt:

Қувои мосикаат кӯтаҳӣ намуда тар,

Гирифтам аз сари эъроз чун ба боди чумоқ [4, B.33].

Izohdan bilinadiki, so‘zning *chumoq/chumog‘*, *cho‘qmor va to‘qmoq*[12, B.63] shakli ham mavjud.

Lug‘atdagi ayrim turkiy qatlamga oid so‘zliklarning ma’nosini boshqa so‘zlikning lug‘at maqolasi oydinlashtiradi, bu ushbu so‘zning ko‘p qo‘llanishi va izohtalab ekanligini ko‘rsatadi. Bu holatni qalchoq/qilchoq -soqayn//soidayn, uxkasma//uxkasama - qulloj, chumoq - ba bodi chumoq giriftan, qarovul - ba qarovul harf zadan, yada - sangi yada, og‘o - mirzo, jig‘a - jag‘ovi, chig‘ - chilem – qalyon, yol – yolu kupol kabi lug‘aviy birliklarda ko‘ramiz.

ChHda keltirilgan ayrim leksik birliklarining turkiy qatlamga mansub ekanligi deyarli sezilmaydi, u so‘zlarning fonetik o‘zgargani va boshqa so‘zlar qurshovida kelishi bu holatni yana ham qiyinlashtiradi.

Ухкасама//ухкасма – ba'zilar non oti deganlar, lekin Vahidning qoshfurush (qovun tilimini sotuvchi) ta'rifida aytgan baytga to'g'ri kelmaydi, bayt:

Дили дард фарсудаи ин бекарор,

Зи ухкасамаи қоши ӯ шуд фигор.

*Tarjimasi:*bu beqarorning dard yemirgan yuragi ul oyning qoshi o'q(paykon)idan yaralandi. *(Bu baytda turkiy "qosh" so'zi qosh, hilol va kamon kabi majoziy ma'nolarda qo'llangan. Karj-karch so'zini chuqur tahlil qilgan T. Zehniy qosh, karj, burin so'zlarining ma'nodoshligi va bu so'zlaro'rniga qosh so'zi qo'llangan bir necha mumtoz matnlarni keltiradi[6, B.56], aslida bu so'z turkiy* ***qosh****– abru so'zining* ***qoch*** *shakilda o'zgarishidan hosil bo'lgan*[12, B.420]). Balki Boqir Koshiyning bu baytida egri va muharraf - aylantirilgan, buzg'unchi ma'noda ekanligi seziladi, bayt:

Боз пас дидану ухкасма нигоҳе дорад,

Кӣ тавонад ба як андоз занад бор сабабе -

*Tarjimasi:*Yana (ochiq) ortga qarab egri nigoh tashladi,

Kim ham bir qarash(otish)da mo'ljalga ura oladi!?

Va zohiran turkiydir va turkchada paykon «ux» deyiladi. Bu holda uxkasma –qayqojndozlikdir. Va avvalgi baytda shu ma'noga yaqinkim, qovun tilimi yoyga o'xshaydi va ikkinchi she'rda zohir bo'lgan, vallohu a'lam [4, B.28].

Keltirilgan so'zlikning izohi «qayqoj» so'z ma'nosini oydinlashtirishga xizmat qiladi.

Qayqoj–qayrilib o'q o'tmoq. Zohiran *turkiy so'z*. Ta'sir aytadi, bayt:

Чи ғам рухсораш аз қайқоҷ мижгони расо дорад,

Ки ҷавшан аз хати норуста дар зери қабо дорад -

Tarjimasi: Ne g'am ruxsoraida qayojdan uzun kiprigi bor,

Kim qabo ostida bitmagan xatdan qalqoni bor [4, B.165].

So'zlar o'zlashish jarayonida nafaqat shaklan, balki mazmunan ham o'zgarishi mumkin, buga *mehmon*(mehi mon - uyning ulug'i); arabcha *tamiz* [4, B.64]; turkiy *boji* – "ҳамшира ва хоҳар"*(emikdosh;singil)*, *yol*(ot ma'nosida) va *og'o*kabi so'zlarni misol keltirish mumkin: **Og'o** so'zi ikki ma'noda: fohisha ayollar dalloli -"даллолазане ки корсозии занҳои фоҳиша бошад" va turkiy bu so'z ayollar ismi va amaliga ularni ulug'lash uchun keltirgan. Dallola ma'nosi haqorat yo xo'rlashdan kelib chiqqani taxmin qilinadi [4, B.15].

Darvesh Bahriddinov bu so'z "Farhangi Nafisi"da "Oko" shaklida "aka, qabila sardori" deb izohlaydi, M.A.G'afforov esa "oqo va og'o" shaklida yuqoridagi ma'noda keltiradi [2, B.21]. "Lug'atnomai Dehxudo"da ***turkiy*** so'z deb keltirilgan va saroy ayollarga nisbatan ijobiy ma'noda qo'llanishi haqida to'liq ma'lumot berilgan [15, B.158]. FZTda: "og'o/oqo t. Ulug'lash uchun ismlardan avval va keyin qo'llanuvchi so'z; janob, xo'jayin [5, B.946]"; O'TILda ham "Og'a – 4. tar. Turli lavozim va unvon nomlari tarkibiga kiradi, mas. haram og'asi, eshik og'asi," bu so'zning "unvon" semasi aytmasa, asosan erkaklarga nisbatan qo'llangan [9, B.184].

Mazkur so'z tarixiy manbalarda ayollar ismidan so'ng qo'llangan, ammo O'TILda bu ma'nosi berilmagan. Bizningcha, bu so'z DLTda «opoqi» deb keltirilgan so'zning fonetik o'zgarishidan hosil bo'lgan [11, B.69,143]. Bu fonetik o'zgarish «yada» so'zida ham uchraydi.

Yada– turklardagi bir tosh bo'lib, unga afsun o'qiydilar va darhol yomg'ir yog'adi. Roziy Donishdan, bayt:

Боиси борони сиришкам шудааст,

Дили сангини ту санги ядаро мемонад –

Tarjimasi: Ko'zim yomg'irga sabab bo'lgan seni tosh qalbing yada toshiga o'xshaydi.

Va shu hodisaga ishora qilingan. Ustoz Firdavsiy (Olloh uni rahmat etsin) Afrosiyob ta'rifida aytadi. Bayt:

Ҳама корҳои шгарф оварад,

Чу ҷанг оварад, боду барф оварад –

Tarjimasi: Hama ajib ishlarni keltirur, urush keltirur, qor-bo'ron keltirur.

Va arabchada uni hajarulmatar (yomg'ir toshi) deydilar[4, B.219].

Bu so‘zlik «sangi yada» birikmasida ham izohlangan. DLTda ***yada*** so‘zi ***yat-*** يت, ***yät-*** يات shaklida uchraydi [11, B.324,377]. Bu so‘z “yomg‘ir chaqirish marosimi, yomg‘ir va shamol keltirish uchun qilinadigan afsun kabi ma’nolarni bildirishi hamda mashhur ekanligi” qayd etilgan: yatlatti - fol ochirdi [11, B.329]. Yada so‘zi negizida *yatilatti* - yada toshi yordamida yomg‘ir chaqirtirdi[11, B.320], *yadači*(kohin) va yatla(fol ochir) fe’llari hosil qilingan. Bu so‘z O‘TILda berilmagan bo‘lishiga qaramay, bu so‘z Navoiy asarlarida «yada toshi» shaklida uchraydi:

Yada toshiga qon yetgach yog‘in yoqqondek, ey soqiy,

Yog‘ar yomg‘urdek ashkim chun bo‘lur la’ling sharobolud.

Axtaxona – sayisxona (otxona) - otlarni u yerda bog‘laydilar. Shu jihatdan sayisxona dorug‘asini axtabegi deydilar. Shifoiydan, bayt:

Хуфта дар ахтахонаи бағалат

Дӯш бар дӯш сад шупуш –

Tarjimasi: Bag‘ring og‘ilida yuzlab bit yelkama yelka tunagan.

Keyingi keltirilgan izohlar majoziy bo‘lib, bosh ma’no(bichilgan)ning majoziy qo‘llanishini ko‘rishimiz mumkin: odam, haybon, xo‘rozga nisbatan qo‘llangani aytiladi. Biror a’zosi kesilganda axta deyilishi ta’kidlangan [11, B.8]. FZTda berilmagan. O‘TILda “bichilgan hayvon va **ayg‘ir** so‘zining antonimi” deb izohlangan [11, B.60].

Bu so‘z DLTda “**atan** - axta qilingan tuya [11, B.43]”, “**azma** – bichilgan qo‘chqor[11, B.65]”, **atanlandi** kabi so‘zliklarda uchraydi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, ChHda keltirilgan turkiy so‘zlarning bir qismi hozirgi o‘zbek va tojik tilida uchramasa ham shevalar, fors tili va turkiy tillarda ChHda kelgan ma’nolari va shaklini saqlangan holda uchraydi: “**Mo‘za** o‘zbek tilida “etik”, turk tilida “chekma”, Eronning hozirgi fors tilida “chakma”; **girebon** so‘zi o‘rnida turkiy “yaxa” (yaqa), **taboq** so‘zi o‘rnida “qob”, “qorsi” so‘zi ishlatiladi[6, B.12,56,66]. Bu hodisani *qob, utu, qalchoq(qo‘lchoq), qu, yada, chumoq, qorsi, tamg‘o, qadag‘an, jig‘a* kabi so‘zlarda ham kuzatish mumkin.

Ushbu lug‘atdagi aksar so‘zlarning etimologiyasi berilmagan, jumladan, turkiy qatlamga oid 33 ta so‘zlikka etimologik ma’lumot keltirilmagan. Buni quyidagi jadval asosida ko‘ramiz:

2-jadval

№	ChH	B	DLT	FZT	O‘TIL
				Tom, sahifa, havola	
1	айоғхона	29	47, 260, 382	аёғ/аёқ; *т.*	айоғ
2	айғири тез	25	129	-	айғир
3	ахтахона	18	125, 43, 65		ахта; *м.*
4	бавлӣ додан	45	-	-	*qush qo‘ymoq*
5	басма	42	-	-	босма
6	ба **қаровул** ҳарф задан	43	70	қаровул;*т.*	*o‘ylab gapirmoq*
7	бойлӣ	33	375		-
8	ёл	219	jал;[16]	ёл	ёл; *ф.*
9	ёл бастан	219		ёл бастан	*kibrlanmoq*
10	ёлу купол	220		ёл. купол.	ёл;[16]
11	лачак	188			лачак
12	моҳии **қизилола**	190	378	қизил	Қизил+ола
13	олиш	25	38	олиш;*т.*	алишмоқ
14	омоҷхона	16	35, 124, 311	омоҷ	омоч; *эск.қ.х.*
15	тахтаи **қима**	60	409	689;*т.*	қиймата хта
16	**тамғо** задан	64	170	тамғо;*т.*	тамғаламорқ
17	**тамғо** кардан	64	375	тамғо;*т.*	*entlamoq*
18	уланг	24	67	уланг;*т.*	ўлан
19	урдакпарронӣ	18	476	урдакпарронӣ ;*т.*	ўрдак
20	уту/утту	17	41,411	уту/утту	утук
21	уту кашидан	18	411		утук
22	чакма	79	-	чакма;*т.*	-
23	чилем	79	-		чилем
24	чиғ	81	367; chig‘	чиғ	чий;чалов
25	ҳозир**ярок**	83	332; yarog‘–kez; imkon	-	ярок
26	қаровул	164	170	қаровул;*т.*	қаровул

Ayrim so‘zliklarning hozirgi turkiy tillarda faol qo‘llanishi va keying davrlarda yaratilgan lug‘atlarda turkiy so‘z deb etimologik ma’lumot berilganidan bu so‘zlarning turkiy so‘z ekanligini bilishimiz mumkin. Bu so‘zlardan utu(utuk), ayg‘ir, ulang(alang), olish(olishmoq), basma(bosma), qarovul(qorovul), tag‘mo(tamg‘a), tamg‘o zadan(tamg‘a urmoq), chilem(chilim), chig‘(chiy), yarog‘(yaroq), qima-qima kardan(qiymalamoq), qav(qav qalamoq, qalashtirmoq), jig‘a, yol, urdakparroni(*majozan* masxara qilmoq) tilimizda faol qo‘llanadi.

Lug‘atda “chig‘” so‘zi shunday izohlangan: **Chig‘** – mashhur parda, chig‘ **chalun**nig yengillashtirilgani deydilar. Sayf Buxoriy aytadi, bayt:

Ба сӯи чиғи дуконаш кашад дили Сайфӣ,
Агарчи мурғ гурезон ҳамеша аз қафас аст –
Tarjimasi: Garchi qush qafasdan qochsa-da mudom
Sayfiy dili oshiqar do‘konig chig‘i tomon [4, B.81].

Mazkur so‘z o‘zbek tilida “chiy” shaklida qo‘llanadi, shuningdek,chilimning nayi va ushbu “parda” – qamishning to‘qilganini tojik lahjalari va Afg‘onistonda hozir ham ***chig‘*** [12, B.315], ***chiy*** [12, B.322] deyiladi.

Lug‘atda berilgan ayrim so‘zlar O‘rta Osiyo xalqlariga xos buyumdir. Jumladan, ***lachak*** va ***jig‘a*** so‘zligini shunday so‘z qatoriga kiritish mumkin:

Lachak – mato parchasi, ayollar boshiga o‘raydi. Yahyo Koshiy aytadi, bayt:

Он ки мардонагӣ бувад кораш,
Лачаки хуфта беҳ зи дастораш –
*Tarjimasi:*Kimniki ishi mardonalik erur,
Lachagi ham salladan avlo erur [4, B.188].

Ba’zi so‘zlikning turkiy so‘zga shakliy va mazmuniy o‘xshashligiga asoslanib turkiy so‘z ekanligini bilib olishimiz mumkin. Masalan: **Jig‘a** – shukim, boshga uradilar va mashhurdir. Va dodlash ma’nosida ham kelgan. Bu ma’noda **jig‘** so‘zining orttirilgan(mazidunilayh)idir va til ahli bu ma’noning haqiqatini topgan. **Jig‘a-jig‘a** narsa yasaydilar va uni viloyat(*hind ahli movarounnahr va xurosonlikiarni shunday atagan*) ayollari talq(bir shaffof ma’dan) kukuniga qorishtirib peshona va qoshga tang‘iydi bu hind ayollariga rasm bo‘lgan taqinchoq kabidir. Jalol Asir aytadi, bayt:

Кардаӣ ҷиға-ҷиға абрӯро,
Додаӣ арз ҷавҳари мӯро –
*Tarjimasi:*Qoshingni jig‘a-jig‘a qilgansan,
Soching gavhariga qiymat bergansan [4, B.75].

Hozirgi kunda ham tilimizda qo‘llanadigan taqinchoq(ayollar bosh kiyimi, toj; *jiqa* shaklida fors tilida o‘zlashgan [12, B.267]) izohiga tayanib shuni aytish mumkinki, “jag‘oviy” ham turkiy so‘zdir. Bu so‘z ChHda quyidagicha izohlangan: Jag‘oviy(ҷағовӣ) – kumush va oltindan yasab lochin bo‘yniga soladilar va zohiran murakkabdir, negaki xalq tilidan tadqiqotga bog‘langan [4, B.72]. Bu so‘z **jig‘a** so‘zining shakl va mazmun jihatda o‘zgargan shakli deyish mumkin. Buni lug‘atda aynan shu ma’noda keltirilgan arabcha “halquy” [4, B.84] so‘zligi izohidan ham bilishimiz mumkin.

Turkiy deb etimologik ma’lumot berilgan so‘zlardan “yunqor” so‘zi farangiy (fransuzcha) ekanligi taxmin qilingan. Biz bu so‘zni birorta lug‘atda uchratmadik, lekin arqon yoki yuhg(jun) > yingichka(ingichka) va qorin so‘zining qisqargan va o‘zgargan shakli deb taxmin qilish mumkin. So‘zlik shunday izohlangan:

Yunqor – ichakdan tor yasaydilar; mutloq ip ma’nosida ham kelgan, vaqt-soat yunqor(tizgin)i kabi. Ko‘proq turkiy va farangiy so‘z. Cholg‘u asbobi bo‘lishi ham mumkin [4, B.220].

Shuni ham ta’kidlash kerakki, muallif turkiy so‘zlarni izohlashdan tashqari so‘zliklar izohida turkiy muqobil so‘zlarni qo‘llagan: tirovar – qurumsoq; zanjalab(dayus) – qurumsoq; ko‘rai faxxorxona - **dosh**i xishtpazi; lutiy, lavand, harif, sho‘x, bebok – **shiltoqi**; машвара ба кулоҳ кардан – kingosh; otashbarg – chaqmoq; oshi parhez – ugro(ugra); sari shir – qaymoq; sari kamand – tanobi **quruq**; soqayn-soidayn – quloq; dorug‘ai istal – axtabegi(axtaxona so‘zligida). Asar matni va so‘zliklar izohida ham turkiy muqobil so‘zlar ko‘p qo‘llangan bo‘lib, bu so‘zlarning

ayrim fonetik va mazmuniy o‘zgarishlar bilan turkiy tillar tarkibida uchraydi. Mazkur lug‘at yaratilgan davrda xalq va ijodkorlarning turkiy so‘zlarni faol qo‘llanganligini hukumdor qatlamning turkiyzabonligi hamda xalqlarning do‘stona munosabatlari natijasi ekanligi bilan izohlash mumkin.

Shunday qilib, ChH lug‘atidagi turkiy so‘zlarni o‘rganishimiz natijasida quyidagi xulosaga keldik:

1. ChH o‘zbek tilidagi ayrim so‘z etimologiyasini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, O‘TILda berilmagan *sharbo**sharan**/**sharan*** -tez, tez sur’atda, shoshilinch; chaqqon, epchil [12, B.398]; ***tarxon*** – imtiyozli shaxs, harbiylar imtiyozi [12, B.208], O‘TILda *mo‘g‘ilcha* tarxon/darxon - temirchi; DLTda: arg‘ucha. Islomiyatdan oldin “bek” ma’nosida qo‘llangan [11, B.174]); ***jaldu**/**judu***(jald-chaqqon, ilg‘or so‘zidan) – imtiyoz, ligota [12, B.267] so‘ziga ma’nodosh tarzda qo‘llanishi mumkin.

2. Turkiy qatlamga mansub so‘zlarning aksariyati harbiy atama hisoblanadi: axtaxona, uxkasma/uxkasama, tarxoniy, najoq/najaq, choq, qaroso‘zan(bizningcha ***qurumsoq*** [12, B.445]+ ***suron***[12, B.369] – o‘g‘rilarning dodini beruvchi), qalchoq/qilchoq, quloq, sharbosharan, chumoq, qarovul, qabulxona, jildu/jaldu/juldu(sovg‘a, in’om [4, B.73], imtiyoz, o‘lja [12, B.267] ma’nosida FZTda: mug‘ulcha, O‘TIL berilmagan).

3. ChHda 28 ta so‘zga etimologik havola berilgan bo‘lib, quyidagicha keltirilgan:

– lafzi turkist (*dar asl lafzi turkist* ham qo‘llangan) – turkiy so‘zdir (*uchoq, boji, ba bodi **chumoq** giriftan, choq, dumog‘a, sharbosharan, foq, qirqoval, qaroso‘zan, qalchoq//qilchoq, qorsi, qizilola, quruq shudan, najoq*);

– zohiran turkist (*Alo**qopi//Ali**qopi, **ux**kasma//uxkasma,qirmaz, qob, **qu***(tuyaqush)*dar falon jo nameparad, qayqoj, janog‘*) kabi etimologik ma’lumot berilgan.

4. Etimologik ma’lumot berilganda quyidagi qoidalarda tayanilgan:

– asosan fonetik tamoyil bilan dalillashga harakat qilingan: so‘z tarkibida q tovushining mavjudligi, **q** undoshining **g‘>x** tovushiga o‘zgarishi, **ch** undoshining **j** tovushiga o‘zgarganligi, **a**unlisining**o** unlisiga o‘zgargani(*najaq/najoq, basma/bosma, bavli/bovli – bu hodisa asarda **muxaffaf** (yengillatmoq, qisqartmoq*) *atamasi bilan berilgan*);

– ayrim o‘rinlarda so‘zlarning qo‘llanishi: *turklarda (og‘o, tarxoniy); turklarda tarqalgan (sangi yada, yada);*

– manbalarda turkiy deb qayd etilganligi(***janog‘*** *– “Jahongiriy” va boshqa lug‘atlarda nuqtali g‘ayn(ғайни муъҷама) -* ڠ *bilan yozilgan;* ***qalchoq//qilchoq*** *– Vahidning “Sharhi Masnaviy” asari;* ***sharbosharan****(hirovul qo‘shin qo‘mondoni) –“Burhoni qote’” (bu leksik birliknimazkur lug‘atda so‘zlik sifatia uchratmadik);* ***najoq****(oybolta) –“Mullo Tug‘roning “Munshoot”idan ayon bo‘ladi”; qorsi(karson) – “Qomus”*).

5. ChHda 36 ta o‘zbek (turkiy) lug‘aviy birlikka etimologik ma’lumot berilmagan, bu birliklarning ayrimlari birikma va ibora shaklida bo‘lib izoh,bir so‘zga qaratilgan: *ba bodi **chumoq** giriftan, **yol**u kupol(otning bo‘yni*[16]*).*

6. So‘z o‘zlashish jarayonida ikkilamchi(orttirilgan) ma’noda qo‘llangani: *yol(ot va ma’nosida), og‘o, boji(boja)so‘zlarini misol keltirish mumkin.*

Иқтибослар/Сноски/References

1.Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili(darslik). – T.: “Universitet”, 2006. – 476 b.

2.Баҳриддин Дарвеш «Чароғи ҳидоят»-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ. – Душанбе. 1992. – с 288

3.Зоҳидов А. Калимаҳои ӯзбекӣ дар шеваи Самарқанду Бухоро/Масъалаҳои филология(материали анҷумани илмӣ). Самарқанд. 2003. – с 147.

4.Сироҷуддин Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят /А.О.Сироҷуддин. –Душанбе. Ирфон, 1992. –288 с.

5.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. –Т.:Университет, 2000. – 600 б. (Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. –T.:Universitet, 2000. – 600 b.)

6.Т.Зеҳнӣ. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. –Душанбе: Дониш,1987. – с 236

7.Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидори асри XX): – М: Сов. энциклопедия,1969. Ҷ. 1. 951 с. Ҷ. 2. 1904 с.

8.Энциклопедик луғат, 2 томлик. 2-том. Илмий-тарихий кенгаш, –Т.: Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 1990,– 544 бет. (Ensiklopedik lug‘at, 2 tomlik. 2-tom. Ilmiy-tarixiy kengash, –T.: O‘zbek Sovet Ensiklopediyasi Bosh redaksiyasi, 1990,– 544 bet.)

9.Ўзбек тилининг изоҳли луғати: I-V жилдлар. –Т.: O‘zbekiston milliy ensklopediyasi,– 2020. (O‘zbek tilining izohli lug‘ati: I-V jildlar. –T.: O‘zbekiston milliy ensklopediyasi,– 2020.)

10.Ҳошимов С. Калимаҳои иқтибосии “Гулистон”-и Саъдӣ. – Душанбе. 1972. – с 90.

11.Қошғарий М. Девону луғати-т-турк. Т: Ғафур Ғулом, 2017. – 488 б.

مزار شریف. انتشارات ثقافت.۸۰۶ص.2020 یکی ر

معین محمد. فرهنگ فارسی، تهران،عبارت از 1375 ,5.

عمید حسن. فرهنگ عمید، تهران،عبارت از 3,1375 خلد

نهران،1375 ،مختصار لغت نامه دهخدا.

https://iscience.in.ua/arkhyv/26-27-yiunia-2016/filologi-1/2867-lykoil-1

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

ТАЪЛИМШУНОСЛИК

Нарзиева Маъмура
Ўқитувчи,
Самарқанд давлат университети,
Самарқанд, Ўзбекистон.
E-mail:mamuranarziyeva164@mail.ru

ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА АБДУЛЛА ОРИПОВ ШЕЪРЛАРИНИНГ ЎҚИТИЛИШИ

http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2020-3-12

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада инсон қалбининг таржимони Абдулла Орипов ҳаёти ҳамда миллий адабиётимизнинг ўзига хос хусусиятлари, қонуниятларини ўзида акс эттирган шеъриятини ўрганишга, шеърларини таҳлил қилишга алоҳида эътибор қаратилган. Таълим муассасаларида Абдулла Орипов шеъриятини ўргатишда устувор бўлган бир қатор интерфаол усуллар хусусида фикрлар билдирилган.

Калит сўзлар: сўз санъати,замонавий таълим технологиялари, интерфаол методлар.

Нарзиева Мамура
Преподаватель,
Самаркандского государственного университета,
Самарканд, Узбекистан.
Электронная почта: mamuranarziyeva164@mail.ru

ПРЕПОДАВАНИЕ СТИХОВ АБДУЛЛЫ АРИПОВА В УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

АННОТАЦИЯ

В данной статье особое внимание уделяется изучению жизни переводчика человеческого сердца Абдуллы Арипова и анализу его стихов, отражающих особенности и закономерности нашей национальной литературы. Были высказаны мнения о ряде интерактивных методов, которые являются приоритетными при преподавании стихов Абдуллы Арипова в учебных заведениях.

Ключевые слова: словесное искусство, современные образовательные технологии, интерактивные методы.

Narzieva Mamura
Lecturer,
Samarkand State University,
Samarkand, Uzbekistan.
Email: mamuranarziyeva164@mail.ru

TEACHING POETRY BY ABDULLA ARIPOV IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

ANNOTATION

In this article, special attention is paid to the study of the life of the translator of the human heart AbdullaAri pov and the analysis of his poems, reflecting the features and patterns of our national literature. Opinions were expressed about a number of interactive methods that are priority in teaching AbdullaAri pov's poetry in educational institutions.

Key words: verbal art, modern educational technologies, interactive methods,

Инсонни, унинг маънавий оламини кашф этадиган яна бир қудратли восита борки, у ҳам бўлса, сўз санъати, бадиий адабиётдир. Адабиётнинг инсоншунослик, шоир ва ёзувчиларнинг эса инсон руҳининг муҳандислари, деб таърифланиши бежиз эмас, албатта [2, Б.86]. Дарҳақиқат, адабиёт инсоннинг поэтик тасаввурини ҳамда Аллоҳ томонидан инъом этилган буюк неъмат-тафаккурни бойитиш имконини беради.

Шундай екан, бугунги кунда мактаб, лицей, олий таълим муассасаларида адабиёт ўқитиш мазмунига алоҳида эътибор қаратиш, дарсни ташкил етишда замонавий таълим технологиялари, интерфаол методлар ҳамда таълим сифатини оширувчи бир қатор ижодий усуллардан фойдаланиш устувор вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Таълим жараёнига татбиқ қилинадиган ҳар қандай педагогик технология, унинг компонентлари хоҳ таълим мазмуни, хоҳ ўқув дастури ёки дарслик, хоҳ ўқитувчи фаолияти орқали ўтишидан қатъий назар ўқувчининг жонли тарздаги эркин ва ижодий фаолиятини жадал ривожлантириш учун хизмат қилиши лозим. Педагогик технологияларнинг асосий моҳияти ҳар бир ўқувчида мавжуд бўлган унинг эҳтиёжи, қизиқиши, иқтидори ва имкониятлари асосида уларда ижобий хислат ва фазилатларни шакллантириш, ривожлантириш саналади. Бундан ташқари, таълим тизимида бир қатор натижаларга эришиш ўқитувчининг маҳоратига боғлиқ. Ўқитувчининг маҳорати эса дарсни аниқ режалаштиришда кўринади. Айниқса, адабиёт дарсларини яхши ташкил қилиш таълим олувчиларнинг миллий тафаккурини янада юксакка кўтаради.

Адабиёт- сўз санъати, шоир - санъаткор. Санъат, санъаткордан, аввало, нима талаб қилинади? Образли тасвир маҳорати. Поэтик тасвирда ўзига хослик ва янгиликка эришилмаса, шеърхоннинг кўнглига йўл очиш, фикр- туйғуларини янгилаш қуруқ даъволигича қолаверади [1, Б.287].

Инсон қалбининг таржимони, сўз хазинасининг ҳақиқий заргари Абдулла Орипов эса ўзбек шеърияти осмонида дафъатан митти юлдуздай чарақлаб чиқди, тор доираларда сиқила бошлаган миллий шеъриятимизга кенглик, тоза нафас, дилгир наволар олиб кирди. Унинг тоғ жилғаларидай сокин оҳангли шеърлари бирданига минглаб ўқувчилар қалбини мафтун этди [5, Б.52]. Буюк сўз усталарининг, ижодкор-устозларнинг эътирофига сазовор бўлди.

Зеро, шоир ижоди ўзининг моҳият эътибори билан нафақат бир шахс ёки

миллатга, балки бутун инсониятга тегишлидир. Уларда жаҳоний дард, фикр ва ҳикмат мавжуд.

Бир қарасангиз, ҳаётдаги ҳақиқатлар қандай бўлса шоир шеърларига айнан кўчгандек. Лекин шу айнанликда сир бор. У ҳам бўлса, аввал таъкидлаганимиздек, воқеа-ҳодисаларни саралаш, уларни тизимга солиш, умумлаштириш, шу билан бир қаторда ҳар бир мавзу, ғоя, фикрга мос сўзларни топиш. Абдулла Орипов ижодида ҳар бир сўз узукка қўйилган кўздек нурланиб, мазмун билан уйғунлик ҳосил қилади. Ҳар бир шеър бир симфония, унинг ўз нотаси бор. Бу шеърларнинг яна бир хусусияти шуки, чақмоққанддек тил остида олиб юрсангиз, таъми чиқаверади. Оқибатда бу шеърлар ихтиёрсиз ёдда қолади [7, Б. 9].

Абдулла Ориповнинг "Баҳор", "Сен баҳорни соғинмадингми?", "Баҳор сеникидир", "Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси" шеърлари ҳам миллионлаб кўнгилларни забт эта олган энг сара шеърлар намуналаридандир.Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййид "Яшасин ёмғирлар" китобида шундай деган эди: "...Бизни- юртнинг турли гўшалари, тоғу тошларидан пойтахтга оқиб келган жилғаларни шу шеърият бирлаштирди, унга қўшилиб биз ҳам сел бўлдик, тошқин бўлдик, "Абдулла Орипов" дейилганда ёнғинга айланадиган ҳам бизлар эдик, дорилфунун билимлари ўз йўлига, дунёнинг мушкулроқ билимлари- куймоқ, ёнмоқ илмини, қайғурмоқ, дард чекмоқ таълимини, дунёнинг мангу саволлари-тириклик ва ўлим ҳақида ўйламоқ илмини биз шу шеъриятдан ўргандик, бу шеърият бизни шуълалар илмига ошно этди. Биз ундан исмсиз ҳайратларимиз, номсиз қувончларимизу шаклсиз дарду соғинчларимизга исмлар топдик. ... Энг яхши кўрган шеъримиз "Баҳор" эди. Бу шеърни кўзда ёш билан айтиб берган пайтларимиз кўп бўлган. Бундай шеърлар юракни қурбонликка бериш эвазига ёзилади" [6. Б. 87]. Дарҳақиқат, бу шеър жиддий фикр, чинакам ҳиссиёт, самимият, юксак маҳорат билан ёзилган. Абдулла Орипов "Баҳор" шеърида нафақат яшариш ва янгиланиш фаслининг тараннуми, балки бир ўринда "буюк шоир, файласуф, ҳакам", "адиб, нотиқ ва соҳиб сурур", "халқ тимсоли, ўзбек тимсоли", "камалакдек неча рангли дарёларни ўзида жам қилган денгиз" дея ном қозонган Ғафур Ғулом ҳамда Абдулла Ориповга : " Шоир, сизга битта гапим бор. Эҳтиёт бўлгайсиз, ишқилиб, қарсаклардан талтайиб кетмасангиз бўлгани",-дея бир умрлик сабоқ бериб кетган Мақсуд Шайхзода, бошқа бир ўринда эса шоир учун доим илҳом ва иймон манбаи бўлган онасига мурожаатлар, хотиротлар жой олган. Шунинг учун бу шеърни марсиянинг гўзал намунаси сифатида тан олса бўлади:

Иқболи саждагоҳ бўлганлар, ҳаёт,
Ўзлари тупроққа қўйдилар бошин.
Ўн ойким, сўнмишдир у таниш наъра,
Ҳамон фироғида фиғон чекар Шош.
Бу қандай мулоқот? Не ҳол? Ёнингда
Жой олмиш ўзга бир суюкли даҳо.
Беқиёс эди у шеър лочини!
Хаёли бамисли Кўрагонийдек.
Фарёд чекканим йўқ эл ичра тақир,
Ўч ҳам олмадим мен ўз қаламимдан.
Онажон, онажон, кечиргил ахир
Шодланмасин дедим биров ғамимдан.

Ижодкор табиат билан боғлиқ ҳодисаларни ўз ижод намунасига етаклаб кирар экан, бу ўринларда у кўпроқ бадиий тасвир усулларининг энг қадимийси бўлган

жонлантиришдан унумли фойдаланади. Бадиий адабиётдаги бу усул аждодларимизнинг ибтидоий қарашлари(Анимизм, Тотемизм) замирида пайдо бўлган, десак янглишмаган бўламиз.Айни пайтда, бу бадиий тасвир усулига мурожаат қилмайдиган ижодкорнинг ўзи бўлмаса керак.Абдулла Орипов ҳам "Баҳор" шеърида жонлантиришнинг қуйидаги гўзал намуналарини ярата олган: "Еллар ҳам уйғонди ишқалаб кафтин", "Тоғлар ҳам юк ташлаб кўтарди кифтин", "Безавол майса ҳам силкитади бош", "Ҳовлиқма жилғалар чопар беэга", "Неча бор само ҳам кўмди қуёшин", "Бу сокин элда ҳам ивирсир баҳор, Ўчган хотиралар чироғин ёқиб", "Қарайман, қабрлар ястанмиш қатор, Маъсум бинафшадан сирғалар тақиб", "Кимнингдир кўксига энгашганча гул, Мармар саганадан ўқиб турар байт", "Юксак арғувоннинг учида ҳилол Пахмоқ булутларни этади нимта", "Қайдадир юртини эслаб инграр най". Шоирнинг "Баҳор" шеъридан табиат билан боғлиқ мукаммал ўхшатишлар ҳам жой олган: "Кўнглим ҳам бу кеча ойдек яримта", "Увада камзулда биллур тугмадай, Булутлар ортидан боқади юлдуз", "Қизғалдоқ баргидек учар дилдан ғам".

Абдулла Орипов ижодида миллий адабиётимизнинг ўзига хос хусусиятлари, қонуниятлари ўз аксини топгани боис унинг шеъриятини ўрганишга, шеърларини таҳлил қилишга алоҳида эътибор қаратилади.

Абдулла Орипов шеъриятини ўргатишда бир қатор интерфаол усуллардан фойдаланиш мумкин. Дастлаб "Сана" усулидан фойдаланамиз:

“САНА” УСУЛИ											
Т	Ў	Р	Т	И	Н	Ч	И	М	А	Р	Т
И	з	у	Е	ш	А	о	н	Е	ё	ў	о
Л	б	ҳ	М	о	Й	р	с	Ъ	л	з	ғ
Л	е	и	И	н		л	о	Р		а	л
А	к	м	Р	ч		а	н	О			а
	и					с		Ж			р
Б	с		о	к		и					
А	т		д	ў		н					
Л	о		а	п							
И	н		м	р							
Қ				и							
Ч				к							
А				л							
				а							
				р							
				и							

"САНА" усули ёрдамида Абдулла Ориповнинг элга манзур бўлган шеърлари ёдга олинади. Бу усул орқали талабаларнинг шоир ижоди билан қанчалик таниш эканлигини билиб олиш мумкин.

Дарснинг кириш қисмида "Ҳикоя усули"дан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

"...Мактабни олтин медал билан битирдим ва 1958 йил Тошкент Давлат университети филология факултетининг журналистика бўлимига келиб қолдим. Университетда адабий жараён ғоятда қизғин еди. Адабиётимизда из қолдирган ва қолдираётган кўпдан кўп ижодкорлар ўша йиллари дорилфунуннинг турли

курсларида таҳсил олишарди. Факултетимизда адабиёт тўгараги муттасил фаолият кўрсатарди. Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов каби устозларимиз биз билан соатлаб машғулот олиб борардилар... Мустақиллик йилларимизнинг буюк инъоми Ўзбекистон Қаҳрамони унвонига ҳам лойиқ топишди. Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Давлат мадҳияси матнини ёзишга мушарраф бўлдим. Асосий иш фаолиятим ижод ва ижодий соҳага тегишли хизматлар билан ўтаётир" [3, Б.1]

Абдулла Ориповнинг "Баҳор" шеърини таҳлил қилишда "Поэтик манзара" усулининг ўрни беқиёс. Бу фаолиятни амалга оширишда қуйидаги босқичларни амалга оширамиз.

Поэтик манзара
(Абдулла Ориповнинг “Баҳор” шеъри мисолида)

Асосий образлар	**лирик қаҳрамон ва баҳор**		
Ёрдамчи образлар	**она,дўстлар, келинчак, гўдак, ҳаёт,олам,офтоб,тоғлар,тарновлар, лола,терак, хазон,қушлар,пўпанак,жилғалар,қиш,абри найсонлар, шабнам, майса,зардолу;**		
Анъанавий образлар	**лирик қаҳрамон, баҳор, она, дўст, шабнам, майса, лола,бинафша, барг**		
Тасвирий воситалар	**Ўхшатиш:Ялдо кечасидай рутубатли қиш,Йиғлаган кўзларга тушган каби;** **Сифатлаш: безавол майса, чирик хазон, ҳовлиқма жилғалар;** **Жонлантириш: Йеллар ҳам уйғонди ишқалаб кафтин, безавол майса ҳам силкитади бош,ҳовлиқма жилғалар чопар беега**		
Шеърий санъатлар	**Муболаға:Қушлар қий-чувига тўлмиш дала,боғ** **Тазод: Бақо-ю бебақо аён буюклик; Ҳаттоки туйғусиз чирик хазон ҳам Яшил пўпанакдан боғлабди қанот** **Талмеҳ: Хаёли бамисли Кўрагонийдек;** **Такрир: Бунчалар қаттолсан, о, сирли олам** **Бунчалар бедилсан, бепаён хилқат**		
	Қофия санъатлари		
Муқайяд қофия	**Мутлақ қофия**	**Оч қофия:**	**Тўқ қофия**
баёт-ҳаёт, сафо-даҳо	**оламда-дамда,ғазалдан-азалдан**	**боғ-узоқ**	**кеч-ҳеч, яқо-даҳо, ғам-дам.**

“Поетик манзара” усулининг устувор томони шундаки, талаба адабиёт назариясидан олган билимларини амалда қўллашга ўрганади. Ижодкорнинг ҳаётий кузатишлари асосида шаклланган, унинг бадиий тўқимасида акс этган, маълум ғояни ташувчи инсон ҳаётининг конкрет ва айни пайтда умумлаштирган тасвири **образ** ҳақида, воқеликни бадиий акс еттириш усуллари, тасвирий- эмоционал воситалар саналган **бадиий тасвирий воситалар** ҳамда бадиий санъатлар, қолаверса, шеъриятнинг ўзи каби қадимий ҳодиса бўлган **қофия** ва унинг турлари ҳақидаги назарий билимларнинг етуклиги шеърий матнларни “Поетик манзара” усули ёрадамида тадқиқ этишда қўл келади.

Ўқитувчи дарс давомида “Поэтик манзара” усулидан фойдаланиши учун талабаларни кичик гуруҳларга ажратиб олади.Шундан кейин шеърий матнлар гуруҳларга тарқатилади. Гуруҳлар топшириқларни бажариб бўлгач, ўз жавобларини тақдим этишади; фикрлар муҳокама қилинади, яхлитланади, умумий хулосалар чиқарилади. Топшириқларни аниқ ва тўлиқ бажарган гуруҳлар рағбатлантирилади, фаол иштирок етганлар баҳоланади.

Абдулла Орипов шеърларини қиёслаш методи орқали ўргатишда шоирнинг бошқа ижодкор билан айнан бир хил мавзуда ёзилган шеъри таҳлил остига олинади:

Гоҳо сизнинг борлигингиз унутдим
Йўлларимда зорлигингиз унутдим.

Умидлари кесилган бу дунёда
Ёлғиз умидворлигингиз унутдим.
Ғаниматим,омонатим- онажон.
Ошно топдим, валекин дўст топмадим,
Оққўнгилли бир қоракўз топмадим.
Шамолларга совурдим гул сўзларни,

Лекин сизга бир ширин сўз топмадим.
Ғаниматим,омонатим- онажон…[3, Б. 63]

Иқбол Мирзо “Онажон”

Неча кунки йўқ оромим
Келолмайман ҳушимга
Онажоним кечалари
Кириб чиқар тушимга.
Қўлларида оқ елпуғич
Ой нурида ялтирар.
Онажоним имлаб мени
Қошларига чақирар[5,б-60]

А.Орипов “Онажон”

Қиёслаш методи орқали шеърлар таҳлил қилинганда икки ижодкорнинг поэтик услуби, образ яратиш маҳорати ҳамда бадиий –тасвир воситаларидан фойдаланиш имкониятлари яққол намоён бўлади. Бу методнинг афзаллиги шундаки, у талабани қиёслаш, таққослаш орқали мустақил фикрлашга ўргатади.

Дарс давомида ўқитувчи талабаларнинг фаолиятини бошқаради.Уларнинг Абдулла Орипов шеърияти ҳақидаги билим ва малакаларини янада ошириш учун қадамма –қадам раҳбарлик қилади. Талабаларни кўриш, эшитиш сезгиларини ишга солади. Дарснинг ушбу босқичида “Поэтик тасвир” усулидан фойдаланиш мумкин..Бу усулга кўра талабаларга турли тасвирлар кўрсатилади. Улар бу тасвирларни диққат билан кузатиб Абдулла Орипов шеърларини ёдга олади. Кўрсатилган тасвирлар шоирнинг қайси шеърида учрашини айтиши ва бу шеърнинг номини топиши керак бўлади.

Ўқитувчи талабаларнинг дарс давомида эгаллаган билимларини ўзлари текшириб кўришлари учун имконият беради. Талабалар мавзуга оид ностандарт тестларни ечади ва билимларини синаб кўради:

1. **Қуйида берилган фикрларнинг қайсилари тўғри?**

А. Абдулла Орипов 1958-йил Тошкент Давлат университети филология факултетининг журналистика бўлимига ўқишга кирди.

В. Абдулла Орипов 1958-йил Тошкент Давлат университети филология факултетига ўқишга кирди.

A. Абдулла Ориповга Ёзувчилар уюшмасига аъзоликка биринчи тавсияни Ойбек берган.

B. Абдулла Ориповга Ёзувчилар уюшмасига аъзоликка иккинчи тавсияни Абдулла Қаҳҳор берган.

C. Абдулла Ориповга Ёзувчилар уюшмасига аъзоликка биринчи тавсияни Миртемир берган.

Жавоб: A, C

1. Қуйидаги жумлага мос келадиган жавобни аниқланг.

Бир сафар_____ елкамга қоқиб, “Кеча телевизорда шеър ўқиган бола сенмисан. Ёзавер, ўғлим” деганларини ҳеч қачон унутмайман. Ушбу жумлани тўлдиринг.

A. Ойбек
B. Миртемир
C. Абдулла Қаҳҳор
D. Ғафур Ғулом
E. Озод Шарафиддинов

3.Мосликларни белгиланг

1	Безавол маяс ҳам силкитади бош	А	Ўхшатиш
2	Бақою бебақо аён буюклик	Б	Жонлантириш
3	Баҳор ҳам бахт каби ахир ягона	С	Тазод
4	Баҳор тетапоя гўдакдай ширин	Д	Жонлантириш

Жавоб:	1-	2 -	3 -	4 -

Жавоби:

Жавоб:	1-Д	2 –С	3-А	4 – А

1. Абдулл Ориповнинг “Баҳор” шеърида қўлланган ёрдамчи образларни белгиланг.

1Бинафша; 2.Баҳор; 3. Пахмоқ булутлар; 4.Ёмғир; 5. Зардолу.

1	2	3	4	5
✓	?	✓	?	✓

5.Мосликларни топинг.

1	Ташхис	А	*Менинг Ўзбекистон- дилбар Ватаним*
2	Сифатлаш	Б	*Еллар ҳам уйғонди ишқалаб кафтин*
3	Ташбеҳ	С	*На султон, на гадо, на шоҳ, на фақир*
4	Тазод	Д	*Қизғалдоқ баргидек учар дилдан ғам*
Жавоб:	1-	2 -	3 -	4 -

Жавоб:	1-Б	2 –А	3 -	4 – Б

Абдулла Орипов шеъриятини интерфаол усуллар ёрдамида ўргатиш асносида ўқувчилар сўзнинг бепоён имкониятларига гувоҳ бўладилар, поэтик тафаккурларини юксалтирадилар, бадиий дурдоналардан янада чуқурроқ баҳраманд бўлишга, ижодкор ғоясини теран англашга эришадилар. Бу эса адабиёт дарсларидан кўзланган мақсад ва вазифаларни муносиб даражада ҳал қилиш, ўқувчиларнинг таянч ва фанга оид компетенсияларини ривожлантириш; бадиий идроки ўткир китобхонларни, юксак маънавиятли баркамол авлодни тарбиялашнинг мустаҳкам заминидир.

Иқтибослар/Сноски/References

1.Белинский В.Г. Танланган асарлар. -Т.: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1955. -Б.287. (Belinskiy V.G. Tanlangan asarlar. -T.: O'zbekiston Davlat nashriyoti, 1955. -B.287.)

2.Каримов И. А. Юксак маънавият - енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008, -Б.86. (Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. -T.: Ma'naviyat, 2008, -B.86.)

3.Мирзо, Иқбол. Сизни куйлайман: шеърлар. -Т.: Ёшлар нашриёт уйи, 2018. -Б.63. (Mirzo, Iqbol. Sizni kuylayman: she'rlar. -T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. -B.63.)

4.Орипов А. Кўрган ва билганларим. saviya.uz. 09.09.2017. (Oripov A. Ko'rgan va bilganlarim. saviya.uz. 09.09.2017.)

5.Орипов А.Сайланма.-Т.:Тафаккур қаноти, 2018, -Б.60.(Oripov A.Saylanma.-T.:Tafakkur qanoti, 2018, -B.60.)

6.Саййид С. Яшасин ёмғирлар. Мақолалар, бадиалар, хотира ва суҳбатлар. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. -Б.87. (Sayyid S. Yashasin yomg'irlar. Maqolalar, badialar, xotira va suhbatlar. -T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. -B.87.)

7.Ғаниев И., Афоқова Н. Озод руҳ фалсафаси. -Т.: ФАН, 2006. -Б.52. (G'aniyev I., Afoqova N. Ozod ruh falsafasi. -T.: FAN, 2006. -B.52.)

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

ТАРЖИМАШУНОСЛИК

Мирзаев Ибодулла Камолович
Профессор,
Самарқанд давлат университети,
Самарқанд, Ўзбекистон.

ЎЗБЕК ТАРЖИМАШУНОСЛИГИНИНГ УЛКАН ЮТУҒИ

http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2020-3-13

Маълумки, Ўзбекистонда таржима амалиёти узоқ даврларга бориб тақалади: IX асрнинг биринчи ярмида Бағдодда Халифа Маъмун ар-Рашид томонидан асос солинган, дастлаб "Байт ул-ҳикмат" ("Билимлар уйи"), кейинчалик академия деб аталган илм масканида фаолият кўрсатган Ҳусайн ибн Ишоқ, Собит ибн Курра, Хубайш, Бахтяшу, Қусто ибн Луқа ал-Баахбанний, Яхё ибн Адий, Ишоқ ал-Дамашқий, Тасаржувайхлар оиласи, Навбахий, ибн Муқаффа, ибн Можжа, ибн Вахшия ва бошқалар томонидан юнон, яхудий, санскрит, сурёний ва форс тилларидан жуда кўплаб илмий адабий, фалсафий, дидактик характердаги ноёб асарлар араб тилига таржима қилинган, уларга шарҳлар ёзилган ва бутун мусулмон дунёсига тарқатилган. Айнан шу таржималар бизгача етиб келган. Эътиборли томони шундаки, бу таржималар араб илм-фани, маданияти ва таълимида эришилган манбалар билан ҳам бойитилган. Кейинчалик асарлари таржима қилинган мамлакатлар инқирозга учраганда, арабча таржималарни яна ўз тилларига ўгирганлар. Бошқача айтганда, улар ўз асарларини араб илм-фани ва маданиятининг энг сўнгги ютуқлари билан бойитилган ҳолда яна таржима қилиб олганлар.

Ўзбекистонда таржима тарихи олимларимиз томонидан ёзилган. Бу борада марвлик Абу Али Яхё ибн Мансур, кейинчалик буюк ватандошимиз Муҳаммад Хоразмий, адиб, мутаржим ва таржимашунос проф. Жуманиёз Шариповларнинг хизматлари эътиборга молик.

Проф. Ж.Шариповнинг Ўзбекистонда таржима тарихига бағишланган мақолалари ва икки жилдлик китобидан ўтмиш таржимонларимиз кимлар бўлганлиги, қайси асарларни қандай тиллардан ўгирганликлари ҳақида маълумот олиш мумкин.

Таржимашунослик ўзига хос фан сифатида рус олимлари (хусусан, А.В.Федоров, И.Кашкин, К.Чуковский, Е.Г. Эткинд ва б.) таъсирида юзага келди ва шаклланди. Бунда Ж.Шарипов, Н.Владимирова, Қ.Мусаев, Ғ.Саломов, Н.Комилов, У.Сотимов, М.Холбеков, таржима амалиётининг лисоний, услубий ва адабий аспектларини ўрганган яна кўплаб олимларнинг ҳам хизмати катта. Проф.

F.Саломовнинг "Тил ва таржима" асари (Т., 1966) Ўзбекистонда таржима илми ва амалиёти бўйича тўпланган назарий маълумотларнинг синтези ўлароқ юзага келди.

Мустақиллик йилларида таржима амалиёти беҳад ривожланди, бевосита чет тиллардан ўзбек тилига, ўзбек тилидан чет тилларга таржималар кўпайди. Натижада буюк аждодларимизнинг асари рус (ёки бошқа тиллар) орқали эмас, балки бевосита ўзбек тилидан таржима қилинадиган бўлди. Бироқ шу йилларда таржима илми бир жойда депсинишдан нарига ўтолмади. Марҳум проф. М.Холбековнинг бир-икки китоби, ҳимоя қилинган бир неча диссертациядан бошқа деярли ҳеч нарса эълон қилинмади. Ва кутилмаганда таниқли олим, тилшуносликнинг замонавий йўналишлари бўйича етук мутахассис, проф. Ш.Сафаровнинг "Тилшуносликнинг когнитив асослари" номли фундаментал монографияси чоп этилди. Лингвокогнитив таълимотнинг энг сўнгги ютуқлари асосида тайёрланган ушбу монография таржима илми ва амалиёти билан шуғулланадиганлар, шунингдек, тилшунослик масалалари билан қизиқадиганлар учун ҳам бирдек фойдали, маъқул ва манзур бўлиши шубҳасиз.

Проф. Ш.Сафаровнинг мазкур асари анъанага кўра, муқаддима, бир-биридан долзарб мавзуларда ёзилган ўн боб, ўзбек ва инглиз тилларида берилган резюме ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан таркиб топган. Қуйида шу монографиянинг аксарият таржимашунослар учун янги мавзу - таржима жараёни тадқиқининг когнитив тамойиллари ҳақида сўз юритамиз, (Ш.Сафаров 2019, 67-91).

Когнитив ёндашувнинг, муаллиф тўғри таъкидлаганидек, ментал (ақлий) фаолият ҳосилаларини ўрганувчи барча фанларда кенг кўламларда кириб бораётгани илм-фаннинг бутун эътибори онтропосентрик тадқиқотларга қаратилгани билан изоҳланади. Бинобарин, инсон онги маҳсули бўлган таржима амалиёти ҳам когнитив жараёндир. Ш.Сафаров когнитивист олим сифатида буни бошқаларга қараганда теранроқ фаҳмлайди ва таржимашунослик когнитив фаолият билан боғлиқ жараёнларни ўрганиш ўрнига, асосан, таржимоннинг ролини баҳолаш билан машғул эканлигини асосли эътироф этиб, "□тил когнитив жараёнларнинг "из"ларини узлуксиз ва сероблик билан мўл-кўл акс эттирадиган ягона табиий ҳодисадир. Шундай экан таржима муаммоларининг ечимини таъминлайдиган ментал ҳодисалар таҳлили муҳим ролини ўташи аниқ", - деб ёзади (Ш.Сафаров 2019, 68).

Хуллас, проф. Ш.Сафаровнинг "Таржимашуносликнинг когнитив асослари" номли монографияси Ўзбекистонда когнитив таржимашуносликнинг юзага келиши ва алоҳида муҳим илмий йўналиш сифатида шаклланишида муаллиф Дан Шпербер билан Дъердру Вилсонларнинг релевантлик (ҳақиқатга мослик, муқобиллик) назариясида тагмаъноси (яширин ахборот) етакчи омил ўринни эгаллашини тўғри кўрсатиб беради. Чунки когнитив фаолият асносида қилинадиган хулосалар матн (ахборот) мазмуни мағзини ўзида мужассам этади. Бу хил хулосалар чиқаришга нисбатан "интерференция" атамасини қўллайдиган назарий ёндашувда "контекст" ва "релевантлик тамойили" тушунчаларига тез-тез мурожаат қилинади. Бунда "контекст" ёки "когнитив муҳит" тушунчаларининг қўлланишида хулоса чиқариш манбаи, заҳираси назарда тутилса, "релевантлик тамойили" эса инференцияни бошқаради, яъни чиқариладиган хулосаларнинг меъёрини, чегарасини белгилайди. (Ш. Сафаров, ўша асар, 70).

Ш. Сафаров ўз фикрини асослаш учун диалогик нутқдан қуйидаги мисолни келтиради:

Аҳмад: Тушликка биз билан борасанми?

Тошмат: Соат бирлар атрофида бироз вақтга банкка киришимиз керак.

Мазкур нутқ парчасининг релевантлигини таъминлаш учун Ш. Сафаров қуйидагиларни асос қилиб келтирди: "Тошматнинг жавоби аниқ бир пропозиция шаклига эга бўлиши учун ушбу нутқий тузилма референти тўлдирилиши, маъно жиҳатидан аниқлаштирилиши, лозим бўлганда, бойитилиши зарур. Бу хилдаги мантиқий-лисоний амалларнинг бажарилиши контекстдаги маълумотлар асосида таъминланиб, релевантлик тамойили назоратида бўлади. Жумладан, Аҳмад берилган жавобнинг мазмунини англаши учун "бизлар" шаклининг референтини топиши керак. Худди шунингдек, "бироз вақт" бирикмасининг референтини излаш шарт, чунки "бироз вақт" бир неча дақиқаними ёки бир неча соатни англаётганлигини билиш муҳимдир. Фақат шу каби амалларнинг бажарилиши Тошмат тушликка таклифга рад жавобини бераётганини равшанлаштиради", (Ш.Сафаров, ўша асар, 70-71).

Монографияда таржиманинг релевантлигини таъминлашда фалсафанинг умумийлик, хусусийлик ва яккалик категорияси талабларига амал қилиш муҳимлиги таъкидланади. Акс ҳолда, "назарий талқинлар-хулосалар пучга чиқиб, илмий тафаккурнинг пойдевори вайронагарчиликка юз тутади" (Ш.Сафаров, ўша асар, 72). Мазкур фалсафий категория, тил ва когниция (когнитив мушоҳада) муносабати барқарорлигини таъминлайди. Тил (синергетик онг) ва когниция бирлашган жойда матн ҳамда унинг таржимаси мантиқий изчил, мазмунан теран, тушунарли бўлади.

Таржима илми ва амалиётининг когнитив масалаларига доир методологик характердаги фикр-мулоҳазаларни умумлаштириш асносида монография муаллифи қуйидаги хулосаларга келади:

"Шундай қилиб, таржима жараёнининг когнитив тамойиллари татбиқида қуйидаги хусусиятлар олдинги ўринга чиқади:

а) маънони тушуниш ва қайта ифодалашнинг когнитив босқичлари мавжудлиги;

b) ахборотни хотирада сақлашнинг муҳимлиги;

в) жараённинг лисоний ва нолисоний элементлар якдиллигида таъминланадиган динамик таъбиати;

г) жараённинг ночизиқ йўналишда кечиши, унинг матннинг бир текис тараққиётига бўйсунмаслиги;

д) автоматик ва оқилона, назоратли ва назоратсиз ҳаракатларнинг фаоллашуви. Таржима беихтиёр ва назоратли бажариладиган ҳаракатлар замирида яратиладиган ахборот манбаларини танлайди;

е) жараённинг махсус стратегиялар асосида, муаммолар ечимини излаш ва қарор қилиш ҳаракатлари фаоллигида кечиши.

Ушбу турдаги хусусиятларнинг кенг кўламда бўлиши таржимани ночизиқли, синергетик тартиботли жараён сифатида тавсифлашга ундайди ҳамда уни назоратли ва назоратсиз, беихтиёр ҳаракатлар уйғунлигида кечишидан дарак беради, (Ш.Сафаров, ўша асар, 91-92-бетлар).

Хуллас, проф. Ш.Сафаровнинг "Таржимашуносликнинг когнитив асослари" ("Cognitive basis of translation studies") номли монография мазмунан ҳам, таҳлилга тортилган мавзуларнинг долзарблигига ва уларнинг ўзгача талқин қилинганлиги билан ҳам ўзбек таржима илми ҳамда амалиётини янги назарий маълумотлар билан бойитади ва келгусида яратилажак когнитив таржимашунослик учун мустаҳкам пойдевор вазифасини бажаради.

Адабиётлар

1.Бертелс Е.Э Суфизм ва тасаввуф адабиёти. Рус тилидан Ибодулла Мирзаев таржимаси. -С.: СамДУ, 2006.

2.Маъмун академияси // уз.м.википедиа.орг.

3.Сафаров Ш. Таржимашуносликнинг когнитив асослари. -Т., 2019.

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

ТАҚРИЗ

Сайдалиев Саидумар,
Профессор,
Наманган давлат университети,
Наманган, Ўзбекистон.

ЧЕТ ТИЛ ҚИЁСИЙ МЕТОДИКАСИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЧИСИ

http://dx.doi.org/10.26739/2181-0796-2020-3-14

АННОТАЦИЯ:

Мақолада чет тил ўқитиш методикаси соҳасининг таниқли устоз мутахассиси Жамол Жалоловнинг илмий-педагогик фаолияти ва унинг қиёсий методиканинг назарий асосчиси сифатидаги хизматлари баён қилинган. Қиёсий методика фан сифатида тадқиқ қилиши лозим бўлган масалалар кун тартибига қўйилган.

Калит сўзлар: Чет тил, қиёсий методика, таълим мақсади, шароит, мазмун, метод.

Сайдалиев Саидумар,
Профессор,
Наманганский государственный университета,
Наманган, Узбекистан.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОСНОВАТЕЛЬ СРАВНИТЕЛЬНОЙ МЕТОДОЛОГИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

АННОТАЦИЯ:

В статье излагается о научно-педагогической деятельности известного специалиста-наставника в области методики обучения иностранным языкам Джамала Джалалова и его заслуги в качестве основателя сопостовательной методики. На повестке дня стоят проблемы, которые должна решать сравнительная методика как наука.

Ключевые слова: Иностранный язык, сопоставительная методика, цель обучения, условие, содержание, метод.

Saidaliev Saidumar
Professor,
Namangan State University,
Namangan, Uzbekistan.

THEORETICAL FOUNDER OF COMPARATIVE METHODOLOGY OF FOREIGN LANGUAGES

ANNOTATION:

The article describes the scientific and pedagogical activities of the famous specialist-mentor in the field of methods of teaching foreign languages Jamol Jalalov and his merits as the founder of the comparative methodology. The problems that should be solved by comparative methodology as a science are considered in the agenda.

Keywords: Foreign language, comparative methodology, educational aim, condition, content, method.

Биз ҳикоя қилмоқчи бўлган ҚАҲРАМОН ИНСОН республикамизда чет тилларни ўрганиш ва ўргатиш масалалари бўйича талантли устоз, шу йўналишнинг шаклланиш ва ривожланишида улкан ишларни амалга оширган, етук мутахассис, амалиётчи, назарий асосчи, тарғиботчи домла ЖАМОЛ ЖАЛОЛОВ бўладилар.

Ярим асрдан ортиқ фаолияти давомида моҳир педагог, ҳассос олим лингводидактиканинг ривожига улкан ҳисса қўшди, хорижий тилларни миллий ўзбек аудиториясида ўргатиш борасидаги улкан илмий ва амалий хизматлари билан элга танилди, миллионлар ҳурматига сазовор бўлди.

Ўрта мактаблар учун инглиз тили дарсликлари, Давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари бевосита профессор Ж.Жалолов муаллифлиги ва раҳбарлигида яратилган. Олим ҳозирги кунга қадар 300 га яқин номдаги илмий мақолар муаллифи ҳисобланади.

Педагог-олим Жамол Жалолов илмий даражали мутахассислар етиштириш, илмий тўплам, қўлланма, дарслик, дастур кабиларга муҳаррирлик, тақризчилик, тузувчилик, илмий маслаҳатчилик қилиш сингари масъулиятли ишларни ҳам муттасил ва сифатли бажариб келмоқда.

Домланинг ўзига хос инсон, дўст, ҳамкасб, устоз, олим, педагог эканлигини тасдиқловчи юзлаб воқеалар борки, улар ҳақида ҳикоя қилиш ва улардан ўрнак олиш ёш авлодга таълим-тарбия бериш ишида қўл келади ва сабоқ бўлади.

Ўзгаларни кўтариш, рўёбга чиқариш, ҳимоя қилиш, ҳамиша ёрдамга шайлик, катта давраларда ибратли сўзларни айтиш, суҳбати соз устоз бўлиш, сўзлаганда аудиторияни, тингловчиларни ҳисобга олиш домладан ўрнак олса арзийдиган ҳислатлар ҳисобланади.

Баъзан турли соҳа вакиллари йиғилиб қолган давраларда фанларнинг жамият тараққиётида тутган ўрни ва роли ҳақида гап кетганда, устоз ўзининг теша тегмаган фикрлари ва луқмалари билан суҳбатдошларни лол қолдиради, ҳеч кимнинг дилини оғритмаган ҳолда баҳслашади, иштирокчиларга маънавий озуқа беради. Шундай суҳбатларнинг бирида тилшунослардан кимдир, мен методикани тушунмайман деб қолади. Домла сокинлик ва хотиржамлик билан, таълим-тарбия борки, методика бор. Методикани тушунмаганлар ҳам ўзи билмаган ҳолда методика билан иш кўради, у билан "овора бўлади", деб кулиб қўя қолди.

Замонавий методик тадқиқотларда тилшунослик, психология ва методика уйғун

бўлиши керак. Тилшунослик ёки психология соҳасида илмий иш қиладиган мутахассислар бир йўналиш бўйича тадқиқот олиб борадилар. Методист эса уларнинг соҳаларини ҳам ўрганиши, илмий хулосаларига таяниши ва таълим жараёнига тадбиқ қилиши талаб этилади. Шу жиҳатдан методист ҳам тилшуносликни, ҳам психологияни, ҳам педагогикани яхши билиши керак. Бўлмаса масалани ҳал қилолмай "овора" бўлиб қолади. Шу жиҳатдан методист шуғулланаётган соҳа мураккаб, кўпқиррали ҳисобланади. Тилшунослик, психология ва педагогика соҳасидаги айрим масалаларни, илмий ишларнинг моҳиятини методикадан олиб борилган илмий тадқиқот ишларни мутоала қилиш жараёнида осонроқ тушуниб олиш мумкин. Чунки методист ўрганиш, ўргатиш ва тушунтириш йўлини яхши билади. Бунга сабаб унинг кўз олдида ҳамиша ўқувчи, ўрганувчи туради.

Домлага хос қисқалик ва лўндалик ҳақида ҳам тўхталиш жоиз деб ҳисоблаймиз. "Чет тил ўқитиш методикаси" сўзлар бирикмасида домлани кўплар "чет тили" деб "и" ҳарфини қўшиб тўғрилашга ҳаракат қилади. Нега "чет тили" эмас деган саволга устоз, биринчидан четнинг тили эмас, чет тил, иккинчидан, "тили ўқитиш" эмас, балки "тил ўқитиш" деб жавоб беради.

Агар баҳсда муаммо ҳал қилинмасдан тортишув давом этаверса, эй биродарлар, бу масалани фалончи келса унинг иштирокида муҳокама қиламиз ва сўраб оламиз (сизнинг ақлингиз етмайди, демасдан), деб баҳсга якун ясаган ҳолатлар ҳам кўп бўлган.

Ҳаётда шундайлар ҳам бўладики, ўзгалар ва шогирдларини мақтаса, ютуқларини эътироф этса ўзи камситилганга ўхшаб кетади. Устозда бунинг аксини кузатиш мумкин, у ўз шогирдининг ютуғидан қувонмаган устоз ҳақиқий устоз эмас, устозидан ўзиб кетмаган шогирд ҳақиқий шогирд эмас, деган ҳикматга амал қилади. Шунинг учун ҳам ҳамкасблари ва шогирдлари ҳақида ҳамиша ижобий фикрлар билдиради ва бундан завқ олади. Уларнинг ўзгалар илгаб ололмаган ҳислатларига эътибор беради, юксалишлари учун астойдил жон куйдиради, ютуқлари билан фахрланади, лекин, худо кўрсатмасин, хато-камчиликларини сезиб қолса борми, аяб ўтирмайди, уларни фақат юзига айтади. Бу ҳам шахснинг ўсишига ва юксалишига ижобий таъсир бўлиб хизмат қилади. Домла дўст ачитиб гапиради, мақолига амал қилади.

Зўрни зўрсан деявериш ҳақоратга ҳам ўхшаб кетиши мумкин. Шунинг учун бу мавзудаги гапларга хотима ясаб, домланинг чет тил таълимида ўзига ҳос ҳайкал ясаган ноёб дарслиги ҳақида сўз юритсак.

Олий таълим тизими учун яратилган, икки марта (1996, 2012, -430 б., 25,5 б.т.) нашр қилинган "Чет тил ўқитиш методикаси" дарслиги Марказий Осиёда олий ўқув юртлари учун биринчи назарий курс сифатида хорижий тиллар таълимшунослигига бағишланган муносиб тадқиқотлардан бўлиб, ҳозирги кунда у нафақат шу соҳа талабаларининг, балки муаллимларнинг ҳам севимли дарслиги ҳисобланади. Мазкур дарсликда Ғарбий Европа ва Шарқ мамлакатларидаги чет тил ўқитиш тажрибаси умумлаштирилган, чет тил ўқитиш тарихи, назарияси ва амалиёти чуқур таҳлилдан ўтказилган, зарурий ҳамда фойдали илмий-методик тавсиялар берилган.

Дарслик чет эллар ва мамлакатимиз нашриётларида чоп этилган дарслик ва қўлланмалар ҳамда ўзбек мактаблари тажрибасини ёритадиган методик манбаларга асосланиб яратилган. Ушбу ноёб нашрни "китобсиз" ёзилган китоб деб баҳолаган бўлар эдик. Дарслик ва қўлланмалар ёзиш тажрибасига эга бўлган илм аҳли юқоридаги жумланинг туб маъносини дарҳол тушуниб етади ва китоб билан танишган ҳамкасабалар бу фикрга тўла қўшиладилар, деб ўйлаймиз. Бундай

хулосага китобнинг "Муқаддима ва Чет тил ўқитиш методикасига кириш" қисмларини ўқибоқ қўшилиш мумкин.

Дарслик дастурий талаблар асосида ёзилган бўлиб, уч қисмдан иборат.

Биринчи қисмда чет тил ўқитиш методикасининг назарий асослари, яъни умумий методиканинг илмий ютуқлари баён қилинган. Ўзбек мактабларида чет тил ўқитиш соҳасидаги назарий-методик хулосалар билан тўлдирилган.

Иккинчи қисмда гапириш, тинглаб тушуниш, ўқиш ва ёзув ҳамда тил материали (лексика, грамматика, талаффуз)ни ўргатиш, нутқий кўникма ва малакаларни назорат қилиш масалалари баён қилинган.

Учинчи қисмда чет тил ўргатишни ташкил этиш йўл-йўриқлари кўрсатиб берилган. Методикада илк бор турли ўқув юртларида чет тил ўқитиш методик масалалари ишлаб чиқилган ва бу ҳақда қимматли фикрлар баён қилинган. Методик билимлар содда тилда, қомусий услубда, барча чет тилларни ҳисобга олган ҳолда ифодаланган.

Ҳар бир боб ёки унинг таркибидаги мавзуни ўқишдан аввал матннинг бошланишида қуюқ бўёқ билан яққоллаштириб кўрсатилган кичик сарлавҳаларни кўздан кечириб чиқилса, ушбу боб ёки мавзунинг мазмунини осонроқ илғаб олиш мумкин бўлади. Кичик сарлавҳалар мавзу мазмунининг таянч нуқталари вазифасини ўтайди.

Дарсликнинг оригиналлигига хизмат қилувчи далиллардан яна бири шундаки, матнда чет тил ўқитиш методикаси соҳасида астойдил хизмат қилган мутахассислар ва бошқа соҳадаги айрим олимларнинг исм-шарифлари аввал тўлиқ ёзилган, кейинги сатрларда, исми ва отаси исмининг бош ҳарфлари ва фамилияси тўлалигича берилган. Агар дарсликнинг ижобий томонларини батафсил ёритадиган бўлсак, у ҳолда китоб ҳақида китоб юзага келади. Шунинг учун дарсликнинг чет тил ўқитиш методикаси соҳасида мутлақо янгилик бўлган, "Қиёсий методика" ва "Турли ўқув юртларида чет тил ўқитиш" масалаларига бағишланган XIX боби ҳақида фикр юритиш билан чекланишни лозим топдик.

Ушбу боб икки параграфдан иборат бўлиб, биринчиси турли ўқув юртларида чет тил таълими таснифига ва иккинчиси, тиллар таълимшунослиги масалаларига бағишланган.

Китобда ёзилишича ҳозирги кунга қадар чет тил таълимида "қиёсий методика" термини ва шу соҳага оид масалалар ҳали фанда ўз аксини топмаганлиги адолатли таъкидланган. Муаллифнинг фикрича "қиёсий методика" яратиш зарурлиги қуйидаги далиллар билан қувватланади: биринчидан, чет тиллар турли ўқув юртларида ўргатилади, улар учун хусусий методикалар яратилган ва улар бир биридан фарқ қилади; иккинчидан, ўқув юртларининг дастурлари бир-бирига тўла мос тушмайди; учинчидан, фанларни қиёсий тадқиқ қилиш кенг тарқалган, масалан, қиёсий тилшунослик ва б.; тўртинчидан, олий ўқув юрти чет тил муаллимлари қиёсий методика маълумотларига муҳтождирлар; бешинчидан, талабаларда олий таълимдан олдин ўзлари таҳсил олган ўқув юртлари муаллимларининг ва олий ўқув юртлари домлаларининг методикалари ўртасида интерференсия келиб чиқади.

Юқоридаги далилларни инобатга олган ҳолда, қиёсий методиканинг ўрганиш масалалари турли ўқув юртларидаги методикаларнинг асосий тушунча ва масалаларини таҳлил қилиш ҳамда қиёслаш натижасида уларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини аниқлашдан иборатдир.

Энди қиёслаш объектини аниқлаб олишга ҳаракат қилайлик.

Муаллиф таъкидлаганидек, чет тил ўрганиш ва ўргатиш масалаларини тадқиқ қилишда, асосан, тўртта таълимий тушунчани эътиборга олмоқ лозим: 1) чет

тилни ўрганишдан мақсад (нима учун ўрганилади?); 2) чет тил ўрганиш шароити (қаерда ўрганилади?); 3) чет тилни ўрганиш мазмуни (нимани ўрганилади?); 4) чет тилни ўрганиш йўли, методи ва принципи (қандай ўрганилади?). Уларни методик категориялар дейиш ўринли бўлади. Ушбу категориялар асосида методикаларнинг ўхшаш ва фарқли унсурларининг маҳиятини очиб бериш "қиёсий методика" илмининг асосий масаласи ҳисобланади.

Устоз Ж.Жалолов тўғри таъкидлаганидек, тиллар ўқитишдан кўзланган МАҚСАДлар таснифи ҳали кун тартибига қўйилган эмас. Мақсад типологияси ўта чалкаш ва айни чоғда долзарб илмий-методик ҳодисадир. Маълумки чет тил ўрганишдан кўзланган амалий, таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадлар деярли барча ўқув юртлари методикасида қўлланилади. Лекин моҳият-эътибори билан турли ўқув юрти ўрганувчилари учун мақсадлар ҳар хил талқин этилади. Турли ўқув юртларида чет тил ўқитишдан кўзланган тўрттала мақсад ҳам бир биридан фарқ қилади ва улар дарсликда ишончли мисоллар ёрдамида яққоллаштирилган ва бу масалада ўқув юрти шароитининг нозик томонларини ҳисобга олиш тавсия қилинган. Шу билан бирга ушбу масалани атрофлича тадқиқ қилиш зарурлиги унинг долзарблигидан далолатдир.

Чет тил ўқитиш соҳасида қиёслаш зарур бўлган асосий ва муҳим методик тушунчалардан яна бири, бу ШАРОИТ тушунчасидир. "Шароит" терминининг қамрови қаерда, кимларни, қанча вақт ўқитиш ҳақидаги маълумотлардан ташкил топади.

Қаерда деган саволга шундай жавоб бериш мумкин:

1) муайян ўқув юрти (болалар боғчаси / мактаб / академик лицей / касб-ҳунар коллежи / олий ўқув юрти) да чет тил ўргатиш;

2) чет тил муҳити бор/йўқ ерда ўргатиш;

3) интенсив (қисқа муддатли жадаллаштирилган) ва экстенсив (вақт эътибори билан чўзилган) таълим.

Кимларни ўқитиш саволига: 1) фалон (3-7, 7-10, 10-17, 17-22, 22-30 ...) ёшлиларни ўқитиш; 2) фақат она тилини биладиганлар, она тили ва иккинчи тилни биладиганларни ўқитиш деб жавоб берса бўлади.

Қанча вақт деганда, ўқув режасидаги ҳафталик ва йиллик машғулотлар миқдори (дарс соатлари) назарда тутилади.

Ўқув юртида чет тил ўқитиш мақсади ва шароитига асосланиб таълим МАЗМУНи шакллантирилади. Мазмуннинг таркибий қисмлари (нутқ мавзулари, малакалар ва тил материали) барча ўқув юртлари учун таалуқли бўлсада, лекин уларнинг миқдор ва сифат кўрсаткичлари мақсад ва шароитга қараб фарқ қилади.

Малака ва мавзуларга қўйиладиган талаблар таълим мазмунининг таркибий қисми бўлмиш тил материалини белгиловчи омил ҳисобланади. Ҳар қайси ўқув юртидаги чет тил курсида алоҳида-алоҳида лексик, грамматик, талаффуз, имло, сўз ясаш минимумлари танланади. Танлаш мезонлари умумий бўлса-да, шакллантирилган тил минимумлари миқдоран ва сифат жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, турли ўқув юртларининг чет тил ўқитиш мазмунидаги уч таркибий қисм номланишида муштарак бўлишига қарамай, уларнинг ички моҳияти кескин фарқланади. Таълим мазмунини ўзлаштириш жараёни ҳам ҳар бир шароитда ўзига хос кечади.

Чет тилни қандай ўрганиш ва ўргатиш керак деган саволга жавобни МЕТОД тушунчасини ойдинлаштириш йўли билан топишимиз мумкин.

Метод атамаси бир неча маъноларни англатади. Улар қуйидагилар: Метод - методик принциплар йиғиндиси; Тарихий методлар. Масалан, Грамматик таржима методи ёки Коммуникатив метод ва б.

Метод - ўқитиш, ўргатиш йўли, усули; Жараён методлар. Муаллим нуқтаи назаридан. Тушунтириш методи, Кўрсатиш методи ва б.

Метод - ўқиш, ўрганиш йўли, усули; Жараён методлар. Ўқувчи нуқтаи назаридан. Машқда иштирок этиш методи, идроқ қилиш ва қиёслаш методи ва б.

Метод - тадқиқот йўли, усули. Илмий иш қилувчилар учун. Адабиётларни танқидий ўрганиш, эксперимент, тажриба иши ва б.

Метод ва уни ташкил этадиган мезонларнинг ўзига хос қўлланилиши таълим мазмуни ва шароитига боғлиқ.

Дарсликда "Турли ўқув юртларида чет тил таълими таснифи" сарлавҳаси остида таълим муассасалари, уларнинг таснифи, тавсифи, улардаги чет тил предметига бўлган муносабат; чет тил ўқитиш мақсадлари таснифи; чет тил ўқитиш мазмуни таснифи; чет тил ўқитиш методлари таснифи атрофлича баён қилинган. Шундай бўлсада бу соҳада ҳали ечимини кутаётган масалалар талайгина. Устоз тўғри ечим топганидек, турли ўқув юртларида чет тил ўқитиш ва тиллар таълимшунослиги деб номланувчи методик тушунчаларнинг фарқига етиш мақсадида чет тилни турли ўқув юртларида ўқитишни "Чет тил ўқитиш қиёсий методикаси" ва уч мақомдаги тиллар (она/иккинчи/чет тил) ўқитишни эса "Тиллар таълимшунослиги" (Лингводидактика) деб номлаш маъқул.

"Тиллар таълимшунослиги" сарлавҳаси остида она тилини ўқитиш; иккинчи тилни ўқитиш; чет тилни ўқитиш; тил таълими жамлама таснифи масалалари ёритиб берилган.

Тиллар таълимшунослиги лисоний таълим ҳисобланиб, биртиллилик (якзабонлик), иккитиллилик ва кўптиллиликни ўргатишга доир илмий соҳа деб тушунилади.

Она тилини ўқитиш. Она тили деганда тафаккур шакллантириладиган, оилада, бевосита одамлар орасида, ноташкилий тарзда эшитганни айтиб ўрганиладиган тил назарда тутулади.

Маълумки, маданият тилдан бошланади ва унинг даражаси тил воситасида таъминланади. Шунинг учун ҳам давлат тилини қўриқлаш, софлигини сақлаш муҳим вазифалардан биридир, чунки тилнинг софлиги сўзлашувчилар ички дунёсига таъсир ўтказади. Оилада, мактабда, жамоатчилик орасида ўз тилида эркин, равон, мазмунан тиниқ фикр баён қилиш ахлоқ-одобнинг узвий таркибий қисми саналади. Шунинг учун она тили нормасининг бузулиш сабабларини излаб, ўрганиб, таҳлил қилиб, уни тузатиш, тозалаш ва қонун қоидаларига амал қилиш ҳар бир тил соҳибининг муқаддас бурчи саналади.

Она тили таълимини такомиллаштириш ва нутқ маданиятини юксалтириш ҳамда ўқитиш методикасини пухта ишлаб чиқиш энг долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Она тилини меъёрий эгаллаган шахсгина иккинчи ва бошқа тилларни муваффақият билан ўзлаштира олади.

Иккинчи тилни ўқитиш. Она тилидан кейинги ҳар қандай тил иккинчи тил ҳисобланади. Уни ўрганишда биринчи тил ёрдам бериши ёки ҳалақит қилиши мумкин. Ўз навбатида иккинчи тилни ўрганиш жараёнида биринчи тилга ҳос бўлган тажрибалар бойиб боради.

Чет тилни ўқитиш. Устоз Ж.Жалолов чет тил таълими ҳақида гапириб, олдин ўрганилган тилларнинг материали ва нутқ малакалари чет тил "сузгичидан" ўтади деган оригинал фикр билдиради. Сузгичдан ўтгани эса тил ўрганишга ёрдам беради, ўтмагани халақит қилади. Чет тил ўрганиш жараёни аввал тўпланган тил тажрибасининг кўзгуси бўлганлиги учун муаммоларни ечишда чет тил ўқитиш умумий, хусусий ва қиёсий методикаларнинг ўрни ва аҳамияти долзарблик касб

этади. Ушбу методикаларнинг ўзаро муносабатларини алоҳида тадқиқот объекти сифатида таҳлил қилиш лозим. Бу масалалар танқидий ўрганилгандан сўнг, чет тил таълимининг изчиллиги, кетма-кетлиги, мақсад, мазмун, метод, усул, принцип, технология масалалари ва уларни таълим жараёнига тадбиқи ишлаб чиқилади.

Тил таълими жамлама таснифи. Чет тил ўқитишнинг қиёсий методикаси маълумотлари ва тил таълимшунослиги ахборотлари қўшилса, яхлит "Тиллар таълимшунослиги" вужудга келади. Дарслик муаллифининг тўғри таъкидлашича, чет тиллардан ҳанузгача қиёсий методикага оид қўлланма ёки нуфузли илмий мақола эълон қилинган эмас.

Қиёсий методика атамаси икки йўналишни қамраб олади: Биринчиси, турли ўқув юртларида чет тил ўқитиш.

Иккинчиси, тиллар таълимшунослиги, яъни она тили, иккинчи тил, чет тил ўқитиш. Бу соҳанинг негизини илмий-методик ҳодисалар бўлмиш мақсад, шароит, мазмун, метод тушунчалари ташкил қилади.

Мақсадлардаги тафовут шундан иборатки, она тили тафаккур шаклланадиган тил, ҳаётий тажриба она тили орқали тўпланиб боради, она тили етакчи амалий мулоқот воситаси, шунингдек, у барча ўқув предметларини ўрганиш воситасидир. Мақсадлар таснифида юзаки ўхшашлик ва моҳиятида тубдан фарқ борлиги таълим жараёнини ташкил этишда алоҳида эътиборга молик.

Шароит тушунчаси учала тилда уч хил маъно касб этади. Уларнинг турлича бўлиши таълим методикаларини ўзига хос тарзда амал қилишига таъсир этади.

Ўқитиш мақсадларининг амалга оширилиш макони шароит бўлса, уларни амалга оширилиш қуроли мазмун ҳисобланади. Мазмуннинг таркибий қисми бўлмиш тил материалига асосланиб муайян мавзулар асосида тил кўникмалари шакллантирилади ва малакалар ривожлантирилади.

Ўқитиш методикасида эса умумийликдан кўра фарқ қиладиган жиҳатлар кўпроқдир.

Мавзуимиз контекстида қиёсий методиканинг асосий масаларидан бири бўлмиш чет тил таълимидан кўзланган мақсад масаласини кенгроқ ёришга уриниб кўрамиз.

Аввало "Чет тилни нима учун ўргатамиз" деган саволга жавоб бериш керак. Бу мақсад деган тушунчани аниклаб олиш имкониятини беради. Мақсад бу эришиш, амалга ошириш учун кузда тутилган нарса, мурод, муддао, тасаввурдаги натижа. Умумтаълим ўрта мактабларида чет тилларни ўқитишдан қуйидаги мақсадлар кузда тутилади: амалий (коммуникатив), таълимий (билим, илм), ривожлантирувчи ва тарбиявий мақсадлар. Барча кўзланган мақсадлар бир-бири билан узвий боғлик бўлиб, бир-бирини такозо этади. Таълимий, ривожлантирувчи ва тарбиявий мақсадларга коммуникатив мақсадни амалга ошириш жараёнида эришилади.

Коммуникатив мақсад ўқувчилардан тилни алоқа (муомала) воситаси сифатида ўрганишни, ундан фикр алмашиш воситаси сифатида фойдаланиш кўникма ва малакаларини шакллантириш ва ривожлантиришни назарда тутади. Барча психолог ва методистлар томонидан нутқ фаолиятининг қуйидаги турлари мавжуд эканлиги эътироф этилади:

1.Оғзаки нутқ (тинглаб тушуниш ёки аудирование ва гапириш ёки сўзлаш).

2.Ёзма нутқ (ўқиш ва ёзиш).

Ўрта мактаб ўқувчиларидан чет тил таълимининг биринчи боскичида тинглаб тушуниш, гапириш ва ўқиш кўникма ва малакаларини шакллантириш ва ривожлантириш талаб қилинади. Шу билан бирга чет тилидан алоқа воситаси сифатида фойдаланишга ўргатилади. Бу жараённинг икки томонини кўриб чиқиш зарур:

Биринчидан, тил воситасида ўзгалар ахбороти қабул қилинади. Бу ахборот оғзаки ёки ёзма равишда баён қилиниши мумкин. Оғзаки ёки ёзма равишда баён қилинган ахборотни қабул қилиш тилдан алоқа воситаси сифатида фойдаланишнинг рецептив томонини ташкил қилади. Рецептив нутқий фаолиятга тинглаб тушуниш ва ўқиш киради.

Иккинчидан, тил воситасида ахборотни оғзаки ёки ёзма равишда баён қилинади (узатилади). Бундай нутқий фаолият продуктив нутқий фаолият дейилади. Продуктив нутқий фаолиятга гапириш ва ёзиш киради.

Чет тилни амалий билиш даражаси турлича бўлиши мумкин. Бу академик Л.В.Шчерба асарларида яққол кўрсатилган. Ўрта мактаб ўқувчиларга умумтаълим беради ва бу билан ўқувчиларда маълум касбни эгаллашлари учун асос яратилади. Чет тилларга келсак, ўқувчига мутахассислик такозо килганда ёки шахсий қизиқиш пайдо бўлганда чет тилни ўрганишни давом эттириш учун асос яратилади. Келажакда ўқувчи учун нутқ фаолиятининг кайси турида машғул бўлишини олдиндан айтиш қийин. Шунинг учун ўрта мактабда нутқ фаолиятининг барча турлари ўзлаштириб олиниши керак. Шунга кўра, ўрта мактабларда чет тилни ўргатишдан кўзланган мақсад умумий қилиб ўзгалар фикрини тушуниш ва ўз фикрини оғзаки ва ёзма равишда баён қила олиш малакасини эгаллаш деб ифодаланиши мумкин. Ўрта мактабда чет тилни ўргатишга сарфланадиган вақтнинг чекланганлиги сабабли куйиладиган талаблар ҳам чекланган бўлиши лозим. Чекланганлик принципи қуйидагича амалга оширилади:

1. Нутқ фаолиятининг ҳамма турларини ҳам бир хил даражада ривожлантириш талаб килинмайди, яъни асосан, оғзаки нутқ ва ўқиш малакалари ривожлантирилади. Ёзиш эса нутқ фаолиятининг тинглаб тушуниш, гапириш ва ўқиш турларини эгаллашда восита вазифасини бажаради.

2.Ўрганиладиган мавзулар ҳам чекланади. Маълумки, киши хатто ўз она тилида ҳам барча мавзуларда эркин суҳбатлаша олмайди. Мавзулар чексиздир. Чет тилга келсак, ўқувчининг имкониятлари яна ҳам чекланади.Шунинг учун ўрта мактабларда чет тилни амалий эгаллаш нутқ фаолиятининг тинглаб тушуниш, гапириш ва ўқиш турларида чекланган мавзулар асосида кўникма ва малакаларни шакллантириш ва ривожлантиришни такозо қилади.

3.Тил материали. Тил материали нутқ фаолиятининг турлари учун асос бўлиб хизмат қилади.Нутқ фаолиятининг лексик ва грамматик асосига оид материалларнинг ҳажми чекланади.Ўрта мактаб ўқув дастури битирувчилар олдига қуйидаги талабларни қўяди:

Оғзаки нутқ бўйича: битирувчилар оғзаки нутқнинг жуфтнутқ, гаплашиш (диалогик) ва якканутқ, гапириш (монологик) шаклларида алоқа қилиш жараёнида ўрта мактаб учун мўлжалланган дастур материалидан нутқ вазиятида фойдалана оладиган бўлишлари керак. Қисқаси, чет тилни амалий ўрганиш ушбу тил ёрдамида керакли ахборотни олиш ва бошқаларга етказиш маъносини билдиради.

Ўқиш бўйича: битирувчилар унчалик мураккаб бўлмаган ижтимоий-сиёсий, илмий-оммабоп адабиётни ва бадиий адабиётдан танлаб олинган, адаптация қилинган матнни ўқий оладиган бўлишлари керак. Мактаб курсида чет тилни амалий тарзда ўрганишнинг якуний мақсади ўқиш, яъни ўқиб ахборот олиш демакдир. Оралик мақсад эса қуйи синфларда гапириш (ва тинглаб тушуниш) билан чекланади.

Шундай қилиб, ўрта мактабда ўқувчининг келажакда чет тилни амалий ўрганишни давом эттириши учун асос яратилади.

Таълимий мақсад ўқувчиларга чет тилни ўрганиш жараёнида таълим (илм,

билим) бериш билан амалга оширилади. Чет тилни билиш ўқувчиларнинг филологик тайёргарлигини оширади, она тилидаги билимларни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Ўқувчилар ўрганаётган чет тил ва она тили ҳақида билим оладилар. Ўрганилаётган чет тилга оид билимни шартли равишда қуйидагиларга бўлиш мумкин:

1.Фонетик билим.
2.Лексик билим.
3.Грамматик билим.
4.Ўқиш техникасига оид билим.
5.Ёзиш техникасига оид билим.

Юқорида кўрсатилган билимлар ўқувчиларга маълум тизим ва кетма-кетлик асосида берилади. Чет тил ўрганиш жараёнида ўқувчилар ўз она тиллари ҳақидаги билимларини тўлдириб борадилар, она тили ҳодисаларини чўқуррок тушунадилар. Академик Шчербанинг фикрига кўра, она тилини ўрганиш, яъни унинг воситаларини баҳолаш, имкониятларини тушунишга чет тиллардан бирини ўрганиш жараёнида осонроқ эришиш мумкин. Киёсламай туриб ҳеч нарсани, жумладан она тилини ҳам ўрганиш мумкин эмас. Чет тилларни ўқитиш тўғри йўлга қўйилса, ўқувчи чет тил ҳамда унга мувофиқ келган она тили сўзларида яширинган маънолар ҳақида фикр юритади. Она тили ҳамда чет тил учун умумий бўлган, шунингдек фақат она тили ёки чет тилга хос бўлган ҳодисалар мавжуд эканлигини билиб олади. Фикр баён этишнинг турли восита ва усулларини тушуниб бориш туфайли ўқувчи она тилини янада чўқурроқ билиб, унинг бутун бойликларини, барча ифода воситаларини қадрлашга ўрганади.

Ривожлантирувчи мақсад чет тил ўрганиш жараёнида ўқувчилар дунёқарашининг кенгайиб бориши билан белгиланади. Бу асосан тили ўрганилаётган мамлакатнинг сиёсий ва иктисодий ҳаётини, географиясини, тарихи, адабиёти, саньати, урф-одатлари ва илмий-техника ютуқлари ҳақида маълумот бериш билан амалга оширилади. Чет тилни ўргатиш жараёнида ушбу предметнинг она тили, адабиёт, тарих, география ва бошқа ўқув предметлари билан алоқасига ҳам катта аҳамият берилади. Предметлар ўртасидаги бу алоқа ўзаро таъсир ҳарактерига эга: бир томондан бошқа предметлар орқали эгалланган билим, кўникма ва малакалар чет тил таълимига ўтади ва ижобий таъсир қилади, ўз навбатида чет тил предмети орқали эгалланган билимлар бошқа предметлар орқали олинган билимларни бойитади ва кенгайтиради. Чет тилларни ўрганиш ўқувчилар тафаккурини ривожлантиради, уларни ижодий ва танқидий фикрлашга ўргатади, мантикий фикрлашни тарбиялайди, хотирани мустаҳкамлайди, ўқувчида мустакил ишлаш малакаларини ривожлантиради. Хуллас ўқувчининг ақлий, ҳиссий ва мотивацион (ички интилиш) жиҳатларини ривожлантириш орқали унинг ҳис-туйғуларини камол топтириш, ташқи таъсирни анализаторлар ва сезгилар ёрдамида идрок этиб тушуниш ва фаолият даражасини кучайтириш кабилар ривожлантирувчи мақсаднинг моҳиятини ифодалайди.

Тарбиявий мақсад чет тил предметининг тарбиявий аҳамияти билан ифодаланади. Чет тил ўргатиш жараёнида ўқувчиларга ғоявий-сиёсий, ватанпарварлик, байналминалчилик, тинчлик ва дўстлик учун курашувчилик, меҳнатга ижодий муносабатда бўлиш ҳақида, ахлоқий, эстетик тарбия бериб борилади. Тарбиявий мақсад икки йўл билан руёбга чиқарилади.

Тил ўрганувчи таълим жараёнида бевосита одоб ўрганади (шу тилда саломлашиш, хайрлашиш, теварак атрофга муносабат билдириш, вақтни қадрлаш ва ундан тўғри фойдаланиш, хушмуомала бўлиш, шеър ва ашулалар айтиш, янги маълумотлар олиш), иккинчидан, тинглайдиган, айтиладиган, ўқиладиган ва

ёзиладиган чет тил материаллари таркибида шундай тарбиявий жиҳатлар мавжудки, улар ўқувчини маърифат сари етаклайди, унинг маънавий эхтиёжини қондиради. Чет тил таълими жараёнида ўқувчиларнинг ғоявий-сиёсий савияларини ошириш соҳасида бир мунча кенг имкониятлар очилади. Ўқувчиларга мустақиллик ғояларини, миллий мафкура, миллий кадрият туйғуларини кенгроқ тушунтириш билан бирга бошқа мамлакатлардаги меҳнаткашларнинг аҳволи, уларнинг иктисодий ва сиёсий хуқуқлари учун курашлари конкрет мисолларда баён килиниши ва ўқувчиларда қарши тарғибот қилиш кўникма ва малакаларини ривожлантирилиш учун хизмат қилади. Уларда ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат баҳсга киришиш, маърифат билан жавоб бериш ҳиссини тарбиялаб борилади. Албатта, бу ўринда экстремистик ғояларнинг асл маъноси, мазмуни ва мақсадини тўла очиб бериш, мустақиллик ғояларининг афзалликларини конкрет мисолларда кўрсатиш яхши самара беради.

Чет тил предмети орқали ўқувчиларда ватанпарварлик ва ватан билан фахрланиш ҳиссини тарбиялаш асосий вазифалардан биридир.

Бу ўринда энг аввало ўқувчилардаги ВАТАН тушунчасини конкретлаштириш муҳимдир. Ватан - бу арабча она-юрт, яъни яшаб турган, уларнинг авлод-аждодлари туғилиб ўсган жой, ҳудуд, муҳит, мамлакат. Ватан тушунчасига муайян халқнинг миллий тили, маданияти, анъаналари ҳам киради. Шунга кўра, Ватанга муҳаббат дегани ўқувчи туғилиб ўсган оила, кўча, маҳалла, қишлоқ, шаҳар, республикани севишга, ҳурмат қилишга, миллий тилини қадрлашга, маданияти ва анъаналарига содиқ бўлишга ўргатиш назарда тутилади. Ҳар қандай қийин шароитда ҳам ўз принциплари ва эътиқодларидан қайтмаслик ҳислати ўз халқига, мустақиллик ишига содиқликнинг юксак кўринишидир, чўқур ватанпарварликнинг кўринишидир, чунки Ватанга муҳаббат туйғусида чиройли гапларни гапирадиган кишилар эмас, балки қийинчиликларни, хал этилмаган масалаларни кўриб нолимайдиган, ваҳима килмайдиган, ўзининг худбинлик эътирозлари билан югуриб юрмайдиган, балки енг шимариб тўсиқларни енгиб ўтадиган одам ватанпарвардир. Ватанпарвар ана шундай бўлади.

Чет тил таълими орқали ўқувчиларни Ватанга муҳаббат рухида тарбиялаш:

а) синфда ва б) синфдан ташқари ишлар жараёнида олиб борилади. "Бизнинг Ватанимиз" мавзуида турли тадбирлар ўтказиш орқали маънавият ва маърифат дарс соатларида олиб борилади, жумладан:

1.Ўқувчилар билан Ватан, она Ватан, ватанпарварлик, Ватанга муҳаббат, Ватанни севиш, Ватанга хизмат, Ватан ҳимояси, Ватан учун жон бериш, Ватан туйғуси, Ватан соғинчи, Ватанни қадрлаш каби тушунчаларнинг маъноларини ким кандай тушунишини аниқлаш, мунозара қилиш ва умумлаштириш;

2.Мустақиллик тушунчасининг моҳияти ва унинг қарам жамиятдан афзал эканлигини тарихий фактлар ёрдамида кўрсатиш бериш;

3.Нуронийлар, уруш қатнашчилари, айниқса, Ватан учун жон берган Қаҳрамонлар ва меҳнат фахрийлари мисолида кўрсатиш;

4.Ватан ҳақидаги шеър ва қўшиқларни тинглаш ва ўргатиш;

5.Ватан ҳақидаги халқ мақолларини ўрганиш, маъносини таҳлил қилиш ва ёд олдириш;

6.Ватанимиз ёшларининг ҳаётини бошқа мамлакат ёшлари ҳаёти билан таққослаш;

7.Чет эллардаги ватангадолар мисолида кўрсатиш мумкин.

Ўқувчиларни ватанпарварлик рухида тарбиялашга қаратилган ишлар интернационал тарбия билан қўшиб олиб борилади. Ҳақиқий ватанпарвар албатта интернационалист бўлади. Ватанимизнинг бутун тарихи ватанпарварликнинг

интернационализм билан мустаҳкам боғликлигини тасдиқлайди. Ватанпарварликни миллатчилик, шовинизм, ирқчиликни муросасизлик билан инкор этиш тарзида тушуниш тўла маънода тўғри эмас. Одам интернационалист ёки миллатчи бўлиб туғилмайди. Турмушда унинг қандай бўлиши ўзига, тарбиячисига, жамиятга боғлиқ. Ҳар бир янги авлод миллатлараро алоқада, биргаликдаги ўқиш ва ишда интернационализм туйғусини янгидан эгаллаши лозим. Интернационал тарбия ўқувчиларни мамлакатимиз халқларининг дўстлиги, қўшни мамлакат халқлари билан, бутун дунё мамлакатлари билан бирдамлик туйғулари рухида, миллатчилик ва ирқчилик хислатларига қарши муросасиз бўлиш, тинчлик ва халқлар озодлиги ишининг душманларига нисбатан бешафқат бўлиш рухида тарбиялашни тақозо этади. Бу ҳолатни чет тил таълимида инобатга олиш лозим.

Чет тил таълимидан кўзланган мақсад турли ўқув юртларида, курсларда таълим стандартлари, ўқув режа ва дастур талаблари асосида белгиланади ва амалга оширилади.

Фидойи, ташаббускор, тиниб тинчимас педагог-олим, муаллимларнинг муаллими, устоз Жамол Жалолов таъкидлаганларидек, қиёсий методика ва тиллар таълимшунослиги соҳасида кўплаб илмий тадқиқот ишлари, мақолалар, БМИлар, диссертациялар, монографиялар яратилади. Уларни тайёрлашда домла бошлаб берган тасниф Wegweiser - йўлкўрсаткич бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Jalolov J. Chet til o‘qitish metodikasi. – T.: O‘qituvchi, 2012. 432 b.
2.Handbuch Fremdsprachenunterricht herausgegeben von Karl-Richard u.a. Vierte Auflage. A.Franke Verlag Tübingen und Basel. 2003.
3.Neuner, Gerhard. Hunfeld, Hans. Methoden des fremdsprachigen Deutschunterrichts. Eine Einführung. Berlin. München: Langenscheidt. 2004.
4.Neuner, Gerhard. Ьbungstypologie zum kommunikativen Deutschunterricht. Mьnchen: Langenscheidt. 2011.
5.Trim,J. North,B. Coste,D. Gemeinsamer europaeischer Referenzrahmen fuer Sprachen: lernen, lehren und beurteilen. 2001. Muenchen. Langenscheidt.
6.Glaboniat,M. Mueller,M. Rusch,P. Schmitz,H. Wertenschlag,L. Profile Deutsch. 2002. Muenchen. Lange
7.Saydaliyev. S. Chet til o‘qitish metodikasidan ocherklar. Namangan, 2004.
8.Saydaliyev. S. Til o‘rgatish metodikasi va ta’lim texnologiyalari. Namangan, 2019.

ISSN 2181-0796
Doi Journal 10.26739/2181-0796

ТИЛ, ТАЪЛИМ, ТАРЖИМА

ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД

LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр. 1, дом-2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: http://www.tadqiqot.uz/;
Email: info@tadqiqot.uz Тел: (+998-94) 404-0000